

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
Муніципальна програма врядування та сталого розвитку
Академія муніципального управління

Концепція сталого розвитку України	102
Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку	110
Завдання на шляху сталого розвитку	114
Регіональна та муніципальна політика.....	122

***Розділ 5. Національні, групові, приватні інтереси і сталий
розвиток: динаміка взаємодії та шляхи
узгодження.....***

Розбіжності інтересів у глобалізованому просторі.....	126
Протиріччя між окремими групами інтересів у сучасному світі.....	128
Перспективи подолання конфлікту інтересів.....	132
Роль громадянського суспільства	136

***Розділ 6. Соціальна мобілізація для збалансованого
місцевого розвитку***

Децентралізація: її роль та значення	153
Врядування: концепції, форми	154
Локальні проблеми та можливості їхнього розв'язання на рівні місцевої влади	160
Місцеве самоврядування в Україні.....	161
Концепції розвитку громади. Просторовий аспект.....	164
Механізми за участі громад до місцевого самоуправління	169

Основні питання та проблеми розвитку громад в Україні.....	173
Соціальна мобілізація: історія, сутність, цілі, стратегія.....	175
Фактори впливу на використання соціальної мобілізації ..	179
Елементи соціальної мобілізації	180

Мобілізація громад цільового характеру, створення мереж і зв'язків між ними.....	184
Основні напрямки вдосконалення організаційних питань діяльності громад.....	187
Досвід Муніципальної програми врядування та сталого розвитку.....	188
Досвід інших програм ООН.....	198

Сталий розвиток суспільства

Навчальний посібник

Київ - 2009

Це видання підготовлено в межах виконання «Муніципальної програми врядування та сталого розвитку», яку впроваджує Програма розвитку ООН в Україні. Думки, висновки чи рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди ПРООН.

В посібнику розглянуто сутність, актуальність, причини та передумови сталого розвитку, роль ООН у вирішенні глобальних проблем людства та розробка Плану виконання рішень, значення сталого розвитку для економічного зростання, впровадження принципів сталого розвитку в Україні, можливості використання інструменту соціальної мобілізації для місцевого розвитку, а також досвід Муніципальної програми врядування та сталого розвитку ПРООН в Україні в напрямку впровадження зasad сталого розвитку.

Посібник написано для студентів, викладачів, урядовців, широкого загалу – усіх, хто цікавиться проблемами сталого розвитку.

Автори:

Садовенко Анатолій Павлович, кандидат історичних наук, доцент
(вступ, розділи 1, 5, 7, післямова)
Середа Валентина Іванівна, кандидат економічних наук, доцент
(розділи 2, 4, 6)
Масловська Людмила Цезарівна, доктор економічних наук,
професор (розділ 3)

Рецензенти:

Ніколенко Юрій Васильович, доктор економічних наук, професор
(Академія муніципального управління),
Філіпенко Антон Сергійович, доктор економічних наук, професор
(Київський інститут міжнародних відносин),
Врадій Євген Олександрович, кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник (Інститут світової
економіки та міжнародних відносин НАН України)

Програма розвитку ООН (ПРООН) є глобальною мережею ООН в галузі розвитку, яка виступає за позитивні зміни та надає країнам доступ до джерел знань, досвіду та ресурсів задля допомоги людям в усьому світі будувати краще життя.

ЗМІСТ

Вступ	6
-------------	---

Розділ 1. Сталий розвиток суспільства – глобальний виклик врядуванню ХХІ століття13

Актуальність проблеми сталого розвитку	13
Причини виникнення ідей сталого розвитку	14
Сутність поняття «сталий розвиток»	22
Передумови сталого розвитку	25
Загальні основи стійкого розвитку систем	27
Взаємозв'язок людини і людства з природою	33
Основні засади нового управління	43

Розділ 2. Роль ООН у визначені засад сталого розвитку51

Глобальні проблеми і роль ООН	51
Конференція ООН з навколошнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992)	58
«Порядок денний на ХХІ століття»	58
Основні принципи «Декларації Ріо»	60
Світовий самміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002)	61
Концепція сталого розвитку суспільства	65
План виконання рішень: структура, основні положення	67

Розділ 3. Економічне зростання і сталий розвиток73

Сутність економічного зростання та його цілі	73
Еволюція факторів економічного зростання	76
Теорії сталого розвитку	80
Ресурсно-екологічні обмеження сталого розвитку	90
Роль територіальних громад у соціоекологічному облаштуванні території	92

Розділ 4. Збалансований суспільний розвиток України: проблеми та перспективи97

Стан економіки України	97
------------------------------	----

усвідомлення широким загалом його концептуальних основ, шляхів реалізації, нормативно-правових, інституційних, матеріальних засад, внутрішніх та зовнішніх політичних та економічних умов.

Отже, йдеться про необхідність науково-теоретичного осмислення, потужної освітньо-роз'яснюальної роботи серед широкого загалу громадян, муніципальних службовців, виборних осіб місцевого самоврядування. Свій внесок у цю роботу мають зробити усі складові існуючої системи освіти – школи, вищі навчальні заклади, установи післядипломної освіти та підвищення кваліфікації кадрів.

Особлива роль у цій справі належить вищій школі, де наукова робота поєднана з освітньою, існує потужний кадровий науково-педагогічний потенціал, відповідна навчальна база. Саме тут підготовка нової генерації фахівців повинна разом із засвоєнням сухо професійних знань орієнтувати і світоглядно і стосовно конкретної галузі діяльності на віднайдення шляхів і засобів збалансованого розвитку.

Тут є можливість ввести тематику сталого розвитку за участю громад практично в усі ланки навчально-виховного процесу – у навчальну роботу викладачів зі студентами відповідно до освітньо-професійних програм, самостійну роботу студентів, факультативні заняття, заходи культурно-освітнього та виховного характеру.

Це досить великий пласт роботи. Щоб його підняти, потрібні значні зусилля педагогічних колективів, студентів, організаторів навчання. І перш за все, необхідні усвідомлення завдань, ретельне планування, продумана підготовка та організація.

І стратегічно, і тактично було б правильним розпочати роботу з того, щоб “завести” проблематику сталого розвитку у навчальний процес, у освітні програми підготовки бакалаврів, магістрів, спеціалістів. Оскільки держава регламентує нормативну частину освіти (через затверджені освітні стандарти), варто розпочати з внесення змін до відповідних дисциплін, що викладаються (додаткові розділи, розстановка акцентів, тощо), а

Розділ 7. Науковий та освітній виміри збалансованого розвитку суспільства.....	207
Роль науки та освіти у визначені зasad сталого розвитку	207
Зміцнення наукової бази з метою сталого розвитку і нового управління.....	212
Розширення наукового знання про систему Земля	214
Вдосконалення довгострокових наукових оцінок і прогнозів	217
Створення наукового потенціалу	218
Переорієнтація освіти на сталий розвиток	221
Розширення поінформованості населення	224
Післямова.....	228
Терміни	231
Список літератури	236

ВСТУП

Сталий розвиток суспільства у будь-якому вимірі – будь-то глобальному, національному чи місцевому виглядає сьогодні як одна з найважливіших, невідкладних і всеосяжних проблем. Здається, людство вже наближається до того, щоб дати системні, детально прораховані, із точним передбаченням можливих наслідків відповіді на глобальні виклики епохи.

Але – лише наближається. Хоча відповіді мали бути сформульовані не сьогодні і навіть не вчора. Запізнення складає кілька десятиліть, і застережливі голоси експертів звучать усе тривожніше.

За історичними мірками термін відставання наче і незначний, але треба зважити, що крива історичного розвитку у наш час круто забирає вгору. Зміни, які раніше відбувалися протягом століть і тисячоліть і сприймалися як процес еволюційного розвитку, у наш час отримують карколомний, майже непередбачуваний характер. В основі негативних змін – безвідповідальна, беззастережна і насильницька по відношенню до природи діяльність людини. Неконтрольовані зміни довкілля стосуються основних параметрів існування екосистем, біосфери, усього комплексу, що складає систему “Земля”, і це ставить під знак запитання саму можливість подальшого існування людини, людства, природи у тих формах, які є наявними дотепер.

Поки що у людства є час, аби принаймні призупинити темпи подальших небезпечних змін, розібрatisя з їхніми причинами, визначити і реалізувати альтернативні варіанти суспільного розвитку.

З ініціативи Організації Об'єднаних Націй, за активної участі практично усіх її органів та спеціалізованих установ з другої половини минулого століття іде напруженна робота, що має на меті довести до світової громадськості розуміння характеру і масштабів небезпеки, скоординувати діяльність міжнародних організацій, урядів, неурядових організацій, науковців у пошуку та реалізації адекватних заходів щодо пониження рівня глобальних загроз.

Йдеться про нову парадигму суспільного розвитку. Індустріальна модель, що була панівною у минулому столітті, завела у глухий кут. Вона привела до виснаження ресурсів, перенапруги і руйнування екосистем, порушення природної рівноваги. Водночас вона дала переваги тим, хто був заможним і зміг вирватися уперед, і залишила на узбіччі світового розвитку десятки країн. Відмова від основних негативних засад індустріальної моделі, творчий пошук світових лідерів, науковців, урядів привели до формування і закріplення в документах ООН концепції сталого розвитку.

Теорія і практика сталого розвитку суспільства як на глобальному, так і на національному, регіональному, місцевому рівні є відображенням об'єктивної потреби переорієнтації економічного, усього суспільного розвитку з урахуванням нагальної вимоги збереження природного та людського потенціалу для нинішнього та прийдешніх поколінь. Реалізація цієї об'єктивної потреби, її повнота і глибина значною мірою залежить від суб'єктивних факторів. Йдеться не лише про розуміння зазначеної потреби, а й про ставлення до неї, опанування шляхів реалізації, готовність людей активно підтримувати відповідну стратегію, особисто брати участь у її реалізації. Завдяки зусиллям ООН ця надзвичайно важлива і складна проблема піднята на найвищі щаблі міжнародної взаємодії.

Водночас вона завжди має конкретний місцевий вимір, бо саме у конкретному місті, містечку, селі протікає життя кожної окремої людини, реалізуються її інтереси, вирішуються повсякденні проблеми.

Світовий досвід доводить, що збалансований суспільний розвиток найбільш повно реалізується за умови використання такого ефективного інструменту, як ініціатива місцевих громад, їх активна участь у прийнятті та реалізації управлінських рішень щодо проблем, що стосуються як спільноти, так і окремої людини.

У той же час масова і ефективна соціальна мобілізація задля збалансованого місцевого розвитку можлива лише за умови

наполегливості, терпіння, відповідальності, а й відповідних знань та навичок суб'єктів взаємодії.

Знання тісно пов'язані з розвитком науки, досліджень. Вже є очевидним, що екологічна культура, освіта й наука є основними компонентами екологічно безпечної поведінки людей. Особливо актуальність наукове забезпечення сталого розвитку має в Україні, де народилися ідеї ноосферного розвитку, що значно випередили свій час. Сучасна концепція гармонізованого, збалансованого розвитку України не може бути сформована на основі певних окремих наукових досліджень, натомість необхідним є системний, комплексний науковий підхід до проблеми.

Студенти тим швидше й повніше усвідомлять проблеми сталого розвитку і підходи до їхньої реалізації, чим більше й активніше вони будуть особисто долюватися до наукових досліджень у галузі цих проблем, брати участь у науковій та просвітницькій діяльності. На це мають бути зорієнтовані науково-педагогічні працівники вищої школи.

Тематика сталого розвитку суспільства має зайняти своє місце під час підготовки бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, кандидатських та докторських дисертацій. Потрібно проведення вузівських і міжвузівських наукових конференцій, студентських олімпіад, круглих столів. Треба подбати про організацію факультативів, наукових гуртків, семінарів. А для цього – збирати ядро динамічної, сучасно мислячої студентської спільноти, активно заливати студентів до серйозної, реально значущої роботи, результатом якої мають бути певні позитивні зрушения у свідомості, формування нових підходів, надбання навичок та конкретні кроки місцевих громад у просуванні до сталого розвитку суспільства.

Автори сподіваються, що пропонований навчальний посібник зможе бути корисним і для викладачів, студентів і для широкого загалу читачів.

також ввести нову навчальну дисципліну у варіативну компоненту освітніх програм.

Автори виходили з того, що така дисципліна повинна бути не вузькоспеціалізованою, а досить широкою за змістом, водночас і світоглядною, і такою, що ставить конкретні проблеми життя і діяльності людини, громадянина і підводить до пошуку шляхів ефективного і збалансованого розв'язання тих проблем.

Оскільки йдеться про розв'язання глобальних проблем, має бути розкрита роль світової співдружності, особливо ООН, її внесок в осмислення глобальних загроз та пошук засобів їхнього усунення. Разом з тим, потрібно висвітлити власне українську проблематику, стан збалансованості або розбалансованості суспільного розвитку, роль урядових інстанцій, влади в цілому, а також недержавного сектору, громадянського суспільства. У такому загальнонаціональному контексті належить висвітлити потреби, можливості, шляхи та засоби впливу громад, органів самоорганізації населення на реалізацію збалансованого розвитку стосовно місцевих проблем, що є найбільш відчутними для людей.

Тут є можливість проаналізувати і узагальнити досить строкатий досвід, набутий в багатьох регіонах, включно і за участю Муніципальної програми врядування і сталого розвитку/Програми розвитку ООН в Україні.

Варто окремо визначити роль знань, освітній та науковий вимір сталого розвитку. Формування світоглядних орієнтирів, прикладних знань та практичних навичок у муніципальних службовців, пересічних громадян, особливо молоді потребує переосмислення змісту і характеру навчання, пошуку можливостей масового інформування та переконання людей, сучасних освітніх технологій.

Виходячи з зазначеного, автори вибрали назву навчальної дисципліни – “Сталий розвиток суспільства”. В Академії муніципального управління (м. Київ) у навчальні плани на економічному факультеті введено саме таку дисципліну за вибором студента. Узагальнююча назва дисципліни, на наш погляд, дає можливість врахувати специфіку навчального

закладу, спрямування його навчальної діяльності, особливості освітньо-кваліфікаційних характеристик фахівців певної галузі, для якої готуються кадри.

Сталий розвиток суспільства стосується усіх без винятку вищих навчальних закладів, даже різних за освітнім спрямуванням, можливостями, складом науковців, традиціями і ще багато чим. І саме завдяки такій строкатості можна виробити загальні підходи, методологію формування навчальних курсів, викладання тих чи тих проблем, пошуку шляхів та засобів їх розв'язання.

Вища освіта давно не байдужа до проблем сталого розвитку суспільства. Навпаки. Саме у вищій школі завдяки освітянам, науковцям виробляється більша частина наукових знань з цієї галузі. Саме тут формуються і проходять верифікацію новітні концепції, узагальнення, синтезуються нові знання. Написано чимало наукових праць, статей, монографій. Відпрацьований понятійний апарат, сформульовані цілі, задачі, проблеми сталого розвитку, його теорія і практика. Всебічно описані такі фундаментальні речі, як передумови сталого розвитку, його економічний та соціальний виміри, інструменти реалізації.

Як приклад можна навести випущений у Сумах в 2007 році підручник "Соціально-економічний потенціал сталого розвитку" за редакцією професора Л. Г. Мельника (Україна) та професора Л. Хенса (Бельгія) обсягом 1120 сторінок. Він схожий на популярну енциклопедію, де є теорія і практика сталого розвитку у загальному, всесвітньому контексті. Цей підручник, підготовлений авторським колективом з 15 країн, може бути надзвичайно корисним під час вивчення проблем сталого розвитку у будь-якому навчальному закладі, і не тільки в Україні.

Не підлягає сумніву те, що у навчальному закладі потрібно озброїти майбутнього фахівця розумінням того, чому і яким чином, за рахунок чого можна водночас використовувати і зберігати, відновлювати природний та людський потенціал, дбаючи і про теперішні і про наступні покоління. Та це, на наш погляд, лише половина справи.

Не менш важливим є завдання дати молодим людям навички, вміння, інструментарій досягнення хоч би й невеликих, але реальних і надзвичайно важливих змін на краще – бажанням, розумом, силою та наполегливістю людей, місцевих громад. Соціальна мобілізація з метою розв'язання конкретних місцевих проблем буття людей неможлива без обізнаних, певною мірою підготовлених, ініціативних фахівців нової генерації. Тому навчальна дисципліна не може обмежуватися лише екологічною чи еколого-економічною проблематикою.

Соціальний вимір, а краще сказати – людський вимір сталого розвитку вимагає абсолютно нових підходів: психологічних, моральних, культурологічних, політологічних. І на перше місце виступає не власне економічна проблематика, а наступність поколінь у реалізації їхніх життєвих потреб. Тоді сталий розвиток виступає як похідна і як знаряддя виховання, освіти, прав людини, її фізичного і духовного здоров'я, розвитку демократії, законності та ін.

З іншого боку, дисципліна, що має предметом сталий суспільний розвиток, повинна допомогти студентам перевести вже набуті, і ті, що будуть засвоєні пізніше, знання з питань організації державного управління та місцевого самоврядування у площину їх практичного використання відносно розв'язання проблем місцевого розвитку, до яких долучаються громадські організації, об'єднання та рухи.

Автори приділили особливу увагу громадсько-приватному партнерству у місцевому розвитку. Без перебільшення можна констатувати, що в Україні без соціального партнерства між місцевою владою, бізнесом і так званим "третім сектором", тобто громадськістю (громадянським суспільством), місцеві проблеми не можуть вирішуватися у контексті сталого розвитку, за умови збереження і розвитку довкілля, ресурсного та людського, особистісного, духовного потенціалу. У цій справі, мабуть, найголовнішим є пошук зон співпадіння інтересів різних верств населення, бізнесу і влади, у яких власне і може реалізуватися партнерство заради розв'язання конкретних проблем. Зрозуміло, що виявлення параметрів та реалізація партнерської взаємодії різних верств населення і влади потребує не лише

За умов екстенсивного розвитку та блокового протистояння, коли вирішувалося питання “хто – кого?”, яка суспільно-політична система більш життєздатна, мало звертали уваги на те, що відбувається з довкіллям. А там накопичувалася велика кількість складних і невідкладних проблем. Особливе значення мають ті, що пов’язані з питання водою і повітрям, станом атмосфери. Але не тільки це.

Під кінець двадцятого століття людство опинилося у надзвичайно важкій ситуації: стало очевидним, що парадигма суспільного розвитку, яка була панівною протягом останніх століть, в основі якої було споживацьке, безвідповідальне ставлення до природи і ресурсів, як чогось даного назавжди і невичерпного, – ця парадигма себе вичерпала. Подальший розвиток цим шляхом без внесення радикальних змін веде у глухий кут, у безвихід. Стало зрозумілим, що життєдіяльність людини, людства входить у протиріччя із фундаментальними зasadами існування біосфери як цілісності і породжує нові й нові глобальні проблеми, що ставлять під сумнів подальше існування людини, її виживання як виду.

Деякі дослідники навіть ввели тоді новий термін – “криза цивілізації” – для характеристики ситуації, що склалася. Цим поняттям вони визначали, що люди у своїй діяльності по забезпечення усе нових і нових потреб порушують природні пропорції, вносять небезпечні, навіть незворотні зміни у природний порядок існування людської спільноти, тваринного та рослинного світу, створюючи нові глобальні загрози, а адекватні механізми для зняття цих загроз не встигають створювати. Нерозв’язання, накопичення глобальних проблем, їх переплетіння ставлять під загрозу втрати життя на Землі.

На рубежі 80 – 90-х років минулого століття блокова (двополюсна) структура міжнародних відносин була демонтована. Розпався військово – політичний союз Організації Варшавського Договору, розпався Радянський Союз. Це були основні противники західних країн, і саме протидія військовим загрозам з їхнього боку була основною причиною існування і головним завданням Організації Північно-Атлантичного Договору – військово-політичного союзу західних країн. Здавалося, культ сили мав

Розділ 1. Сталий розвиток суспільства – глобальний виклик врядуванню ХХІ століття.

Актуальність проблеми сталого розвитку

Проблема сталого розвитку – одна з найбільш актуальних у сучасному світі. Нею опікуються світові лідери, їй присвячені сотні урядових і міжурядових програм, вона вже багато років стоїть у порядку денному найвпливовіших міжнародних організацій.

Під кінець минулого та на початку нинішнього століття Організація Об’єднаних Націй розгорнула наполегливу діяльність з цієї проблематики. Були проведені такі важливі заходи, як всесвітні конференції, спеціальні сесії Генеральної Асамблей ООН, зустрічі на найвищому рівні представників практично усіх країн світу. Проблема сталого розвитку перетворилася на важливу складову внутрішньої та зовнішньої політики багатьох держав на усіх континентах.

Про її не лише політичну а й наукову актуальність свідчить та увага, яка приділяється сталому розвитку у науковому середовищі. Ведуться масштабні наукові дослідження, написані та перекладені різними мовами тисячі наукових звітів, фундаментальних монографій і навчальних посібників, проблемних статей і популярних брошур. Сучасні методи обробки інформації з використанням комп’ютерної техніки і новітнього програмного забезпечення дають можливість значно розширити моніторинг природних та суспільних процесів, зробити його більш повним, оперативним, а головне – комплексним, і на цій основі моделювати сучасний і подальший розвиток біосфери, людини, людства.

Слід зазначити важливу особливість проблеми сталого розвитку. Її гострота не спадає з часом, а навпаки – зростає. І це за умов тієї великої уваги, що приділяється їй в усьому світі урядами, громадськими організаціями, вченими, пересічними людьми. Це свідчить, що заходи, які вживаються світовою спільнотою для її розв’язання, не є достатньо ефективними, а ресурси, що виділяються для цього, – недостатні. Схоже, що зусилля світової

співдружності у напрямі реалізації сталого розвитку неадекватні загрозам, що продукуються подальшим поступом людської цивілізації. Потрібна зміна самої парадигми розвитку, що сформувалася вже в далекому минулому і не відповідає сучасним реаліям, до яких перш за все відноситься глибина та швидкість зміни умов життедіяльності людини. Інноваційний світ потребує інноваційних підходів до визначення фундаментальних зasad його сучасного розвитку.

Причини виникнення ідей сталого розвитку

Щоб зрозуміти суть проблеми, треба ретроспективно оглянути, коли і як, з яких причин вона виникла. Передвісником сучасних підходів і ідей сталого розвитку слід вважати нашого співвітчизника академіка В.І.Вернадського, який майже століття тому створив вчення про ноосферу, єдність людини і природи, їхній тісний взаємозв'язок і взаємний вплив. В.І.Вернадський з його геніальною прозорливістю значною мірою випередив свій час. Людство підійшло до розуміння його ідей значно пізніше, у другій половині ХХ століття, коли реальна дійсність, практика виробництва, розподілу і споживання виявили небезпеку і згубність подальшого слідування зasadам індустриальної моделі економічного, та й не лише економічного, а усього суспільного розвитку.

Для цієї моделі було характерним насильницьке, завойовницьке ставлення до природи, ілюзія невичерпності дешевих природних ресурсів, ставка на масштабність, а не ефективність виробництва. Потреби людей розвивалися, зростали кількісно і якісно, споживання збільшувалося за рахунок екстенсивного розвитку, без врахування необхідності підтримки стабільного існування екосистем та обмеженості ресурсів (перш за все сировини та енергоносіїв) у глобальному масштабі.

Треба також взяти до уваги, що такий розвиток був пов'язаний з політикою індустриально-розвинених країн, які забезпечували добробут і високі життєві стандарти переважної більшості населення значною мірою за рахунок країн, що позбавлялися колоніальної залежності і лише визначали шляхи

незалежного політичного та економічного розвитку. Багато з них, особливо в Африці, і тепер, через півстоліття, як почали розвалюватися колоніальні імперії, так і не змогли побудувати самодостатню національну економіку. Розрив у рівні життя, економічного та науково-технічного розвитку між так званим “золотим мільярдом” (населення найбільш розвинених країн) та колишньою колоніальною “периферією” зростає.

Проблема також полягає у тому, що неможливо підняти рівень споживання бідних країн до рівня споживання заможних і розвинених країн, повторюючи шлях останніх, – не вистачить ресурсів Землі. Потрібні нові, нестандартні підходи на основі сучасних технологій, інформаційної революції, ключі від якої знаходяться у технологічно розвинених країнах. Чи готові вони поділитися результатами технологічних перетворень з бідними, недостатньо розвиненими країнами? Однозначної відповіді на це запитання, на жаль, немає.

Ще один негативний чинник, що вплинув на світовий розвиток у ХХІ столітті, – розколотість світу на ворожі блоки: радянський і західний. Усі без винятку країни світу знаходилися у полі протистояння, силові лінії якого виходили з двох полюсів, якими були дві наймогутніші держави – США та СРСР. Блокове протистояння з його незмінними атрибутами – гонкою озброєнь, глобальним військово-політичним та ідеологічним суперництвом – деформувало світовий розвиток. Надзвичайно великі кошти йшли на розробку усіх нових і нових систем зброї масового знищення людей. За межі здорового глузду вийшли кількісні показники накопиченої зброї, особливо ракетно-ядерної.

ГоворяТЬ, що тисячі й тисячі одиниць ядерних набоїв гарантували “рівновагу страху”, тобто розуміння неможливості застосування ядерної зброї через загрозу втрати не лише надбань цивілізації, а й самого життя на землі. Але ж ядерні, хімічні, “звичайні” набої, що залишилися не використаними, створюють сьогодні не меншу загрозу усому живому, а ресурси, необхідні для їх обслуговування та утилізації, набагато перевищують ті, що були витрачені на виготовлення зброї.

незаконними наркотиками; організована злочинність; корупція; стихійні лиха; незаконний обіг зброї; торгівля людьми; тероризм; нетерпимість та підбурювання до расової, етнічної, релігійної та іншої ненависті; ксенофобія а також ендемічні, заразні та хронічні хвороби, включно ВІЛ/СНІД, малярія й туберкульоз”³.

Зазначені проблеми, взяті кожна окремо або усі разом є серйозним викликом світовому співтовариству. Вони свідчать про розбалансованість міжнародних відносин, недостатню ефективність а інколи й просто небажання налагодити тісну співпрацю між державами світу саме з тих питань, що стосуються права людини на життя, здоров'я (фізичне й моральне), свободу й гідні умови існування.

Реальна небезпека зазначених глобальних проблем та необхідність їх усунення спільними зусиллями стає все більш зрозумілою для зростаючої кількості людей і перш за все – представників національних та міжнародної еліти. Людство поставлене перед вибором: або продовжити шлях у глухий кут, до глобальної катастрофи, або шукати можливості дати відповідь новим викликам сучасності. Концепція сталого розвитку за таких умов має відіграти вирішальну роль, оскільки вона дає альтернативу сучасному в основному екстенсивному і такому що виснажує ресурси і губить довкілля розвитку.

Термін “сталий розвиток” офіційно був прийнятий на Всесвітній конференції ООН з навколошнього середовища і розвитку, що проходила у Ріо-де-Жанейро 1992 року. Це стало результатом багаторічної науково-аналітичної та політичної роботи зі з’ясування, узгодження, формулювання та прийняття широким загалом нових концептуальних ідей. Світове співтовариство пройшло шлях від загального критичного осмислення взаємовідносин між людьми і природою до науково обґрунтованих політичних рішень на найвищому рівні міжнародної взаємодії, що стосуються можливих спільних дій у різних секторах суспільного життя і на різних рівнях управління: від найвищих щаблів державної влади до місцевого

³ Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку. 26 серпня – 4 вересня 2002 року. Йоганнесбург, Південна Африка / Видання друге. – К.: ПРООН/МПВСР, 2007. -С.14.

поступитися культурі партнерства і співпраці, що відкрило б нові можливості створення ефективних механізмів подолання глобальних проблем. Але так не сталося.

Однополюсний світ не став більш безпечним, демократичним і легітимним. Змінився формат розподілу сил у Європі і світі, дещо розширилося поле демократії, але, як і раніше, сила а не справедливість домінує у міжнародних відносинах. Більше того, відкрито порушуються норми міжнародного права, зафіковані у Статуті Організації Об’єднаних Націй, такі як суверенність, недоторканість і територіальна цілісність держав, відмова від застосування сили і загрози силою у міжнародних відносинах.

За таких умов не може бути впевненості у тому, що не розпочнеться нова “холодна війна” з розкручуванням спіралі гонки озброєнь і повторенням на новому рівні усіх негараздів недалекого минулого. Не лише війна здійснює руйнівний вплив на стабільний і збалансований розвиток світової співдружності, країн і регіонів. Сама підготовка до війни обмежує і деформує соціально-економічний розвиток, вона є збитковою для суспільства, окремих країн і усього світу. А наживається на війні лише вузький прошарок виробників зброї.

Треба відзначити особливий вплив на формування ідей сталого розвитку такого чинника як глобалізація, яка стала одним з вирішальних факторів сучасного світового розвитку. Цим терміном позначають об’єктивний процес усе більш тісного зближення, взаємодії, взаємозалежності різних країн і народів світу, перш за все, у економічній сфері, але також у сферах інформації, культури, технологій, управління. Глобалізація пов’язана із наявністю у світовій матеріальній культурі таких нових продуктів масового вжитку, послуг, технологій, які мають глобальний попит. З іншого боку, вона стала можливою за умов колосального накопичення капіталів окремими компаніями, фінансовими установами та країнами. Для них тісними стали національні кордони, вони стають головними гравцями на світовому ринку.

За свою природою глобалізація є дійсно об’єктивним процесом, як взагалі є об’єктивними процеси розвитку

продуктивних сил, технологічних перетворень, економічної та політичної інтеграції, створення “нової економіки” (інформаційної економіки, економіки знань) тощо.

Ці процеси мало “рахуються” з тим, хто і як їх розуміє, оцінює, ставиться до них. Ера глобалізації настала тому, що для великих капіталів перешкодою стали кордони між державами, їм потрібен відкритий глобальний ринок, на якому діють інші правила і закони, що нерідко суперечать національним “правилам гри”. Відсидітися за національним “парканом” неможливо, як і відмінити нові правила гри на світовому ринку.

Об’єктивний характер процесів глобалізації зовсім не означає відсутність в них “людського фактору”. *По-перше*, безпрецедентне розширення ринків для окремих видів товарів та послуг означає, що значна частина людей в усьому світі споживає якісні і доступні товари і послуги і схвально сприймає такі аспекти глобалізації ринків. Йдеться про дуже широкий спектр споживання: від літаків корпорації “Боїнг”, програмної продукції фірми “Майкрософт”, Інтернет-технологій, послуг мобільного зв’язку – до розважальних установ, світової мережі ресторанів “МакДональдс” чи безалкогольних напоїв “Кока-Кола” та “Пепсі-Кола”.

По-друге, глобалізація реально відкриває нові можливості для мільярдів людей в усьому світі. Зростання світової торгівлі, інтернаціоналізація і мобільність виробництва, збільшення іноземних інвестицій, поширення новітніх технологій, розвиток надшвидкого транспорту, Інтернету, засобів масової інформації – усе це сприяє економічному і людському розвитку, зближенню культур, співпраці в освіті, науці, інших сферах життєдіяльності. Світовий простір віртуально звужується, зникають проблеми щодо спілкування людей на будь-яких відстанях. В усьому цьому виявляється чимало позитивних наслідків глобалізації.

По-третє, глобалізація є витвором великого капіталу, логіка руху якого виходить, перш за все, з максимізації прибутку корпорацій чи окремих осіб. За умов недостатнього розвитку демократичних інститутів у більшості країн світу глобальний ринок і основні його “гравці” можуть домінувати над соціальною і навіть політичною сферами суспільного життя. Часто у владних

установ бракує засобів, аби протистояти економічним гіантам глобалізованого ринку. Це веде до концентрації величезних багатств і влади у невеликих груп людей, корпорацій, держав. Більшість громадян віддаляється від демократичного використання їхніх прав, можливостей, спільних ресурсів.

Таке суспільство не може бути збалансованим, стійким, національна влада не може гарантувати широкому загалу і національному бізнесу нормальні умови сталого розвитку. Глобальний егоїзм країн–лідерів складає одну з найбільших загроз людству – такий висновок зробили автори ґрунтовної монографії, підготовленої Інститутом світової економіки та міжнародних відносин НАН України, присвяченої проблемам глобалізації і безпеки розвитку¹. Це поглиблює нерівність людей і країн у світі.

На жаль, економічно й технологічно розвинені країни, виходячи, начебто, з національних інтересів (а дуже часто це є інтереси провідних корпорацій), демонструють нерозуміння взаємозалежності країн у сучасному світі, коли “економічне провалля” в якійсь частині світу, злидність в окремих регіонах можуть поставити під загрозу деградації чи навіть катастрофи усю глобалізовану економіку, особливо якщо взяти до уваги соціально-політичний аспект проблеми.

У Політичній декларації, прийнятій учасниками Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні зі сталого розвитку, що відбулася у Йоганнесбурзі 2002 року, було підкреслено: “Глибокий вододіл, що поділяє людське суспільство на багатьох і бідних, та розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, який весь час збільшується, створюють серйозну загрозу для процвітання, безпеки та стабільності світу”². До головних чинників, що “створюють серйозну загрозу сталому розвитку наших народів”, разом з економічними та екологічними були віднесені такі глобальні проблеми як “хронічний голод; недостатнє харчування; іноземна окупація; збройні конфлікти; проблеми, пов’язані з

¹ Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук’яненко і ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 733.

² Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку. 26 серпня – 4 вересня 2002 року. Йоганнесбург, Південна Африка / Видання друге. – К.: ПРООН/МПВСР, 2007, с.13.

духовного, особистісного розвитку людини суспільної (соціальної).

Такий підхід є на наш погляд дуже важливим, ще недостатньо з'ясованим і прийнятим чималим колом дослідників. Часто їхня увага концентрується на окремих аспектах еколого-економічного та соціально-економічного розвитку. Звідси велике розмаїття трактовки поняття сталого розвитку та тих визначень, що вживаються для його характеристики – врівноважений, збалансований, гармонічний, амортизований, контролюваний, невичерпний, екологічно збалансований і тому подібне. Всього – більше 60 визначень, сформульованих лише російською мовою. Треба погодитися, що кожне з цих визначень є мотивованим, а їх вживання – обґрунтованим. Але не можна не бачити й того, що будь-яке з них відображає лише частку реальності – надзвичайно складного комплексу проблем з забезпечення у масштабах планети ефективного функціонування біосферно-антропогенної цілісності.

Ця цілісність належить до класу відкритих стаціонарних систем, отже для розв'язання зазначеного комплексу проблем людству належить засвоїти системне мислення, в основі якого – розуміння єдиних закономірностей розвитку систем, з яких побудований навколошній світ.

Є ще два міркування на користь поняття сталого розвитку. *Перше* полягає у тому, що певна його абстрактність, вербальна незавершеність (недоговореність до кінця) дає можливість охопити цим поняттям вже відомі і ті, що з'ясуються пізніше, аспекти планетарного розвитку. Кожне з наведених вище часткових визначень спрямоване на конкретний предмет і відповідний інструментарій розв'язання проблем як би ззовні: контроль, виміри, нагляд, матеріально-енергетичні баланси тощо. Загальне поняття “сталий розвиток”, крім того, конcentрує увагу на внутрішніх, особистісних, моральних засадах, відповідальності кожної людини і усієї людської спільноти перед нащадками.

Друге міркування пов'язане з тим, що поняття сталого розвитку розглядає як предмет дослідження не лише окремі об'єкти, явища, їхній зв'язок тощо, а сам процес змін – “розвиток”. Це надзвичайно актуально, оскільки, як вже зазначалося, сучасний

самоврядування, партнерства між громадськими об'єднаннями, бізнесом та місцевою владою.

Звернемо увагу на те, що перші заходи, як Всесвітня Конференція ООН “Людина і навколошнє середовище” (Стокгольм, 1972 р.), були спрямовані на пошук шляхів і засобів забезпечення екологічно зорієнтованого соціально-економічного розвитку, коли зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням довкілля та руйнуванням природних систем. Такий підхід відображало введене тоді поняття “екорозвиток”.

Пізніше, створена у 1983 р. Міжнародна комісія з навколошнього середовища і розвитку, яку очолила прем'єр-міністр Норвегії Г.Х.Брутланд, переконливо довела необхідність введення як базового поняття “сталий розвиток”. Таким чином, у міжнародно-правових документах почало формуватися ідеологічне підґрунтя, методологія оцінки наслідків глобалізації. Відбувається перехід від двомірної еколого-економічної системи цінностей до трьохмірної соціо-еколого-економічної. Йдеться про збалансоване співіснування суспільства, економіки і природних систем. Соціально-економічний розвиток повинен забезпечувати суспільний прогрес, не руйнуючи при цьому природне середовище.

Критеріями реалізації цієї нової цивілізаційної парадигми мають бути економічна ефективність, екологічна безпека і соціальна справедливість. Отже, за кілька десятиліть суспільство усвідомило, що зняття загрози екологічної катастрофи потребує не лише якісних змін у технологіях і управлінні виробництвом, а й модернізації економічних відносин та соціального устрою.

У багатьох країнах світу на цій ідеологічній основі розробляються стратегії сталого розвитку, створюються національні координуючі органи, здійснюються конкретні заходи, у тому числі інституційні реформи, удосконалення нормативно-правової бази на основі міжнародних конвенцій, розширення доступу до інформації щодо навколошнього середовища і т. ін. Концепція сталого розвитку поглибується, наповнюється новим змістом, досягненнями практичного досвіду мільйонів людей.

Тут доречно відзначити ще один дуже важливий аспект, пов'язаний із фактором часу. Чи не найсуттєвішою рисою сучасного розвитку є швидкість змін. Світ змінювався завжди, але так стрімко, як тепер, – ніколи. Крива суспільного розвитку настільки круто забирає вгору, що люди не встигають адекватно реагувати на зміни. Суспільна свідомість завжди має певну інерційність в осмисленні нового, виробленні ставлення до нього та прийнятті відповідних рішень. Глобальні ж проблеми і сучасний стрімкий суспільний розвиток вимагають не лише своєчасного реагування, а й узгоджених упереджуvalьних спільних дій на всіх рівнях – глобальному, національному, регіональному, місцевому. Саме у цьому ланцюжку доволі часто виявляється те, що у публікаціях деяких фахівців з управління отримало називу “еволюційний дисхроноз” – відставання адаптації систем державного управління від темпів змін, що відбуваються на різних рівнях управління і вимагають нових підходів, нових ідей і нових управлінських рішень.⁴

Концепція сталого розвитку сприяє подоланню такого відставання, оскільки вона є водночас новою стратегією і новим підходом, методологією, що дає глобальну комплексну оцінку змін в усіх сферах життя (природи і людства) і на цій основі формування упереджуvalьної політики і програм конкретних заходів на відповідних рівнях державного управління та місцевого самоврядування.

Сутність поняття «сталий розвиток»

Виходячи з матеріалів Конференції ООН з навколошнього середовища і розвитку (1992 р.), сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби. Словосполучення “сталий розвиток” є перекладом з англійської мови: *sustainable development* означає дослівно “розвиток, що підтримується” (*sustain* – опора, підтримувати,

⁴ Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. Материалы международной научно-практической конференции. Под общей ред. д.соц.н., д.мед.н., проф. В.Л.Романова. – М.: Изд-во “Проспект”, 2006. С.120.

витримувати). Російською мовою перекладається як “устойчивое развитие”.

Деякі фахівці вважають, що більш вдалим перекладом українською мовою було б словосполучення “стійкий розвиток”, бо “сталий”, “усталений” означає скоріше “стабільний”, “постійний”, тобто здатний не змінюватися або підтримувати певні (стабільні) темпи руху, поступу, розвитку (російською – установившийся). Але саме явище, про яке йдеться, містить у собі ще один аспект – здатність утримувати рівновагу, не падати, не руйнуватися, і він, цей аспект, більш адекватно характеризується словосполученням “стійкий розвиток”. Втім, якщо йти за офіційними документами, то там, як правило, вживається поняття “сталий розвиток”. Тому воно присутнє і в назві навчальної дисципліни, і в назві навчального посібника, і при розгляді предмету вивчення, термінології, інструментарію.

Якщо сказати дещо спрощено, сталий розвиток суспільства можна характеризувати як такий, за якого людина не робить значної шкоди природним системам, і вони встигають себе відновити. Тобто – це розвиток, який можна розглядати не лише як підтримуваний, а й як такий, що підтримує. Через зазначені вище негативні аспекти людської життєдіяльності природа суттєво потерпає, стає залежною від діяльності людини і вже не може обійтися без її підтримки. Тобто сьогодні не лише людина залежить від природи, а й природа залежить від людини. Цей природоохоронний аспект сталого розвитку є надзвичайно важливим, першорядним, але, як вже наголошувалося, не єдиним.

Сучасне розуміння концепції сталого розвитку бере до уваги не лише економічний чи еколого-економічний, а й суспільний (соціальний) вимір з його політологічними, ідеологічними, моральними, культурологічними складовими. Вже зрозуміло, що доля цивілізації залежить не лише від ставлення людини до природи, хоча, повторимо, воно є надзвичайно важливим. Не менш важливим є спадкоємність поколінь у розумінні життєвих потреб, як матеріальних, так і духовних, у збереженні загальнолюдських, цивілізаційних цінностей, традицій гуманізму. Відповідно, сталий розвиток має забезпечити не лише біологічне виживання людини (людства), а й накопичення, збереження й передачу потенціалу

знаходяться у відносинах та зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність.

Для системи як певним чином впорядкованої матеріально–інформаційної сукупності притаманні саморозвиток і саморегуляція. Вона існує і управляється як відносно стійка єдність за рахунок взаємодії, розподілу й перерозподілу наявних, тих, що надходять ззовні та продукуються самою цією сукупністю речовин, енергії, інформації, і забезпечує перевагу внутрішніх зв'язків (у тому числі, переміщення речовини, енергії та передачу інформації) над зовнішніми⁵.

Поняття “система” нерозривно пов’язане з поняттям “розвиток”, коли говорять про розвиток, мають на увазі розвиток системи. Для системи як цілісності притаманні такі якості, які відсутні у підсистем і блоків, з яких вона складається. Оцю наявність у системи якісно нового по відношенню до складових частин називають *емерджентність*.

Система характеризується її *станом*, який визначається сукупністю значень характерних для даної системи величин, які називають параметрами стану. Наприклад, стан живого організму характеризується, передусім, параметрами обмінних процесів, завдяки яким організм здійснює обмін речовиною, енергією та інформацією із зовнішнім середовищем. У свою чергу обмінні процеси пов’язані з внутрішніми параметрами самого організму – температурою, кров’яним тиском, швидкістю процесів тощо.

Стан екосистеми характеризується її структурою, кількісним складом кожної екологічної ніші, трофічними зв’язками (що регулюють обмін речовин, харчування, живлення), енергобалансом і т.п.

Розвиток системи безпосередньо пов’язаний з її *зміною*. Через зміну системи змінюються її стан (змінюються параметри системи, що визначають її стан). Але не всякі зміни ведуть до розвитку системи, а лише ті, що мають *необоротний, спрямований і закономірний* характер, і лише тоді, коли вони наявні усі водночас. Та навіть наявність зазначених якостей не завжди є

⁵ Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь – справочник. – М.:Мысль, 1990. -С.348.

світовий розвиток стає все більш стрімким, всеохоплюючим і непередбачуваним. Можливості природи не безмежні, антропогенний тиск на неї досяг межі здатності природи до самовідновлення. Усе менше часу залишається для прийняття стратегічних рішень щодо шляхів подальшого розвитку – як зберегти біосферу, біологічну та особистісну природу людини.

Передумови сталого розвитку

За яких умов може бути реалізований сталий розвиток? Відповідь на це питання допоможе зрозуміти, чому так повільно розгортається робота, спрямована на вирішення однієї з найгостріших і складних проблем, з якими зіткнулося людство на рубежі століть. Сталий розвиток є об’єктивною потребою людської цивілізації, оскільки він є, повторимо, альтернативою її попередньому розвитку, що поставив людину і суспільство перед проблемою виживання, самозбереження.

Об’єктивність сталого розвитку пов’язана з об’єктивним, закономірним характером процесів, що протікають у природі і суспільстві. Природний баланс, природні цикли, природні явища, стабільність функціонування екосистем, обмеженість ресурсів Землі, безмежність Всесвіту і його вплив на земні процеси (у природі, житті людини, суспільства) – усе це речі об’єктивні, які визначають життя людини як біологічного виду і життя людини у суспільстві. Сталий розвиток дає відповідь на об’єктивну потребу привести життя людини та розвиток суспільства у відповідність до природних процесів, аби зберегти глобальний баланс і відвернути катастрофу.

Чи існують для цього відповідні умови? Яку роль при цьому має відіграти суб’єктивний чинник?

Людина є частиною природи і живе під її безпосереднім впливом. Життєдіяльність людини обмежена стабільністю десятків параметрів, які можуть коливатися лише незначною мірою (температура, хімічний склад, радіоактивне випромінювання тощо). Беззастережний свідомий вплив людини на природу (суб’єктивний чинник) може привести до фатального

розбалансування природного середовища, і людський організм не встигне пристосуватися до нових мов. Отже, розвиток природи і суспільний розвиток тісно пов'язані. Перехід до сталого розвитку потребує надзвичайних зусиль людства у тому, щоб змінюючи особистісний (людський) чинник загальнопланетарного розвитку, підпорядкувати (підлаштувати) діяльність людей об'єктивним, фундаментальним законам стабільного функціонування екосистем і, таким чином, зберегти умови фізичного існування людини.

Для реалізації сталого розвитку із усього переплетіння об'єктивних і суб'єктивних чинників треба виділити пріоритети, сформулювати стратегію, визначити завдання, знайти методи і засоби їхнього вирішення. Потрібно враховувати надзвичайну складність проблем, які потребують вирішення. Йдеться про управління станом стабільної триединої системної цілісності “людина–природа – суспільство”. А це визначається, у свою чергу, рівнем підтримки стабільності кожного з зазначених компонентів: організму людини (кілька мільярдів людей), біосфери (безліч одних лише видів живих організмів), суспільства, перш за все економіки (мільйони економічних суб'єктів). Причому, уся ця система знаходиться у стані постійної динаміки.

Таке масштабне завдання не може бути вирішene зусиллями лише урядів чи спеціалізованих організацій. Потрібна причетність влади і громадянського суспільства, усіх без винятку країн і різних прошарків населення, практично усіх людей, оскільки стабільний розвиток має охопити усі рівні управління і життя людей – від глобального, міжнародного до місцевого і особистого життя кожної людини.

Головними передумовами реалізації сталого розвитку можна визначити такі:

- ⇒ розуміння людьми фундаментальних основ стійкого розвитку відкритих стаціонарних систем;
- ⇒ з'ясування глибинної суті формування систем у єдності їх матеріальних, інформаційних та синергетичних зasad;
- ⇒ визначення напрямів зміни сутності людини як особистості у сукупності трьох основних її виявів: як людини біологічної,

- людини соціальної, людини працюючої (трудової);
- ⇒ перетворення людини з об'єкту у суб'єкт глобального розвитку;
- ⇒ створення міжнародної нормативно-правової бази сталого розвитку;
 - ⇒ формування на основі вищезазначеного глобальних, національних регіональних, місцевих стратегій сталого розвитку за умов економічного зростання та забезпечення основних потреб людей;
 - ⇒ суттєве зменшення енергоємності економіки;
 - ⇒ віднайдення ресурсів для необхідних економічних, екологічних, соціальних, політичних та інших трансформацій, особливо для країн, що розвиваються;
 - ⇒ створення та удосконалення міжнародних та національних систем моніторингу щодо ефективності реалізованих заходів та корегування програм розвитку;
 - ⇒ розгортання масової соціальної мобілізації на користь реалізації програм сталого розвитку;
 - ⇒ забезпечення скоординованого у масштабах усього світу наукового опрацювання проблем та супроводу практичних дій щодо реалізації концепції сталого розвитку, зворотного зв'язку між теоретичним узагальненням і практичною діяльністю зі сталого розвитку.

Варто зупинитися детальніше на деяких із зазначених тез, тоді як інші будуть розглянуті у наступних розділах навчального посібника.

Загальні
основи
стійкого
розвитку
систем

Стійкий розвиток суспільства, як вже зазначалося, можливий лише за умов підтримки стабільного, стійкого розвитку екосистем, збалансованого з розвитком людини і суспільства. Екосистема функціонує за тими ж законами, що і будь-яка відкрита стаціонарна система.

Слово “*система*” (у перекладі з грецької – *systema*) – ціле, те, що складається зі складових частин. Це сукупність елементів, що

інформаційного управління процесами. Критерієм відбору виступає мінімізація ентропії системи⁸.

Для реалізації зазначених факторів система використовує механізми двох класів – адаптаційні та біфуркаційні. *Адаптаційні* механізми реалізують функції мінливості, спадковості, відбору при збереженні характерних ознак наявної системи, тобто у межах організму, екосистеми, підприємства, держави тощо. *Біфуркаційні* (розділені) механізми реалізують зазначені функції через послідовну зміну якісно нових станів системи, причому втрачаються характерні ознаки попередніх систем, але зберігаються спадкові зв'язки. Такими процесами є зміна поколінь біологічних організмів, реструктуризація фірм, радикальні перетворення державного устрою тощо. Біфуркаційні механізми на основі багатоваріантності дозволяють відбирати більш ефективні стани, і вони ж реалізують закріплення змін, що відбулися, через забезпечення необоротності протікання процесів.

Завершальною ланкою кожного нового циклу розвитку є інформаційне закріплення змін, що відбулися, за допомогою пам'яті системи. *Пам'ять* – це здатність системи накопичувати, зберігати і відтворювати інформацію. Пам'ять фіксує найбільш ефективні стани системи для наступного їх тиражування, відтворення та удосконалення.

Функціонування та розвиток систем здійснюються на основі трьох сутнісних начал: енергетичної потенції, інформаційної реальності та феномена синергії.

Енергетична потенція обумовлює здатність системи до змін, до виконання роботи.

Інформаційна характеристика системи – це закріплений пам'яттю енергетичний потенціал системи, її здатність змінюватися за відповідними програмами. Зокрема, це означає і можливість зберігати чи змінювати різні параметри системи.

Синергійний феномен обумовлює взаємодію частин системи між собою, внаслідок чого вони починають діяти, як єдине ціле.

⁸ Мельник Л.Г. Методология развития: Монография. –Сумы: ИТД “Университетская книга”, 2005. –С. 128.

достатньою, щоб якийсь процес кваліфікувати як розвиток. Певною мірою це залежить ще й від суб'єктивного сприйняття цього процесу.

Розвиток не завжди може мати позитивний, прогресивний характер, він може бути і зі знаком “мінус”, іти регресивним шляхом, тобто вести до краху системи. Але навіть за таких умов деструктивний процес не має ознак хаотичності. *Упорядкованість* розглядається як риса, притаманна будь-якому розвитку.

Разом з тим, розвиток не виключає і певної долі *випадковості* та *невизначеності*, бо зміни, на яких заснований розвиток, мають інноваційний, початковий, первісний характер. Вони відбуваються у середовищі, що змінюється, стан якого невідомий зарані, і він залежить від взаємодії значної кількості факторів, включно і випадкових.

Нарешті, коли говорять про розвиток, то мають на увазі зміни системи за рахунок її *внутрішньої діяльності*. Таким чином, розвиток систем передбачає перш за все активну роль внутрішніх механізмів їхньої самореалізації.

З урахуванням зазначеного можна характеризувати розвиток як необоротну, спрямовану, закономірну зміну системи на основі реалізації внутрішньо притаманних їй *механізмів саморозвитку*⁶.

Розвитку притаманна певна внутрішня суперечливість. З одного боку, він передбачає здатність системи до збереження стійкості і протидії змінам (інакше не можуть бути забезпечені необоротність і спрямованість). З іншого боку, розвиток нерозривно пов'язаний із здатністю системи до трансформації.

Отже, потрібно відрізняти поняття “самоорганізація” і “саморозвиток”. *Самоорганізація* – це процес упорядкування внутрішньої структури і потоків речовини, енергії та інформації, що проходять через систему, який забезпечується механізмами регуляції самої системи. *Саморозвиток* – внутрішньо необхідна спонтанна (самовільна) зміна (трансформація) системи, що визначається її протиріччями. Самоорганізація спрямована на

⁶ Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник/ Под ред. проф. Л.Г. Мельника и проф. Н.Ханса. –Сумы: ИТД “Университетская книга”, 2007. –С.33-34.

упорядкування системи і підвищення її стабільності, а саморозвиток, навпаки, передбачає її зміну. Діалектика полягає у тому, що самоорганізація, забезпечуючи стабільність системи, сприяє накопиченню енергії, необхідної для наступної трансформації.

Самоорганізація означає перехід від хаосу, безладу до порядку. *Порядок* можна визначити як наявність умов для стійких (тобто таких, що продовжуються відносно довго) спрямованих змін. При цьому зміни можуть або відбуватися, або бути потенційно можливими. Наприклад, ми не весь час (не безперервно) користуємося електроенергією, теплою водою, Інтернетом або телефоном. Але у будь-який час можемо це зробити, оскільки така можливість (порядок) існує завдяки спеціальним мережам, відповідно організованим, з їх особливими фізичними якостями.

Порядок може виникнути у певному місці з двох умов: наявність енергетичного потенціалу, здатного здійснити зміни (рух), та певна інформаційна організація цієї частини простору, аби зміни отримали стійкий спрямований характер.

Потенціал (латинською *potentia* - сила) означає наявність у певного об'єкта фізико-хімічних якостей, що наділяють його здатністю виконати роботу. Оскільки будь-які об'єкти мають певний потенціал, то, скоріше, більш важливою є різниця потенціалів різних об'єктів (перепад висот, температур, тиску, різниця напруги в електромережах тощо), окремих частин системної цілісності або між системою і зовнішнім середовищем. Отже, будь-яка нерівномірність є рушійною силою змін.

Інформаційна упорядкованість – це стійка, організована у просторі і часі спрямованість предметно-енергетичних потоків, що забезпечують життєдіяльність системи. Упорядкованість у просторі забезпечується *структурою* системи. Під структурою (литинською *structura* – побудова, розташування, порядок) розуміють розташування у просторі окремих частин системи та сукупність стійких зв'язків між ними. Упорядкованість у часі забезпечується притаманним системі внутрішнім ритмом, який задає послідовність процесів, що відбуваються.

Управління суспільним розвитком має виходити з загальних закономірностей розвитку та механізмів саморегуляції систем⁷.

Стационарність означає, що система здатна підтримувати стійку динамічну рівновагу – *гомеостаз*, що являє собою динамічну відносну постійність складу та якостей. Він потрібен для підтримання різниці між системою та зовнішнім середовищем і між окремими частинами системи. Відхилення параметрів системи, що визначають рівень гомеостазу, від оптимальних значень загрожує порушенням її функцій або повним припиненням існування.

Для підтримки гомеостазу система використовує механізми негативного зворотного зв'язку, які мають компенсувати вплив факторів зовнішнього середовища і діють у напрямі, протилежному напряму дії зовнішнього фактору. Для цього система витрачає власну вільну енергію.

Коли порушується енергетичний баланс системи, і загальні витрати енергії стають більшими або меншими від надходжень до неї вільної енергії, система перебудовується, змінюючи відповідно рівень свого гомеостазу (підвищує або понижує його). Зміна рівня гомеостазу і необхідна для цього перебудова структури системи досягається з використанням механізмів позитивного зворотного зв'язку, що також потребує витрат вільної енергії.

У розвитку системи взаємодіють три групи факторів, кожна з яких виконує відповідні функції:

1. *мінливість* – забезпечує виникнення флюктацій, випадкових, невизначених відхилень від врівноваженого стану системи;
2. *спадковість* – гарантує закономірність змін. Вона визначається зв'язком причин і наслідків у процесах, що відбуваються;
3. *відбір* – здійснює селекцію найбільш ефективних змін, через які проходить система. Відбираються такі стани системи, у яких вона отримує максимальну інформативність – здатність

⁷ Розвивається здатні лише відкриті стационарні системи. Відкритість означає, що система здійснює *метаболізм* – предметно-енергетичний та інформаційний обмін з зовнішнім середовищем. Таким чином забезпечується надходження у систему вільної енергії та видалення з системи відходів життедіяльності.

- фізіологічні характеристики, які вона отримує від батьків у спадщину;
- вплив суспільства (виховання та освіта);
- природні умови.

Якщо перші дві групи чинників вивчаються психологією, соціологією, іншими науками, то вплив чинників третьої групи досліджується недостатньо. А саме чітке розуміння функцій природи у формуванні людини соціальної має бути закладене в основу механізмів “співпраці” з природним середовищем та реалізації сталого розвитку.

Тому не можна жодним чином спрощувати екологічну проблематику, зводячи її до забрудненого довкілля, порушення енергетичного балансу чи виснаження не відновлюваних природних ресурсів. Особливо неприпустимим є ігнорування соціальних функцій природи, потреби людини в інформаційних контактах з природою, яка вчить мудрості, дає еталони естетичних критеріїв, імпульси творчості, формує моральні засади.

Отже, відтворення природних сутнісних начал людини, задоволення її потреб має стати фундаментальним чинником управління соціально–економічним розвитком суспільства, забезпечення його сталості (стійкості). При цьому наріжним каменем визначення сталого розвитку виступає забезпечення такого, що не зменшується, потенціалу задоволення потреб людей.

Чи це можливе в принципі: задоволення потреб усіх людей – мешканців планети Земля? Відповідь на таке питання потребує визначення споживання ресурсів на душу населення, а потім цей показник треба помножити на кількість людей, що проживає на землі, і результат зіставити з наявними ресурсами планети. Звісно, тут не може бути надто точного результату, оскільки кількість і людей, і наявних ресурсів є показниками динамічними. Отже, можливо прослідкувати динаміку і на її основі з'ясувати перспективу.

Сукупність людей, здатних до самовідтворення і саморозвитку, які мешкають на певній території (країна, регіон, континент, уся планета) називають *населенням*. Населення разом з природним середовищем та системою суспільних відносин складає

Синергія призводить до емерджентності, коли із складових елементів формується єдине ціле, що є більшим, ніж сума частин.

Зазначені явища формують четвертий феномен – певну природну матеріальну сутність, здатну відтворювати свої ознаки. До них можна віднести атоми, молекули, клітини, біологічні види, соціальні структури тощо.

Таким чином, через названі механізми складаються умови для реалізації еволюційних процесів, створення багаторівневих систем, які відтворюють необхідні, спрямовані та закономірні зміни систем за умов зміни стану зовнішнього середовища. Сукупність таких змін призводить до якісних трансформацій, що означають зміну гомеостазу природних та соціально-економічних систем.

Цікаво, що на зазначені зміни працює як матеріальна основа (сукупність об’єднаних у системне ціле матеріальних елементів), так і інформаційна основа системи – нематеріальна сутність, що пов’язує у системне ціле матеріальні елементи системи і забезпечує її упорядкованість у просторі і часі. Слід підкреслити, що метаболізм – то обмін не лише речовиною чи енергією, а й інформацією. З еволюційними змінами у природі змінюється і співвідношення між матеріальною та інформаційною складовими обміну. Як вважають деякі експерти – на користь інформаційної складової.

Взаємозв’язок людини і людства з природою

Людина за час свого існування пройшла величезний шлях розвитку, і цей розвиток стає все більш стрімким. У той же час вона залишається організмом, який, як природно інформативна–сутність є підвладним усім закономірностям функціонування відкритих стаціонарних систем. Це є організм, який потребує для подальшого існування підтримки фізіологічних функцій.

Йдеться про *людину біологічну*, у якої природні процеси координуються інформаційною системою людського організму, як і багато тисячоліть тому. Але у наш час функції інформаційної системи людини значно розширилися, і на першому плані в них

тепер не реалізація, власне, матеріальної природи людського організму, а дещо інше. Домінуючими стали функції відтворення особистісних засад людини та функції, пов'язані з реалізацією синергічних зв'язків людини.

Особистість людини формується у суспільстві, у взаємодії з іншими людьми. Особистісне начало – річ нематеріальна. Воно являє собою інформаційну систему соціально значимих рис, що визначають людину як суб'єкта суспільних відносин. Отже, особистісну сутність людини можна назвати *людиною соціальною*.

Третя складова сутнісних основ людини пов'язана з тим, що вона працює відповідно до її місця у суспільному розподілі праці. Цю системну складову людини можна визначити як *людина трудова* або *людина економічна*. Вона формується на основі здатності виконувати певні обсяги роботи та інтелектуально-психологічних якостей, що характеризують її як людину соціальну включно з її емоційними, світоглядними, етичними, естетичними особливостями. У такій якості людина є частиною соціально-економічної системи. У зв'язку з цим людина трудова начебто поглинає частково людину біологічну і людину соціальну. Але так чи інакше в одному організмі (фізичному тілі) людина постає у трьох іпостасях – як людина біологічна, соціальна, трудова (економічна).

У такій потрійній єдності сутнісних начал людина постає і як об'єкт, і як суб'єкт процесів метаболізму у окремих підсистемах, і у біосфері в цілому. Тобто, людина і сама постійно здійснює матеріально-енергетичний та інформаційний обмін з навколоишнім середовищем, і, з іншого боку, активно впливає на процеси екосистемного метаболізму.

Слід мати на увазі, що сучасні обмінні процеси між людиною і природою мають суттєву особливість. Прямий контакт людини з природою часто замінюється опосередкованим. Споживання їжі, одягу, житло, навіть повітря (очищене, зволожене) та питна вода вживаються людиною через “посередників”, що самі є продуктами суспільного виробництва. Такий порядок контактів з природою полегшує локальне розв'язання екологічних проблем. З іншого боку, вони наче віддаляються, зменшується гострота їх

сприйняття, створюються певні ілюзії щодо захищеності людини, що робить ситуацію ще більш небезпечною.

Інша небезпека “опосередкованих” контактів людини з природою криється у тому, що людина дедалі стає “сильнішою” перед природою. Сучасна техніка, технології дають їй такі переваги, значно посилюючи ефект діяльності людини. Найбільші негаразди виникають, коли сучасно “озброєна” людина приймає помилкові рішення, не зваживши усі можливі негативні наслідки. Наприклад, зведення лісів у горах, меліорація, використання ядохімікатів тощо. Це прямий шлях до екологічних катастроф. Аби їх уникнути, мають бути узгоджені (збалансовані) енергетичний потенціал, який використовує людина, та інформаційні програми його реалізації. І це вже безпосередньо залежить від особистісних якостей людини.

В природі вже закладені відповідні засади та механізми відтворення біологічного, соціального та трудового начал людини за умов гармонізації її життєдіяльності з навколоишнім природним середовищем. Відтворення біологічного начала здійснюється через задоволення фізіологічних потреб – повітря, ресурси харчів та питної води, життєвий простір, відповідні фізико – хімічні та біологічні якості середовища, інформація (з наявністю позитивних та негативних емоцій).

Виходячи з фізіологічних потреб, основні показники екологічних функцій довкілля добре вивчені і значною мірою унормовані та стандартизовані. Є технічні, технологічні, матеріальні можливості їхнього дотримання. Але так можна говорити лише відносно 20% жителів Землі, “золотого мільярду”, які використовують 80% глобальних ресурсів. В цілому ж людина як біологічний вид зустрічається зі зростаючою кількістю проблем, що створюють нові й нові труднощі його відтворення.

Особистісні потреби людини, через які формується людина соціальна, це психологічне та соціальне благополуччя, можливості пізнання світу, творчого, художнього, морального розвитку та удосконалення. Як особистість людина соціальна формується під впливом трьох основних чинників:

соціальні проблеми. Переважна частина молодого покоління виростає у злиднях, без якісного харчування, медичного догляду. Проблемним є отримання освіти, кваліфікації, роботи. Низька якість життя веде до скорочення його тривалості. Тяжкі умови життя сприяють міграції та поширенню радикальних політико-ідеологічних установок аж до створення бойових терористичних організацій, що вимагають перерозподілу світового багатства.

Внутрішня міграція стала поширеним явищем майже в усіх країнах світу. Населення з депресивних, перш за все сільських, районів мігрує переважно у міста, сподіваючись там знайти засоби для існування. Це створює нові соціальні проблеми, оскільки швидке зростання міського населення не супроводжується економічним зростанням. Реальністю практично усіх великих міст країн, що розвиваються, стали нетрища, де мільйони людей живуть без комунальних послуг, за умов антисанітарії, високого рівня криміногенності та масових захворювань.

Зовнішня трудова міграція, яка отримала системний характер, пов'язана з переселенням у інші, більш розвинені, благополучні країни з метою знайти роботу і забезпечити нормальні умови життя. Розвинені країни жорстко регламентують і контролюють міграцію, тому вона значною мірою отримує нелегальний характер. Але в цілому імміграційна політика багатьох західних країн спрямована на залучення мігрантів з метою збільшення народжуваності та зменшення старіння населення.

На фоні зростання внутрішніх соціально-економічних проблем, очевидним стає підвищення рівня міжнародної напруги і конфліктності через посилення конкуренції за використання земель, води, за робочі місця і інші ресурси, а також на етнічному, релігійному ґрунті. Локальні конфлікти часто отримують затяжний характер, продовжуються роками і десятиліттями, що породжує нові й нові соціально-економічні та політичні проблеми, включаючи і проблему сотень тисяч біженців.

Таким чином, зростання населення, що випереджає зростання економіки, є фактором, що руйнує збалансованість природного середовища, виснажує ресурси, дестабілізує соціальні, економічні й політичні відносини. Існує критичний показник оцінки

основу людського суспільства. Рівень розвитку суспільства визначається здатністю населення ефективно засвоювати та відтворювати природні ресурси. Є окрема наука, що визначає чисельність, склад, закономірності відтворення та міграції населення. Вона зветься *демографія*.

Інтегральним показником, що віддзеркалює соціальні, економічні, екологічні умови життя людей, є *природний приріст* (або коефіцієнт природного приросту - КПП). Він визначається як різниця між кількістю народжень та смертей на 1000 чоловік населення. Ще один важливий показник – *коефіцієнт фертильності*, тобто, здатності народжувати нащадків. Він визначається як співвідношення народжених дітей до загальної кількості жінок. Відтворення населення буде позитивним, якщо КПП більше нуля, а коефіцієнт фертильності не менше двох.

Є й інші, непрямі показники, через які визначається рівень життя. Наприклад, тривалість життя, яка значною мірою обумовлена рівнем життя суспільства. Є низка структурних показників – за віком, статтю, рівнем освіти, родом занять, рівнем доходів тощо. Аналіз та прогнозування розвитку суспільства потребують також врахування регіональних особливостей життя людей.

Відділ народонаселення Департаменту з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН періодично готує та публікує доповідь «Світові демографічні перспективи», що містить офіційні демографічні оцінки та прогнози з усього світу.

Кількість населення Землі (за даними 2005 р.) складає біля 6,5 мільярдів. Кількість чоловіків по відношенню до жінок складає у середньому 1,01, хоча у різних регіонах та вікових групах ці показники дещо відрізняються. Тривалість життя складає 64,3 роки (для чоловіків – 62,7, для жінок – 66). Темпи зростання населення – 1,14% на рік. Найбільш населеними країнами світу є такі: Китай – 1303 млн., Індія – 1103 млн., США 300 млн., Індонезія – 221 млн., Бразилія – 164 млн., Пакистан – 162 млн., Бангладеш – 144 млн., Росія – 142 млн. В цілому названі країни дають більше половини населення планети.

Стрімке зростання чисельності населення почалося приблизно два століття тому, одночасно з розгортанням промислової революції, розвитком медицини і санітарії, що сприяло зниженню смертності. Ця тенденція набула стійкого характеру у більшості регіонів з кінця XIX століття, а у другій половині XX століття – у постколоніальних країнах. У той же час показники народжуваності у країнах, що розвиваються, залишалися на досить високому рівні.

У розвинених країнах Європи і США з кінця XIX століття почалося зниження обох показників. Але, якщо з 60-х років минулого століття показники смертності залишаться на мінімальному рівні (приблизно 89 чоловік на 1000 чоловік населення), то показники народжуваності продовжують знижуватися. Високий рівень життя і соціального захисту сприяють збільшенню тривалості життя і старінню. Інколи при цьому зростає смертність, що при низькій народжуваності веде до абсолютноного скорочення населення, що викликає певну стурбованість. Взагалі ж в розвинених країнах чисельність населення стабілізувалася на рівні приблизно 1,2 млрд.

У країнах, що розвиваються, навпаки, стурбованість викликають високі темпи приросту населення. Половину загального приросту населення світу дають 6 країн: Пакистан (5% на рік), Бангладеш та Нігерія (по 4%), Індонезія (3%), Китай (2%) та Індія (1%).

Такий показник, як тривалість життя, з середини 90-х років для розвинених країн становить біля 75 років, тоді як у країнах, що розвиваються, – на 12 років менше. Але, з іншого боку, це свідчить про суттєве підвищення рівня життя, оскільки у 1960 р. зазначений розрив складав 22 роки.

За розрахунками деяких експертів, приблизно до 2025 року населення планети сягне відмітки 10 мільярдів. Але темпи зростання знизаються, і до кінця ХХІ століття кількість людей буде у межах 14 мільярдів. Інші вважають, що на відмітці 10–11 мільярдів чисельність населення землі стабілізується.

Ці прогнозні дані і взагалі уся копітка робота, яку ведуть демографи, має надзвичайно важливe значення для реалізації

сталого розвитку, оскільки мають бути враховані соціально–економічні наслідки прискореного зростання чисельності населення. Передусім має бути передбачене не лише задоволення первинних потреб (якісне харчування, питна вода, одяг, житло) а й освіта, змістовна робота, задоволення культурних потреб. На жаль, країни що розвиваються, де існує найбільша народжуваність, не можуть повною мірою забезпечити ці потреби людей. Звідси тиск на природне середовище, нестійке споживання природних ресурсів, їх виснаження. Таке ставлення до природи робить майже неухильним для майбутніх поколінь поглиблення глобальних криз, з якими людство зустрічається вже сьогодні.

Руйнація природного ресурсного базису загострює проблеми економічного розвитку регіонів, де швидко зростає населення, оскільки порушуються встановлені природою ліміти використання ресурсного потенціалу, здатність екосистеми підтримувати життя певної кількості людей при збереженні ресурсно–репродуктивних функцій. Ці можливості екосистем різні у різних регіонах і залежать від чинників як природного, так і антропогенного характеру: кількості населення, кліматичних і взагалі природних особливостей, розвитку виробництва, сумарного впливу людської діяльності на природу.

Свідченням виходу за природні ресурсні ліміти значної кількості країн, що розвиваються, виступають хронічний голод через нестачу харчів, виснаження ґрунту, прискорення його ерозії, розширення зони пустель. Для розвинених країн свідченням перевищення природних лімітів є зростаючий імпорт енергоносіїв та природної сировини, надто високий рівень їхнього споживання на душу населення, що в кілька разів перевищує показники країн, що розвиваються. Отже, високий рівень споживання населення розвинених країн забезпечується значною мірою завдяки злиденності країн, що розвиваються, оскільки вони, не маючи інших джерел надходження необхідної кількості коштів, вимущені продавати наявну природну сировину за заниженими цінами у зростаючих обсягах, руйнуючи довкілля і не маючи можливостей його відновлення.

Економіка країн, що розвиваються, за таких умов нездатна забезпечити базові національні потреби. Неминуче загострюються

Землі або (2)постійно і дуже суттєво зменшувати природоємність виробничих систем, що забезпечують життєдіяльність людей. Це означає, що люди мають навчитися динамічно змінювати середовище, у якому живуть. А для цього необхідна перебудова соціальної природи самої людини і основних зasad її суспільного життя. І це вже проблема не лише економіки чи технологій, а, передусім, моралі, свідомості, культури. Її розв'язання залежить від обґрунтованості, вивреності, адекватності управлінських рішень владних структур, та не меншою мірою воно залежатиме від *позиції людських спільнот і окремих людей*, їх морального і політичного вибору.

Отже, усе залежить від того, наскільки швидко і системно людство опанує сучасним розумінням і підходами до розв'язання проблем нинішнього несталого, глобально збиткового (у широкому соціальному розумінні) розвитку і напрацює нові механізми управління на зовсім інших засадах. Загальний підхід, методологія нового управління має відповідати іншим критеріям, ніж ті, що панували у попередні століття – відмова від силових засобів по відношенню до екосистем і пошук “партнерської взаємодії” з природою. Спочатку треба навчитися слухати і розуміти природу, бо нічого досконалішого за природні механізми регуляції не існує. Довіритися природі, докласти максимум зусиль, аби не руйнувати те, що є. Причинити надмірне споживання ресурсів, зберегти розмаїття біологічних видів, і тим самим – природну рівновагу. Зупинити антропогенний і, перш за все, техногенний тиск на природу.

Враховуючи дефіцит часу, потрібно негайно приступити до розробки концептуальних рішень щодо нових технологій, нової економіки, нових соціальних стосунків, і головне – шукати і використовувати будь-які можливі засоби впливу на формування нової особистості. Дуже швидко змінити людську особистість, і на цій основі перебудувати стосунки між людиною, природою, технікою. З урахуванням зазначеного вимальовуються три групи цілей сталого розвитку.

Головна мета сталого розвитку суспільства (перша група цілей) полягає у забезпеченні умовно безкінечного існування людської цивілізації та її прогресивного розвитку. Така мета має

споживання ресурсів людиною, який зветься *екологічний відбиток*. Він визначається, як частина суші й води, необхідна для підтримки відповідного рівня життя певної кількості людей. Сюди входить використання землі під житло, під шляхи сполучення (залізниця, авто, водні шляхи), сільськогосподарське, промислове виробництво, утилізацію відходів тощо. В основі цього поняття лежить принцип сталості (стійкості) використання ресурсів – без нанесення екологічної шкоди.

Підраховано, що в середньому у світі екологічний відбиток на душу населення складає 2,1 га. У країнах, що розвиваються, він фактично складає 1,0 га, у економічно розвинених країнах – майже у десять разів більше (у США – 9,6 га). Якщо екологічний відбиток на одну людину помножити на кількість жителів планети, виходить, що площа, яка має знаходитися у сталому використанні, складає 90% земної суші. Треба врахувати, що 15% суші постійно покриті льодовиками, а 30% складають пустелі та надзвичайно сухі землі, які можуть бути використані лише після іригаційних заходів, на проведення яких потрібні великі кошти, і вони сьогодні відсутні. Виходячи з зазначених даних, підраховано, що вже з 1978 р. було перевищено межу сталості Землі.

Слід зазначити, що зростання населення та розвиток економіки не несли загрози саморуйнації. Ще у стародавні часи люди навчилися використовувати механічні двигуни на відновлюваних енергетичних ресурсах, таких як водяне колесо, вітряний млин, вітрило. Але чим далі, тим більше зростання населення стимулювало розвиток економіки і навпаки. Люди потребували усе більшої концентрації енергії, підвищення сили, потужності знарядь, які вони використовували.

З винаходом парового двигуна і використанням як енергоносія кам’яного вугілля починається нова епоха у відносинах людини з природою: людина зміцнює свою владу над природою, беззастережно нищить її ресурси і забруднює довкілля. Зменшення запасів основних концентратів енергії (вугілля, газ, нафта) наближає кінець епохи виснажливої хімічної теплоенергетики. Її на зміну йде епоха ядерної теплоенергетики, і вона несе загрозу ще більшого за масштабами і більш небезпечної забруднення.

Залучення в економіку нових енергоносіїв і нових потужних засобів перетворення енергії визначає етапи формування техногенної цивілізації, заснованої на ідеології споживацького ставлення до природи. Людство кілька тисячоліть здійснює масований тиск на біосферу. Але в останні два століття, з розвитком індустріальної економіки, цей тиск надзвичайно посилився, його наслідком стали кількісні і якісні зміни біосфери. Планета отримала нову глобальну матеріальну систему штучно створених об'єктів, що є результатом виробничої діяльності людей.

Планетарний простір, що знаходиться під впливом інструментальної та технічної виробничої діяльності людей і зайнятий продуктами цієї діяльності, отримав назву *техносфера*⁹. Це поняття досить об'ємне, широке, воно включає в себе і перші примітивні знаряддя, якими колись людина добувала їжу, і сучасні промислові та аграрні технології, перший човен і сучасні транспортні засоби, лук зі стрілами та балістичні ракети і супутники. Техносфера – творіння людини, вона займає значний простір, який раніше займала біота біосфери. Це внесені у результаті діяльності людини у природу землі речовини, сили і процеси, що змінюють і порушують врівноважене функціонування біосфери і замкненість біотичного обігу. Практично весь простір планети знаходиться під впливом техногенних процесів – емісій, потоків речовини, енергії, інформації.

Техносфера входить у конфлікт з біосфорою, поступово розширює свої позиції, намагається витіснити біосферу. Людство з його ресурсами і продуктами виробництва втручається у природний обіг, деформує його, вносить дисбаланс. На цьому ґрунті й виникають глобальні екологічні проблеми. Глобальна екологія виходить за межі біосфери, вона зорієнтована і на біосферу, і на техносферу, і на соціосферу, на всю планету як космічне тіло. Оця сукупність отримала назву *екосфера*¹⁰.

⁹ Баландін Р.К. Область діяльності человека: Техносфера. – Мінськ, 1982; Баландін Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивілізація. - М.: Мысль, 1988.

¹⁰ Соціально-економіческий потенціал устойчивого розвитку. Учебник / Под ред. проф. Л.Г. Мельника и проф. Н.Ханса. –Суми: Університетська книга, 2007. –С. 334.

Екосфера розглядається як єдина система взаємодії з природою. Тобто, екосфера = біосфера + соціосфера + техносфера. Людина біологічна є частиною біосфери, водночас вона невіддільна від технічної цивілізації і усіх негараздів, пов'язаних з техносферою.

Людина відповідальна за те, що зникають живі організми, інші знаходяться на межі вимирання. Цьому сприяло зведення лісів, меліорація, забруднення біосфери відходами виробництва, деградація пасовищ, використання хімічних засобів захисту рослин і багато інших видів людської діяльності. Така діяльність і саму людину підводить до краю прірви, оскільки, повторимо це ще раз, людина – складна біологічна система, здатна функціонувати лише у дуже вузькому інтервалі фізико-хімічних параметрів, які забезпечує природна збалансованість екосистем.

За таких умов потрібні радикальні і термінові зміни у підходах до планування і організації соціально-економічного розвитку з огляду на всі складові екосфери, на зняття їх конфліктності і забезпечення детально продуманого і розрахованого “співжиття”, “м’якої”, не руйнівної взаємодії між біосфорою, соціосфорою і техносфорою. Тоді могли б відбутися радикальні зміни планетарного масштабу. Імпульсивний хаотичний саморозвиток на засадах саморегуляції, деформований і розбалансований брутальним втручанням людини, має поступитися розумній стратегії, що базується на прогнозних і планових засадах і спрямована на підтримку процесів природного розвитку. Ключову роль тут має відіграти людина соціальна, людина трудова. То будуть кроки до сталого розвитку людства. Людський розум стане головним фактором розвитку системи “людина-природа”. А це і є основним критерієм того, що В.І.Вернадський назвав “ноосфера”.

**Основні
засади нового
управління**

Треба зазначити, що в принципі, з огляду на зростання чисельності населення, обмеженість ресурсів та посилення тиску на природу, для переходу до розумного врядування на засадах сталого розвитку можливе використання двох шляхів (двох варіантів): (1) припинити зростання кількості населення

методи ведення сільського господарства із максимальним використанням природних процесів активізації виробничих сил – оптимальний сівообіг, захисні лісополоси, утилізація відходів органіки тощо.

3. В управлінні потрібно перейти від енергетичного до інформаційного впливу. Раціональне управління природними процесами є більш ефективним, менш витратним і значно “м’якшим” для природи, якщо здійснювати цілеспрямований інформаційний вплив на природні сутності. Один із прикладів такого впливу – метод відлякування. Опудало на городі, відоме принаймні вже кілька століть, мабуть, є найдешевшим і досить ефективним знаряддям боротьби зі шкідниками. Або сітка на вікні. Замість того, щоб винищувати мух та комах, люди перекривають їм комунікативні шляхи, не пускаючи до приміщень. Дуже ефективним у плані контролю за природними системами (наприклад, чисельність популяцій деяких тварин) є метод впливу на їхні відтворювальні механізми. Так можна блокувати ланцюжки майбутніх поколінь і регулювати кількість деяких небажаних тварин.

Подібних методів в арсеналі людства – безліч. Часто вони особливо поширені у народів, які вважаються не досить розвиненими з точки зору сучасної техногенної цивілізації. А насправді такі етноси – близче до природи. Сила наведених як приклади методів у тому, що надзвичайно зменшуються енергетичні витрати при максимальній ефективності, що означає і мінімальну ресурсоємність при отриманні високого результату. Тут енергія заміщується інформацією. Інформація може стати тим засобом, який дозволить людям не виправляти помилки, що постійно повторюються, а не допускати їх, відмовитися від підкорення природи з використанням для цього колосальних обсягів енергії. Енергії і, відповідно, ресурсів має бути використано не більше, ніж потребує кінцевий результат – у цьому сенсі “м’яких” методів управління природою.

А для цього людина має змінитися сама, навчитися багато чому від природи і стати мудрою, отримати відповідні знання і навчитися їх використовувати. Тільки таким чином можна пройти шлях до сталого розвитку.

два рівні задач. Перший рівень можна позначити як необхідний – це фізичне виживання людини біологічної. Другий рівень – достатній, він передбачає духовний розвиток людини соціальної. Зазначене не означає якусь черговість чи ієрархію. Обидва рівні надзвичайно важливі і взаємозалежні. Інколи здається, що завдання виживання людини як біологічного виду більш зрозуміле, актуальне, першочергове. Але не менш зрозумілим є й те, що людина без духовного розвитку, людина, особистість якої лише проглядається за природнім намаганням продовжити рід, забезпечити фізіологічні функції – то страшний регрес, втрата людиною головного – її людяності, відмінності від тваринного світу. Саме на рівні розвитку людини соціальної, людини як особистості можливе творення ідеї і реальності сталого розвитку.

Друга група цілей сталого розвитку – цілі забезпечення. Їхня суть – у збереженні умов, за яких може існувати і активно діяти людина. Вони також мають два рівні орієнтирув. Перший – збереження (у дуже вузьких межах) параметрів біосфери, за яких може існувати біологічна природа людини: кліматичні характеристики, фізичні параметри (температура, характеристики електромагнітного, косячного впливу), склад атмосфери, води, ґрунтів. Другий рівень – збереження цілісних природних ландшафтів.

Третя група – цілі підтримки. Йдеться про підтримку умов, за яких можуть існувати біосфера та її складові екосистеми. Саме вони відтворюють параметри існування людини як біологічної істоти та особистості. Ця проблема може бути вирішена людством у двох напрямах. По-перше, збереження у незмінному вигляді або з мінімальним антропологічним впливом окремих ландшафтів дикої природи (заповідники, заказники, природні парки), обмеження втручання людини у природу. Другий напрям – перебудова технологічної основи людської цивілізації. На зміну сучасним затратним технологіям мають прийти нові, що матимуть мінімальний рівень природозатратності та екодеструктивності на одиницю продукції.

Зазначені цілі сталого розвитку, як бачимо, взаємопов’язані, вони є цілями управлінської діяльності на усіх рівнях – глобальному, регіональному, місцевому. Вони складають основу

для розробки політики та конкретних заходів органів управління відповідних рівнів. Але зміст і ефективність діяльності органів державного управління і місцевого самоврядування, громадських організацій залежать від глибини розуміння виконавцями, усіма людьми нових підходів, що відображають і вже набутий досвід (негативний та позитивний), і прогнозні оцінки ситуації у біосфері, і практичні потреби людей. Треба навчитися зіставляти потреби з можливостями довкілля, природи, особисті, а корпоративні інтереси – з національними та загальнолюдськими. Треба навчитися долати егоїзм заможних груп на користь соціальної справедливості, на яку все ще сподіваються мільйони знедолених у світі.

Щодо стосунків людства з природою то на базі ідеалів сталого розвитку потрібно сформулювати загальновизнані і загальноприйняті у світі норми поведінки людей, спільнот, влади, бізнесу, управлінців, громадянського суспільства по відношенню до природи. Усім треба засвоїти найголовніше: існує певна межа втручання людей у природні процеси. Можливе лише обмежене регулювання, корекція ходу природних процесів. Надзвичайно складний процес самоорганізації, саморегулювання, самовідтворення природних систем не може бути перебудований людиною. Людина являє собою лише частку природного механізму, а частина не може управляти цілим.

Епоха тотального брутального і безвідповідального втручання у природу з метою її підкорення і пристосування під реалізацію економічно і екологічно необґрунтованих планів – ця епоха має якнайшвидше відійти у минуле. Чим швидше, тим краще. У підходах до природи мають взяти гору нові ідеї, спрямовані на реалізацію сталого розвитку.

1. Потрібно зберегти триєдиний механізм самовідтворення природи, який являє собою єдність трьох природних начал – матеріальної основи, інформації та синергетики. Кожна природна сутність – рослина, тварина, екосистема постійно відтворює цю єдність у часі і просторі. Людина може піznати лише загальну схему цього природного механізму, але проникнути у його глибини не в змозі. Треба лише

контрлювати умови, за яких відтворюються природні сутності і підтримувати їх, не допускаючи суттєвих змін.

Треба зробити висновки з допущених помилок і не допускати їх повтору. Небезпека негативного впливу на *матеріальну основу* природних систем вже очевидна і зрозуміла (наприклад, вирубка лісів чи знищення надмірної частини популяції деяких тварин). Менш очевидною є небезпека порушення *інформаційної основи* або блокування *синергетичної основи* (порушення умов для виявлення ефекту об'єднання окремих представників тваринного світу у популяції, або окремих біологічних видів у екосистемі). Так, далеко ще не вивченими є наслідки виробництва нової генетичної інформації (наприклад, генетично модифікованих рослин) або блокування шляхів міграції тварин через будівництво транспортних магістралей, нафтопроводів та газопроводів, запруд, переорювання лук тощо.

2. Надзвичайно актуальним є використання відтворювального потенціалу природи. У природі є дуже важлива особливість: усе, що в ній існує, від мікроорганізмів до біосфери в цілому має безперервно відтворюватися усюди, де воно знаходитьться. Зупинка хоч би на мить неприпустима, вона означатиме смерть відповідної природної сутності (включно і біосфери). Аби управління соціально–економічним розвитком було на рівні вимог сталого розвитку, воно має включати як обов'язковий елемент збереження і використання цього таїнства природи, її відтворювального механізму.

Використання природних механізмів відтворення означає, як кажуть фахівці, “м’яке” управління природою на відміну від “жорсткого” управління людиною природними процесами. Під останнім розуміють масштабні проекти, коли здійснюється “перебудова” природних систем та процесів (знищення окремих біологічних видів, начебто непотрібних людині, або зміна русла річок). Природа реагує на таке втручання, включає механізми зворотного зв’язку, аби компенсувати наслідки “жорсткого” втручання людини. Альтернативою може бути “м’яке” управління природою, яке побудоване на активізації корисних природних ланцюгових реакцій, у тому числі процесів відтворення ресурсів. Як приклад можна навести біологізовані

створити адекватні механізми для їх подолання. Це називається криза цивілізації.

Вихід полягає у посиленні міжнародної співпраці, у відшукуванні в міжнародному масштабі шляхів збереження та подальшого розвитку так тісно переплетеного між собою світу. У взаємопов'язаному світі безпека має бути загальною (тобто для всіх) і всеохоплюючою (не лише військово-політичною, а й економічною, екологічною, гуманітарною, технологічною тощо).

Тому ООН сьогодні є однією не багатьох організацій, яка може координувати дії, спрямовані на вирішення глобальних проблем у масштабі всієї світової спільноти. Виділяють об'єктивні чинники, які сприяють підвищенню ролі ООН в сучасному світі:

- ⇒ універсальний характер організації;
- ⇒ ООН набула різноманітного досвіду миротворчих операцій;
- ⇒ наявність у системі ООН відповідних механізмів для розв'язання глобальних проблем (Рада Безпеки, ЕКОСОР, Спеціалізовані установи ООН, Програми ООН, фонди ООН);
- ⇒ значний кадровий потенціал ООН;
- ⇒ у світі поширюється розуміння необхідності створення загальної системи всеосяжності міжнародної безпеки;
- ⇒ постійні члени Ради Безпеки (великі держави) почали уникати гострої конfrontації, відшукувати баланс інтересів.

Принципами діяльності ООН визначено: (1)суверенна рівність усіх держав-членів, (2)добровільне виконання прийнятих на себе за Статутом зобов'язань, (3)розв'язання міжнародних спорів мирними засобами; (4)утримання від загрози силою або застосування сили; (5)обов'язкова участь у діях ООН, (6)невтручення у внутрішні справи будь-якої держави.

Головними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна та соціальна рада, Рада з опіки, Секретаріат, Міжнародний суд.

Питання, які входять в компетенцію ООН:

1. підтримка миру та міжнародної безпеки;
2. розброяння;

Питання для самоконтролю

1. Чим викликана актуальність проблеми сталого розвитку?
2. Які основні чинники стимулювали появу ідей сталого розвитку?
3. Розкрийте зміст поняття “глобалізація”.
4. Охарактеризуйте вплив глобалізації на процес сучасного світового розвитку.
5. Яким чином пов'язана глобалізація з появою і розвитком ідей сталого розвитку?
6. Які глобальні проблеми становлять найбільшу загрозу для сталого розвитку людської цивілізації?
7. Розкрийте зміст поняття “сталий розвиток”.
8. На яких засадах розробляються стратегії сталого розвитку?
9. У чому виявляється відставання адаптації державного управління від темпів змін у сучасному світі?
10. Якими є головні передумови реалізації ідей сталого розвитку суспільства на різних рівнях управління?
11. У чому полягає об'єктивна обумовленість сталого розвитку?
12. Що таке “стационарні системи” і якими рисами вони характеризуються?
13. Розкрийте зміст поняття “розвиток системи”.
14. Що таке “самоорганізація” і “саморозвиток” системи?
15. Що означає поняття “відкритість системи” ?
16. Якими механізмами підтримується гомеостаз відкритих стационарних систем?
17. Яку роль відіграє у розвитку систем “синергічний феномен”?
18. У чому полягає потрійна єдність сутнісних начал людини, і яку роль вона відіграє у розвитку біосфери?
19. Що є предметом вивчення науки “демографія” ?

20. У чому полягає небезпека великого розриву у рівнях споживання на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються?
21. Розкрийте зміст поняття “екологічний відбиток”.
22. Розкрийте зміст поняття “техносфера”.
23. Розкрийте зміст поняття “екосфера”.
24. Розкрийте зміст поняття “ноосфера”.
25. Розкрийте головну мету сталого розвитку суспільства та основні його цілі.
26. На яких засадах має будуватися нове управління, що покликане забезпечити стабільний розвиток суспільства?

Розділ 2. Роль ООН у визначенні зasad сталого розвитку.

Глобальні проблеми і роль ООН

ООН – найбільш універсальна та представницька організація в світі. Вона має найкращі можливості для сприяння сталому розвитку.

Метою ООН є підтримка міжнародного миру й безпеки, розвиток дружніх відносин; розвиток міжнародного економічного, соціального, культурного та гуманітарного співробітництва; узгодження дій держав для досягнення визначеної загальної мети.

Сьогодні, коли світ розвивається в умовах глобалізації, можна виділити характерні риси світового господарства, які обумовлюють необхідність радикального оновлення світу: 1)технологічна революція; 2)інформаційна революція; 3)надзвичайне прискорення темпів світового розвитку; 4)перерозподіл економічної та політичної могутності, поглиблення неоднорідності світу (створення в північноатлантичному регіоні розвиненої соціальної, адміністративної та науково-технічної структури, здатної забезпечити функціонування найсучасніших науково-виробництв; формування пострадянських регіонів; втрата єдності так званого «третього світу» – формування другого промислового центру в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та «глибокого Півдня» в Африці як найвіддаленішої периферії).

В той же час все яскравіше проявляються негативні наслідки сучасного розвитку і загострення глобальних проблем: ✓екологічні проблеми; ✓техногенні загрози; ✓загроза знищенню людства через наявність значної кількості ядерної, хімічної, бактеріологічної зброї; ✓військово-політичні проблеми, локальні війни; ✓міжнародна злочинність, тероризм, корупція; ✓ масове поширення захворювань; ✓демографічна проблема; ✓ проблема нестачі ресурсів(енергетичних, продовольчих, супровідних); ✓економічні проблеми; ✓гуманітарні проблеми.

В цілому ситуація складається так, що глобальні загрози зростають та примножуються швидше, ніж людство встигає

Мета Світового банку – сприяння економічному розвитку, що буде на користь біднішим верствам населення, у країнах, що розвиваються.

Основними організаціями світового банку є МБРР (Міжнародний банк реконструкції та розвитку, 1944) МФК (Міжнародна фінансова корпорація, 1956), МАР (Міжнародна асоціація розвитку, 1960) та МІГА (Міжнародна інвестиційно-гарантійна агенція, 1966).

МБРР націлений на відновлення економіки країн, що розвиваються та постсоціалістичних країн, МФК – на стимулювання приватного сектора в країнах, що розвиваються, МАР – на сприяння розвитку найбідніших країн, що розвиваються, МІГА – на стимулювання інвестицій в країнах-членах.

Мета ЮНЕСКО – сприяти зміщенню миру та безпеки шляхом розширення співробітництва народів у галузі освіти, науки та культури в інтересах забезпечення загальної поваги до справедливості, законності та прав людини, а також основних свобод, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, для усіх народів незалежно від раси, статі, мови або релігії.

Головними напрямами діяльності ЮНЕСКО є освіта, наука, культура, комунікації. На початку ХХ століття в рамках ЮНЕСКО реалізувалися програми, спрямовані на:

- забезпечення базової освіти для всіх дітей;
- реформу освіти з перспективою освіти протягом всього життя;
- просунення, передачу і спільне використання наукових знань;
- використання науки інтересах навколошнього середовища та соціально-економічного розвитку;
- зберігання і посилення ролі культурної і природної спадщини;
- сприяння розвитку сучасних культур;
- вільне розповсюдження ідей;
- ліквідацію розриву в галузі комунікації та інформації;
- прямування до культури світу – від взаємодії культур до культурного плюралізму; виховання в дусі культури миру.

3. ліквідація колоніалізму;
4. розвиток міжнародного економічного, соціального, культурного і гуманітарного співробітництва;
5. технічна допомога країнам, що розвиваються;
6. кодифікація міжнародного права;
7. розгляд та затвердження звітів та доповідей окремих органів ООН та установ системи ООН;
8. вибори непостійних членів Ради Безпеки, ЕКОСОР, Ради з опіки;
9. призначення Генерального секретаря за рекомендацією Ради Безпеки;
10. вибори членів Міжнародного суду;
11. затвердження бюджету та контроль фінансової діяльності організації.

Головними комітетами Генеральної Асамблей є: Комітет з політичних питань і питань безпеки (перший комітет); Комітет з економічних та фінансових питань (другий комітет); Комітет з соціальних, гуманітарних та культурних питань (третій комітет); Комітет з питань опіки та територій, що не є самоврядними (четвертий комітет); Комітет з адміністративних та бюджетних питань (п'ятий комітет); Комітет з правових питань (шостий комітет) та Спеціальний політичний комітет.

Значну роль в діяльності ООН відіграють спеціалізовані установи ООН: економічні – ЮНІДО (Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку), ФАО (Організація Об'єднаних Націй з продовольства та сільського господарства), МФСР (Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку), а також валютно-фінансові організації – МВФ (Міжнародний валютний фонд) і група Світового банку; ЮНЕСКО (Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури), МОП (Міжнародна організація праці), МАГАТЕ (Міжнародна агенція з атомної енергетики), Світова організація інтелектуальної власності, Світова організація охорони здоров'я, Міжнародна організація громадянської авіації, міжнародна морська організація, Світовий поштовий союз, Світова метеорологічна організація, міжнародний союз електрозв'язку.

Зупинимось на деяких з них.

Мета ЮНІДО (Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку) – сприяння широкому та рівномірному міжнародному співробітництву у сфері промислового розвитку з упором на прискорення країн, що розвиваються, як головний засіб забезпечення економічної незалежності.

До основних функцій ЮНІДО відносять:

- допомога країнам, що розвиваються, у розширенні, модернізації та управлінні галузями промисловості;
- оперативна діяльність (заходи з ефективного застосування сучасних методів промислового виробництва, програмування та планування, створення та зміцнення промислових підприємств, розвиток, впровадження та передача технологій, підготовка кадрів тощо);
- допомога країнам, що розвиваються, у знаходженні коштів для фінансування промислових проектів;
- консультативні послуги з ефективного використання природних ресурсів, сировини для промисловості;
- огляд та сприяння координації діяльності різних ланок системи ООН, пов'язаної з промисловим розвитком.

Мета ФАО (Організація Об'єднаних Націй з продовольства та сільського господарства) – покращення харчування та підвищення життєвого рівня народів; удосконалення виробництва, переробки, збути та розподілу всього продовольства та продукції сільського господарства, лісництва та рибальства; підвищення добробуту та покращення умов життя сільського населення, сприяння розвитку сільських районів; ліквідація голоду.

До основних функцій ФАО відносять:

- ◆ забезпечення капіталовкладень у сільське господарство;
- ◆ раціональне використання ґрунтів та водних ресурсів;
- ◆ збільшення продукції рослинництва та тваринництва;
- ◆ передача сучасних технологій країнам, що розвиваються;
- ◆ збереження природних ресурсів, особливо рослинних генетичних;
- ◆ боротьба з хворобами тварин;
- ◆ розвиток рибних ресурсів морів та внутрішніх водоймищ;
- ◆ раціональне використання лісних ресурсів;

◆ освоєння нових та таких що відновлюються джерел енергії.

Мета МФСР (Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку) – мобілізація додаткових коштів для надання допомоги країнам, що розвиваються, у збільшенні виробництва продовольства та підвищення рівня харчування людей.

До основних функцій ФАО відносять реалізацію проектів щодо:

- зрошення та контролю за водними ресурсами;
- комплексного розвитку сільських районів;
- сільськогосподарських поселень, їхнього розвитку;
- сільськогосподарських кредитів для дрібних фермерських господарств;
- розвитку тваринництва;
- постачання та розподілу добрив.

Статутні цілі МВФ – ✓ сприяння міжнародному співробітництву у валютно-фінансовій сфері; ✓ розширенню та збалансованому зростанню міжнародної торгівлі; ✓ стабільності валют; ✓ створенню багатосторонньої системи; ✓ надання ресурсів Фонду у тимчасове розпорядження його членів; ✓ скорочення тривалості та рівня порушень рівноваги зовнішніх платіжних балансів країн-членів.

Основними напрямками діяльності МВФ є:

- ◆ нагляд – процес оцінки з боку МВФ політики його членів відносно валютних курсів, що здійснюється у межах комплексного аналізу економічної ситуації та стратегії держав-членів;
- ◆ фінансова допомога – кредити та позики країнам-членам, які мають складності з фінансуванням платіжного балансу;
- ◆ технічна допомога - консультації спеціалістів та інше сприяння країнам-членам в процесі розробки податково-бюджетної та грошово-кредитної політики; створення необхідних установ; збирання статистичних даних; навчання офіційних осіб та ін.

*Основні
принципи
Декларації
Rio.*

Декларація Rio «Про екологічний та економічний розвиток» визначає права й обов'язки держав світу у межах концепції сталого розвитку.

Основні принципи Декларації Rio можуть бути сформульовані у дев'яти позиціях:

- ⇒ *в центрі уваги* невпинного розвитку перебувають люди, які мають абсолютне право на здорове і якісне життя у гармонії з природою;
- ⇒ право на розвиток має бути реалізоване таким чином, щоб *задовольняти потреби в розвитку і зберігати довкілля нинішніх і наступних поколінь*;
- ⇒ *охорона довкілля* має стати невід'ємною частиною процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього;
- ⇒ всі *держави й народи мають співпрацювати* для ліквідації бідності і злиднів. Це є обов'язковою умовою сталого розвитку;
- ⇒ обмеження і вилучення тих *моделей виробництва*, які не відповідають сталому розвитку;
- ⇒ проведення відповідної *демографічної політики*;
- ⇒ заличення до питань захисту довкілля всіх зацікавлених громадян. Кожен громадянин повинен мати відповідний *доступ до інформації*, що стосується довкілля, якою володіють державні органи. Громадяни повинні отримати можливість *брать участь у процесі прийняття рішень*;
- ⇒ активне заличення до розв'язання проблем, пов'язаних з охороною довкілля та розвитком, *жінок*;
- ⇒ *мир, розвиток і захист довкілля* взаємопов'язані та невіддільні.

Отже, мета на майбутнє для всіх країн світу – задоволення потреб сучасності без загрози майбутнім поколінням, покращення якості життя за напрямами: соціальне та економічне забезпечення, екологічно сприятливе середовище, підвищення безпеки життя, покращення стану здоров'я.

Мета МОП (Міжнародна організація праці) – сприяти забезпеченню в усьому світі соціальної справедливості у галузі економічних відносин.

Принципи, на яких базується стратегія МОП:

- ◆ загальний мир може бути встановлений лише на ґрунті соціальної справедливості;
- ◆ умови праці, що породжують несправедливість, нужду та злидні для великої кількості людей, породжують невдоволення, що ставить під загрозу мир та стабільність в усьому світі;
- ◆ всі країни мають надати трудящим людські умови праці;
- ◆ незабезпечення їх у будь-якій країні є перешкодою для інших країн, які бажають поліпшити становище трудящих.

Головні завдання, на розв'язання яких спрямовується діяльність МОП:

- повна зайнятість та підвищення життєвого рівня;
- надання трудящим такої роботи, що викликає задоволення та дає можливість досягти найвищої суспільної користі;
- забезпечення можливості навчання та пересування робітників;
- забезпечення участі у справедливому розподілі здобутків прогресу в галузі оплати праці, робочого часу, умов праці;
- визнання права на колективні переговори, спільні дії адміністрації та трудящих у поліпшенні організації виробництва, здійсненні заходів соціального та економічного характеру;
- соціальний захист усім, хто його потребує та повне медичне обслуговування;
- захист життя та здоров'я трудящих усіх професій;
- забезпечення необхідного харчування, житла, можливостей для відпочинку та культурного розвитку;
- надання однакових можливостей у галузі загальної та професійної освіти.

Сьогодні тільки в межах ООН розроблений універсальний механізм узгодження рішень держав, які входять в ООН, який необхідно використовувати для переходу до сталого розвитку.

**Конференція ООН
з навколошнього
середовища і
розвитку в Ріо-де-
Жанейро (1992).**

У червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро відбулася Конференція ООН з навколошнього середовища і розвитку, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети. Ця конференція відома ще як самміт «Планета Земля», оскільки в ній брали участь керівники 178 країн світу, представники 1600 неурядових організацій. Найбільш важливим питанням форуму стало подальше розуміння взаємозв'язку міжнародних економічних і екологічних проблем в межах концепції сталого розвитку.

Найбільшим досягненням конференції був сам процес визнання того факту, що проблеми оточуючого середовища і розвитку не можуть більше розглядатися окремо. Конференція переконливо продемонструвала всі аспекти глобальної та регіональної екології незалежно від рвіння економічного розвитку (проблеми бідності, глобального потепління клімату, посиленого тиску зростаючого населення на природу, наступ пустель тощо).

Конференція стала однією з найважливіших подій розвитку людства в 20 столітті, її рішенням було затверджено «Порядок денний на ХХІ століття». Цей програмний документ ставить для всіх країн світу мету на майбутнє – просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби. Сталий розвиток людства передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників зростання.

На самміті також було прийнято Декларацію Ріо «Про екологічний та економічний розвиток», де визначено права й обов'язки держав світу у межах концепції сталого розвитку.

**«Порядок
денний на ХХІ
століття»**

В основу Програми дій «Порядок денний на ХХІ століття» було покладено доповідь Гро Харлем Брутланд (колишнього прем'єр-міністра Норвегії) і Міжнародної комісії з довкілля та розвитку, яку було схвалено Генеральною

Асамблеєю ООН в 1987 р., і в якій сформульовано принцип сталого розвитку, як основну стратегію взаємодії природи і суспільства. Доповідь Г.Х.Брутланд «Наше спільне майбутнє» є Концепцією економічного, соціального й екологічно збалансованого розвитку людства. В цих документах зроблено спробу ... задовольнити потреби людей і країн через визначення загальних цілей як у сфері екології, так і у сфері розвитку людства: економічне зростання й соціальних прогрес.

Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» засвідчує встановлення глобального партнерства країн світу задля досягнення сталого розвитку суспільства. Цей документ складається з 4 розділів та 40 глав.

Перший розділ присвячено економічним та соціальним проблемам людства, в ньому розглядаються причини навантаження на довкілля – бідність; зовнішній борг країн, що розвиваються; невідповідність структури виробництва та споживання концепції сталого розвитку; демографічний вибух; структура міжнародної економіки. Містить 7 глав.

Другий розділ відображає глобальні екологічні проблеми планети: знищення лісів, виснаження родючих ґрунтів, розширення площі пустель. Розглядаються заходи, які запобігають забрудненню повітря і води, знищенню рибних ресурсів, сприяють безпечним діям з токсичними відходами. Містить 14 глав.

Третій розділ характеризує значення великих суспільних груп населення: жінок, комерційних структур, профспілок, фермерів, дітей та молоді, представників корінного населення, науковців, органів місцевої влади й недержавних організацій у досягненні цілей сталого розвитку суспільства. Містить 10 глав.

Четвертий розділ висвітлює методи реалізації Концепції сталого розвитку: фінансові ресурси й механізми; механізми прийняття рішень; засоби поширення екологічно обґрунтованих технологій; проблеми міжнародної співпраці; міжнародні угоди і правові механізми.

що народи світу беруть на себе колективну відповіальність за посилення та зміцнення взаємопов'язаних та взаємопідтримувальних основ сталого розвитку на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях, а також один перед одним, перед усім людством та перед своїми дітьми.

В декларації ставляться основні завдання для досягнення сталого розвитку: подолання бідності, зміна моделей споживання, охорона і раціональне використання природної ресурсної бази. Відмічається, що внаслідок глобалізації в цих проблем з'явився новий аспект – швидка інтеграція ринків, рух капіталів і значне розширення інвестиційних потоків по всьому світу обумовили нові проблеми і можливості на шляху до забезпечення сталого розвитку, проте вигоди і втрати глобалізації розподіляються нерівномірно, а країни, що розвиваються, стикаються з особливими трудностями, що може привести до вкорінення глобальної нерівності.

Йоганнесбурзька декларація підтвердила зобов'язання народів світу приділяти особливу і першочергову увагу боротьбі зі світовими умовами, які створюють серйозну загрозу сталому розвиткові: хронічний голод; недоїдання; іноземна окупація; збройні конфлікти; проблеми, пов'язані з незаконним обігом наркотиків; організована злочинність; корупція; стихійні лиха; незаконний обіг зброї; торгівля людьми; тероризм; нетерпимість і розпалювання расової, етнічної, релігійної та іншої ворожнечі; ксенофобія; ендемічні, інфекційні та хронічні захворювання, у тому числі ВІЛ/СНІД, малярія та туберкульоз.

В цьому документі визнається той факт, що у світової спільноти є кошти і ресурси для вирішення проблем, пов'язаних із подоланням бідності та забезпеченням сталого розвитку, і будуть ініційовані додаткові заходи для використання цих наявних ресурсів. Розвинені країни були закликані ініціювати конкретні зусилля для забезпечення узгоджених на міжнародному рівні обсягів офіційної допомоги.

В декларації відмічено, що для забезпечення сталого розвитку необхідні довготермінова перспектива і залучення широких мас до розроблення політики, ухвалення і виконання

Головне соціальне завдання сталого розвитку – викорінення й ліквідація бідності та злиднів, зменшення розриву у рівнях життя між найбіднішими та розвиненими країнами, зменшення розриву в доходах найбідніших та найбагатших груп населення.

Проте основні положення стійкого розвитку, запропоновані конференцією в Rio, складалися із протиріч, для подолання яких пропонувалися різноманітні рецепти, в основному декларативного характеру. Це привело до того, що реалізація цих проектів не досягла поставлених цілей. Але, незважаючи на це, самі рішення мали глобальне значення для розвиткові співробітництва з питань «екологічного виклику».

Програма «Rio+5» - програма дій з подальшого впровадження «Порядку денного на ХХІ століття», була ухвалена на 19 спеціальній сесії Генеральної асамблей ООН у червні 1997 р. На зібранні було розглянуто досягнення країн та їхніх урядів, міжнародних агенцій, громадськості та неурядових організацій з виконання «Порядку денного на ХХІ століття» за п'ять років, узагальнено набутий досвід і поставлено нові завдання.

Світовий самміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002)

Після зустрічі в Rio всі сподівалися на те, що світ нарешті зробить важливі кроки у напрямі забезпечення сталого розвитку. Проте сподівання не справдилися: безупинно тривало погіршення стану довкілля, бідність в багатьох частинах світу поглиблювалася, а прискорення глобалізації не сприяло справедливому розподілу благ. Стало зрозумілим, що потрібен більш конкретний план реалізації, ніж «Порядок денний на ХХІ століття».

Наступним етапом стала зустріч керівників країн та урядів світу на найвищому рівні «Rio+10» в Йоганнесбурзі з 26 серпня по 4 вересня 2002 р.

Підготовка до Йоганнесбурзької зустрічі почалась в серпні 2001 як на національному, так і на регіональному рівнях. Міжурядові переговори розпочалися на початку 2002 р. і з кожною новою сесією підготовчого комітету їхня інтенсивність зростала. Останнє засідання відбулося в Балі, Індонезія, на міністерському

рівні, яке перейшло безпосередньо в зустріч в Йоганнесбурзі. Головними учасниками підготовки були не тільки урядовці, а й недержавні організації, молодіжні та жіночі організації, органи місцевого самоврядування, місцеве населення, наукові товариства, бізнесові об'єднання, профспілки.

Ця зустріч дала змогу об'єднати велику кількість інтересів, які представляли як головні держави та уряди, так і керівники та експерти від кожної з головних груп. В ній взяли участь більше 22 тисяч людей, зокрема, більше 8 тисяч представників недержавних організацій, бізнесових структур та інших головних груп і 4 тисячі представників преси. Стільки ж людей відвідали заходи аналогічного характеру, організовані в Йоганнесбурзі головними групами, органами державної влади та іншими організаціями.

На цьому зібранні було розглянуто результати, досягнуті країнами з виконання зобов'язань, взятих в 1992 та 1997 роках, оцінено успіхи на шляху просування до сталого розвитку. Зустріч в Йоганнесбурзі дала змогу закласти важливий фундамент – визначити цілі, часові рамки і зобов'язання з широкого спектру питань, які покликані змінити життя у всіх регіонах світу.

Одним з найбільш пам'ятних моментів Всесвітньої зустрічі було звернення до президентів, прем'єр-міністрів та інших світових лідерів, які там зібралися, п'яти молодих людей з різних частин планети з вимогою виконати обіцянки, дані на Всесвітній зустрічі в Ріо-де-Жанейро: «Десять років тому, коли ви зустрічалися в Ріо, ми були ще дітьми. Ми хочемо повторити те, що ви чули тоді і неодноразово згодом після зустрічі... Діти всього світу засмучені тим, що надто багато дорослих більше турбуються про гроші та багатство, ніж про серйозні проблеми, які впливають на наше майбутнє»¹¹.

Звичайно, що миттєвих рішень, здатних забезпечити подолання бідності й запобігти погіршенню стану довкілля не існує. Участники зустрічі узгодили план роботи, визначили виконавців, які повинні досягти певних результатів, налагодили

партнерські відносини між цими виконавцями і забезпечили на високому рівні політичні зобов'язання щодо виконання досягнутих домовленостей.

Більша частина подальшої роботи була перенесена на місцевий, національний та регіональний рівні. На уряди було покладено головну відповіальність за виконання зобов'язань. Проте зрозуміло, що самі вони не в змозі виконати всю роботу, тому вирішальну роль з підтримки партнерства, захисту прав і нагляду було відведено групам громадянського суспільства, а також приватному сектору, який має у своєму розпорядженні значні ресурси, технології та ноу-хау.

На зустрічі були визначені зобов'язання щодо досягнення конкретних, узгоджених у часі цілей та цільових показників, у тому числі, деякі нові цільові показники, пов'язані із забезпеченням базовими елементами санітарії, використанням і виробництвом хімічної продукції, збереженням та відновленням рибних запасів і зменшенням темпів втрати біорозмаїття. Було приділено додаткову увагу таким новим питанням як моделі сталого виробництва та споживання, енергетика та гірничовидобувна промисловість. Окремо було розглянуто особливі проблеми Африки та малих островів держав, що розвиваються.

Найважливішим і унікальним результатом зустрічі стало те, що узгоджені на міжнародному рівні зобов'язання були доповнені низкою добровільних партнерських ініціатив зі сталого розвитку. У процесі підготовування до зустрічі та самій зустрічі було оголошено про більш як двісті партнерських пропозицій, зосереджених у багатьох вирішальних напрямках сталого розвитку у всіх регіонах світу. Для реалізації цих партнерств було виділено значні обсяги фінансування.

Відображаючи загальну згоду щодо необхідності інтенсифікації дій і залучення всіх зацікавлених сторін, уряди прийняли на зустрічі два основні документи: Йоганнесбурзьку декларацію зі сталого розвитку та План виконання рішень.

Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку підтверджує віданість народів світу ідеї сталого розвитку. В ній декларується,

¹¹ Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку 26 серпня – 4 вересня 2002 р. в Йоганнесбурзі. –ПРООН в Україні. Муніципальна програма сталого розвитку України. -2004. –С.6.

- ◆ скоротити вдвічі до 2015 р. частку населення землі, дохід якої становить менше 1 долара на день, що потерпає від голоду і не має доступу до безпечної питної води;
- ◆ заснувати всесвітній фонд солідарності на підтримку боротьби з бідністю, заохочення соціального розвитку і розвитку людського потенціалу в країнах, що развиваються;
- ◆ забезпечити базове медичне обслуговування;
- ◆ забезпечити можливість завершення для всіх хлопчиків і дівчаток повного циклу початкової шкільної освіти, рівного доступу до всіх рівнів освіти;
- ◆ збільшити постачання продуктів харчування та підвищити їхню доступність;
- ◆ створити базову інфраструктуру в сільській місцевості; боротися з опустелюванням та пом'якшувати наслідки посухи і повеней;
- ◆ забезпечити населення питною водою та санітарними послугами;
- ◆ налагодження на всіх рівнях співпраці для розширення доступу до надійних і недорогих енергетичних послуг;
- ◆ досягти до 2020 р. мети істотного поліпшення життя щонайменше 100 млн. мешканців нетрів, визначеній в ініціативі «Міста без нетрів» та ін.

Для зміни несталіх моделей споживання та виробництва були визначені такі задачі:

- підвищення якості послуг із ослабленням впливу на природне середовище;
- заохочення впровадження сталіх моделей виробництва та споживання, коли фінансову відповідальність несе забруднювач;
- збільшення інвестицій в чистіше виробництво на основі розробки системи стимулів;
- здійснення програм підготовки малих та середніх підприємств з питань використання інформаційно-комунікаційних технологій;

рішень на всіх рівнях. Це вимагає формування сталіх партнерських (як соціальні партнери) відносин з усіма основними групами. Свій внесок у формування справедливо влаштованих і сталіх громад зобов'язаний робити і приватний сектор, у тому числі великі і малі компанії. Корпорації приватного сектора мають забезпечувати корпоративну відповідальність і підзвітність в умовах прозорості і стабільного регулювання їхньої діяльності.

Майбутнє – за багатостороннім підходом.

**Концепція
сталого
розвитку
суспільства**

- Vихідні положення сталого розвитку:*
- забезпечення природно-екологічної стійкості на основі теорії біотичної регуляції навколошнього середовища;
 - забезпечення підтримуваного економічного розвитку на основі радикально модифікованої ринкової системи;
 - забезпечення стійкого соціального розвитку на основі принципу справедливості;
 - екологізація суспільної свідомості на основі використання системи освіти та засобів масової інформації;
 - забезпечення тісного міжнародного співробітництва і кооперації для досягнення цілей сталого розвитку.

Таким чином, в усіх основних положеннях сталого розвитку йде мова про перехід від стихійності до керованості, яка передбачає трансформацію соціосфери в ноосферу. У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що оточуюче середовище функціонує на основі своїх власних законів, вивчення яких з боку людства трохи запізнилося, але яким людство в процесі свого розвитку повинно буде підкоритися.

Фактори стійкого розвитку: (1)екологічний – межа коридору, в якому має розвиватися цивілізація; (2)економічний – трансформація ринкової системи; (3)соціальний – права людини, демографія, сільськогосподарське виробництво тощо.

Головна умова роботи факторів – необхідність екологізації суспільної свідомості, освіти, мислення, сприяння широкій поінформованості населення, яке є невід'ємною частиною глобальних зусиль в сфері просвіти.

Світову стратегію розвитку освіти в сфері сталого розвитку та оточуючого середовища можна сформулювати таким чином:

- ✓ освіта у цій сфері здійснюється протягом всього життя людини і є невід'ємною частиною процесу загальної освіти людини;
- ✓ освіта у цій сфері не повинна обмежуватися системою формальної освіти;
- ✓ в межах формальної освіти на всіх рівнях поступово досягати міждисциплінарності;
- ✓ успіх освіти в цій сфері вимагає використання нових концепцій і нових методів освіти.

Для цього необхідно:

- ⇒ виховувати членів суспільства, які добре розуміють взаємозв'язок людини і природи, усвідомлюють необхідність збереження глобальної рівноваги;
- ⇒ забезпечити точну інформацію про стан оточуючого середовища;
- ⇒ забезпечити розповсюдження знань, вмінь та навичок для прийняття відповідних рішень;
- ⇒ виховувати у членів суспільства відчуття причетності кожного з нас до проблем оточуючого середовища.

Просвіта, підвищення інформованості населення слід визнати як процес, за допомогою якого людина і суспільство можуть в повній мірі розкрити свій потенціал. Навчання має вирішальне значення для сприяння сталому розвитку і розширенню можливостей країн у вирішенні проблем оточуючого середовища та розвитку. Як формальна, так і неформальна освіта є незамінними факторами для зміни свідомості і культури людей для прийняття рішень в напрямку сталого розвитку, для забезпечення інформованості з питань екології та етики, для подолання інформаційної та функціональної неграмотності.

**План виконання рішень:
структура,
основні положення**

План виконання рішень, прийнятий самітом в Йоганнесбурзі, може бути ефективним засобом не лише на урядовому рівні для впровадження відповідної національної політики. Пропоновані підходи можна застосовувати й для місцевих і регіональних потреб, як основу для внесення вирішальних змін для стратегій розвитку із урахуванням сучасних соціально-економічних та екологічних проблем.

Цей документ складається зі вступу та десяти основних розділів: (1)подолання бідності; (2)зміна несталих моделей споживання та виробництва, (3)охорона і раціональне використання природної ресурсної бази, (4)сталий розвиток в умовах глобалізації, (5)охорона здоров'я і сталий розвиток, (6)сталий розвиток малих острівних держав, що розвиваються, (7)сталий розвиток для Африки, (8)інші регіональні ініціативи, (9)засоби здійснення, (10)інституційні рамки сталого розвитку.

У вступі Плану виконання рішень відмічаються зобов'язання ініціювати конкретні дії та заходи на всіх рівнях і зміцнювати міжнародну співпрацю з урахуванням прийнятих у Ріо принципів, включаючи принцип спільноти, але диференційованої відповідальності. Реалізація рішень Зустрічі має здійснюватися на благо всіх, зокрема жінок, молоді, дітей і соціально незахищених уразливих груп населення. У процесі такої реалізації мають бути задіяні всі відповідні учасники у межах партнерських відносин, особливо тих, що існують між урядами країн Півночі і Півдня, з одного боку, і між урядами і основними групами, з іншого.

Внаслідок глобалізації зовнішні чинники набувають вирішального значення для визначення успіху чи невдачі національних зусиль країн, що розвиваються.

Одним з найбільших глобальних завдань, особливо для країн, що розвиваються, є подолання бідності. Для цього були визначені дії на всіх рівнях, спрямовані на те, щоб:

3. Чим викликане підвищення ролі ООН в сучасному світі?
4. Охарактеризуйте структуру ООН.
5. Розкрийте мету та основні завдання спеціалізованих організацій ООН.
6. Охарактеризуйте Конференцію ООН з навколошнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992).
7. Яка структура «Порядку денного на ХХІ століття»?
8. Розкройте основні принципи Декларації Ріо.
9. Охарактеризуйте Світовий самміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002).
10. Визначіть сутність Концепції сталого розвитку суспільства.
11. Яка структура Плану виконання рішень?
12. У чому полягають основні завдання щодо подолання бідності?
13. У чому полягають основні завдання щодо заміни несталих моделей споживання та виробництва?
14. Які основні завдання охорони та раціонального використання природної ресурсної бази в світі?
15. Що розглядається як основні засоби здійснення Плану виконання рішень?

- заохочення відповідних органів влади до врахування чинників, пов'язаних із забезпеченням сталого розвитку;
- заохочення політики в сфері державних закупівель застосування процедури оцінювання екологічного впливу;
- розробка і поширення альтернативних технологій використання джерел енергії та диверсифікація джерел енергопостачання та ін.

В напрямку охорони та раціонального використання природної ресурсної бази визначені такі задачі:

- скороти вдвічі до 2015 р. частку населення, яка немає доступу до безпечної питної води;
- активізація заходів для запобігання забрудненню води;
- розробка та реалізація національних стратегій комплексного управління водними ресурсами;
- сприяння передачі технологій використання нетрадиційних водних ресурсів (використання вологи туманів, опріснення морської води);
- запровадження моніторингу і оцінки кількості та якості водних ресурсів;
- забезпечення сталого рибальства, відновлення запасів;
- розроблення програм всіх рівнів призупинення втрати морського біорозмаїття;
- зміцнити безпеку на морі і захист морського середовища від забруднення;
- підвищення ефективності заходів щодо безпеки транскордонних переміщень радіоактивних матеріалів та відходів;
- комплексний підхід у боротьбі із стихійними лихами;
- зменшення забруднення повітря, впровадження режиму захисту озонового шару;
- заохочення програм які дають змогу на сталій основі підвищувати продуктивність земель, захист земель від замулення, деградації, засолення;

- призупинити до 2010 р. темпи втрати біорозмаїття за рахунок надання країнам, що розвиваються додаткових фінансових і технічних ресурсів;
- забезпечення сталого і раціонального лісокористування та ін.

До засобів здійснення Плану виконання рішень віднесено:

- ✓ координацію макроекономічних політик країн; ✓ стимулювання притягування прямих іноземних інвестицій; ✓ збільшення обсягу офіційної допомоги; ✓ заохочення приватного сектора (в т.ч. транснаціональних корпорацій), приватних фондів і організацій громадянського суспільства до надання фінансової і технічної допомоги; ✓ послаблення надмірного тягаря заборгованості країн, що розвиваються; ✓ вирішення пов'язаних з торгівлею питань, які впливають на інтеграцію малих і економічно вразливих країн до багатосторонньої торговельної системи; ✓ розширювати, полегшувати і фінансувати доступ до екологічно безпечних технологій тощо.

Необхідною умовою сталого розвитку є добросовісне управління.

Основні принципи сталого розвитку населених пунктів проголошено у заключних документах конференції ООН з населених пунктів (ХАБІТАТ-II), яка відбулася в 1996 р. в Стамбулі.

Сьогодні в економічно розвинених країнах вже сформувалися засади збалансованого розвитку суспільства. В цьому контексті значна увага приділяється інформуванню громадян про політику та кроки влади щодо реалізації певних планів на державному та місцевому рівнях. Оскільки основною причиною погіршення стану довкілля в розвинених країнах є нерациональні структури споживання, тому цілі і завдання сталого розвитку в них спрямовані на свідоме обмеження споживання природних багатств для того, щоб наступні покоління теж мали можливість скористатися цими багатствами.

Країни з перехідною економікою (в тому числі й Україна) лише розпочинають процес просування до сталого розвитку

суспільства і мають свої особливості переходу. Це треба враховувати під час підготовки відповідних програм та концепцій, формуванні громадської думки.

Цілі і завдання розвитку в країнах з перехідною економікою мають бути спрямовані передусім на переведення деформованої структури виробництва, на подолання бідності та підвищення рівня життя, задоволення потреб населення в продовольстві, охороні здоров'я, безпеці життя, доступі до освіти. Поліпшення якості життя людей буде сприяти ефективному та бережному використанню природних ресурсів, впровадженню екологічно безпечних новітніх технологій.

В 1992 р. для забезпечення повної підтримки щодо проведення в житті в світовому масштабі «Порядку денного на ХХІ століття» Генеральна Асамблея ООН заснувала Комісію стійкого розвитку. За результатами роботи цієї Комісії були прийняті важливі рішення. Так, в 1996 р. були опубліковані індикатори сталого розвитку, за допомогою яких держави зможуть визначити рівень свого розвитку і почати поетапно вирішувати проблеми, які перешкоджають переходу до сталого розвитку. Також в на 11-й сесії, яка проходила в Нью-Йорку в квітні-травні 2003 р., була прийнята тематична програма роботи у сфері забезпечення сталого розвитку на період до 2017 року, яка ґрунтуються на дворічних «циклах виконання» окремих задач.

Перехід до сталого розвитку – це планетарний процес і важливо, щоб кожна країна скоординовано з усім світовим співтовариством здійснювала заходи в напрямку реалізації цілей та принципів нової цивілізаційної моделі. В довгостроковому плані успішне вирішення задачі стійкого розвитку буде залежати від нових підходів, які приведуть до зміни звичної практики на всіх рівнях як офіційного, так і приватного життя суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Якими є основні негативні наслідки розвитку світу?
2. Що є метою функціонування ООН?

Еволюція факторів економічного зростання

Економічний і соціальний розвиток доіндустріальних та індустріального суспільств відбувався виключно за рахунок природно-ресурсного фактору. Зростаючий дисбаланс у суспільно-природній взаємодії зумовив радикальну зміну поглядів на проблеми співвідношення економічного зростання і розвитку та раціонального природокористування, охорони, збереження і відтворення навколошнього середовища.

Сучасні процеси економічного розвитку і економічна рівновага дедалі більшою мірою детермінуються природно-ресурсними і екологічними обмеженнями.

Підкреслюючи роль еколого-економічного фактора, А. Пігу виділив такі економічні функції навколошнього природного середовища: 1) суспільне споживання; 2) розміщення відходів; 3) територіальна база для господарської діяльності економічних суб'єктів; 4) запас сировини¹³. Кожна з цих функцій, враховуючи обмеженість (вичерпність, граничність) факторів виробництва, зменшує потенціал економічного зростання внаслідок кількісного і якісного виснаження.

Нівелювати цей вид обмежень економічного розвитку імовірно шляхом впровадження ресурсозберігаючих технологій і безвідходного виробництва, заміни натуральної природної сировини штучною, виробництва екологічно чистої продукції, розвитку природоохоронної інфраструктури і підвищення ефективності її функціонування.

Поряд з класичними факторами економічного зростання, якими є праця, земля та капітал, сучасні теорії економічного розвитку виділяють нові (нетрадиційні), а саме: ✓ внутрішні і зовнішні заощадження, ✓ інвестиції, ✓ науково-технічні досягнення, ✓ сукупний попит тощо. Уміле комбінування даних факторів і приведення їх у дію є важливою функцією управління, серцевиною активної, зваженої, обґрунтованої економічної

¹³ Pigov A. The Stationary State. London, "Macmillan", 1935. –P.125.

Глава 3. Економічне зростання і стабільний розвиток

Сутність економічного зростання і його цілі

В епоху індустріального розвитку та прискореного формування світового ринку економічна могутність країн світу визначалася розвитком військово-промислового комплексу, виробництвом сталі та видобутком енергоносіїв. „Демографічний вибух” та зростаючі потреби світового ринку у продовольчій продукції спричинили розширення площ оброблюваних земель. Економічне зростання відбувалось визначальною мірою за рахунок природно-ресурсного фактора. Ще у першій половині XIX ст. Д.Мільтъ звернув увагу на суперечності між економічним зростанням та обмеженістю ресурсів і висунув ідею підтримки у майбутньому „стационарного стану” економіки.

Епоха нафти, природного газу та електроенергії спричинили мілітаризацію світової економіки та галузеву диверсифікацію. Ці процеси відбувались як під впливом природно-ресурсних, так і науково-технічних факторів. Розвиток галузей промисловості, заснованих на використанні органічного синтезу, зменшує відносні потреби у використанні первинних ресурсів, проте, збільшує негативний екологічний вплив на довкілля через його хімічне забруднення. Розвиток радіо- і електротехніки, електроніки, виробництво нових конструкційних матеріалів збільшують попит на кольорові метали.

У міжнародному територіальному поділі праці одні країни (економічно розвинуті) спеціалізуються на виробництві готової продукції, а інші (країни, що розвиваються) – на видобутку і постачанні сировини та продовольчої продукції. Зростає економічна і соціальна нерівність країн світу, виснажуються природні ресурси і загострюються екологічні проблеми у найбільш розвинених країнах. Протягом другої половини ХХ ст. світова економіка зростала в середньому на 2,3% в рік, а розрив між багатими і бідними країнами зріс у 10 разів. На початку ХХІ ст. 1,2 млрд. жителів планети проживають за умов крайньої бідності, 2,5 млрд. чол. – у неналежних санітарно-гігієнічних умовах.

Основними цілями економічного розвитку є кількісне зростання населення і багатства, поява якісно нових капітальних благ і цінностей, явищ і процесів, глибока модернізація та перебудова усієї економічної і соціальної систем. Поряд із зростанням виробництва і доходів економічний розвиток передбачає докорінні зміни у соціальній та інституціональній сферах: зростання соціальної активності громадян та залучення їх до вирішення соціально-економічних проблем на локальному (місцевому) рівні, перерозподіл функцій управління між державою, місцевим самоврядуванням та громадянами тощо.

У класичному розумінні під економічним розвитком розуміють перехід від одного стану економіки до іншого, коли у новому періоді не лише збільшується виробництво тих самих товарів і послуг, що вже вироблялися раніше, а має місце і виробництво нових товарів та послуг з використанням нових технологій порівняно з минулим періодом. При цьому створюються імпульси і підтримуються сталі річні темпи приросту валового національного продукту.

Економічне зростання як органічна складова економічного розвитку – це збільшення обсягів реального ВВП країни в одному періоді порівняно з іншим. Воно є свідченням зростаючих можливостей країни у реалізації своїх виробничих потенцій.

Щоб економічний розвиток мав стала тенденцію і визначені перспективи, він повинен бути збалансованим, врівноваженим у системі „економіка – природа – соціум” та самопідтримуваним. Збалансованість і рівновага повинні підтримуватись постійними змінами, які породжуються самою економікою.

За сучасних умов економічний розвиток набув глобального характеру, виходячи за межі окремих країн і регіонів, що потребує внесення коректив у функціонування світової соціально-економічної системи.

Глобальна економічна рівновага, суть якої сформулював член Римського клубу Е.Пестель¹², означає такий стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними,

а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс. Для досягнення глобальної рівноваги необхідно, щоб:

- обсяг капіталу і чисельність населення залишались постійними, темпи народжуваності і смертності та попит на капітальні вкладення (інвестиції) і амортизація були однакові;
- початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації – мінімальні;
- рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношення між ними встановлювались відповідно до суспільних потреб.

Сформульовані Е.Пестелем передумови глобальної рівноваги стосуються національного господарства, в якому держава відповідними економічними та іншими засобами впливає на динаміку і структуру економічного розвитку. У цьому контексті значення національних стратегій сталого розвитку важко переоцінити. Взаємодія національних господарських комплексів, з одного боку, та імпульси світового ринку – з іншого, є запорукою формування глобальної економічної рівноваги та біосферосумісності.

Показниками, які характеризують сталість розвитку і біосферосумісність, можуть бути: ✓ частка ресурсомістких і екологобезпечних галузей у структурі промисловості, ✓ частка наукомісткої та екологічно сертифікованої продукції у загальному обсязі виробництва, ✓ інноваційна активність, ✓ ступінь рециркуляції і замкнутості виробничих процесів, ✓ надходження платежів за природокористування та їх структура: за використання природних ресурсів (рента) та за забруднення компонентів природного середовища (збитки); ✓ розвиток соціальної інфраструктури, ✓ рівень добробуту населення, ✓ довголіття тощо.

Таким чином, світова практика доводить, що запорукою сталості, збалансованості, біосферосумісності є саме економічний розвиток і зростання, які забезпечують прогрес та добробут суспільства на якісно новій ресурсній і технологічній базі та ефективному управлінні.

¹² Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: the second report of the Club of Rome. N.Y., 1974. – 31 p.

продуктовою конкуренцією зростає значення таких показників конкурентоспроможності як екологічна та технічна безпека товарів, стратегічним завданням України є розробка, промислова апробація та освоєння перспективних “ніш” на світовому ринку наукомістких природоохоронних технологій і послуг.

Отже, модернізація та оновлення факторів економічного зростання відповідно до нової моделі розвитку здатні наблизити нашу країну до переходу на засади сталості і збалансованості.

Теорії сталого розвитку

Теорії сталого розвитку і стратегії їх реалізації характеризуються надзвичайною багатоманітністю. Не відрізняючись принципово у визначенні суті сталого розвитку як спільного, якісно нового вектора еволюції людської цивілізації, ці теорії пропонують різні стратегії переходу на його засади.

У найбільш узагальненому вигляді відомі теорії сталого розвитку можна умовно згрупувати за критерієм стратегії досягнення мети. Зауважимо, що така класифікація – відносна. Порізному трактуючи перспективи та шляхи розвитку системи “суспільство-природа”, відомі теорії мають багато точок дотику і передбачають спільну мету – досягнення гармонії та злагоди у суспільно-природній взаємодії.

Природничі теорії сталого розвитку визрівали впродовж усього ХХ ст. Ідеї гармонізації взаємин між суспільством і середовищем на екологічних засадах були висловлені у концепції ноосфери академіка В.І.Вернадського. Всесвітньо відомий вчений зв'язував виникнення ноосфери з появою *Homo sapiens*. Пізніше атрибутом ноосфери В.І.Вернадський вважав “високий рівень розвитку науково-технічної думки, який дозволяє розумно регламентувати відносини суспільства і біосфери”¹⁵. І хоча дана концепція не містить у прямій формі згадки про включення інтересів майбутніх поколінь у процес прийняття сучасних рішень, турбота про збереження природного середовища для щасливого життя наступних поколінь мала місце у його творах. Вчення про

¹⁵ Вернадський В.И. Философские мысли натуралиста. Разд.1. Научная мысль как планетное явление. –М: Наука, 1988. –С. 20-208.

політики. Її ефективність залежить від комплексу інституціональних та ментальних чинників.

Провідна роль у забезпеченні сталого розвитку належить таким факторам економічного зростання як *інвестиції, кількість і якість праці, новітні технології*.

Прагнути до стимулювання процесу залучення іноземних *інвестицій* в економіку України, не дбаючи про підвищення інвестиційної привабливості як окремих галузей, так і території в цілому, означає справжню утопію. Крім того, у світовій практиці визначаються пріоритети інвестування, здатні забезпечувати синергічний ефект. Вітчизняні ж владні інституції та підприємницькі кола розраховують перекласти на плечі іноземних інвесторів занедбані добувні і базові галузі промисловості (вугільну, металургійну, паливно-енергетичну) та низькопродуктивний, екстенсивного типу агропромисловий комплекс.

Нестабільне законодавство, високий ступінь ризиків, у тому числі екологічних, відсутність гарантій для іноземних інвесторів, низький рівень відповідальності вітчизняних контрагентів створюють серйозні перешкоди на шляху іноземного інвестування.

Більш обнадійливі перспективи має активізація такого фактора економічного зростання як *кількість і якість праці*. Високий освітньо-кваліфікаційний рівень працездатного населення України у поєднанні з традиціями працелюбності, творчими здібностями нашого народу та значним кількісним резервом безробітніх (4,6%), складають так званий людський капітал, який є могутнім фактором розвитку. Як свідчать дослідження, людські ресурси забезпечують 70-80% добробуту суспільства. Найбільш розвинуті країни світу в результаті розвитку ефективної системи освіти отримують до 40% ВНП. Кожна гривня, спрямована на розвиток освіти, забезпечує 3-5 гривень прибутку. Таким чином, людський капітал суспільства є реальним фактором економічного і соціоекологічного розвитку, з одного боку, та найпривабливішою сферою для інвестування, з другого.

Новітні технології як фактор розвитку тісно пов'язані з якістю людського капіталу і є, по суті, його продуктами. Розробка і

впровадження інновацій забезпечують оновлення і модернізацію виробництва, збільшують частку високотехнологічної продукції, підвищують конкурентоспроможність вітчизняного виробництва, диверсифікують експорт, сприяють розширенню існуючих та завоюванню нових ринків.

Проте, маючи визнаний пріоритет у багатьох напрямах науки і техніки, розвинуту наукову базу і авторитетні наукові школи та кадри, Україна за роки трансформування економіки практично не приділяла уваги активізації цього фактора розвитку. Мізерне фінансування академічної і вузівської науки, руйнація науково-виробничих колективів, зв'язків науки і виробництва позбавляють нашу країну перспектив рівноправного співіснування у світовому господарському просторі.

Саме мобілізація таких факторів як висококваліфіковані трудові ресурси і новітні технології могла б стати *стрижнем* моделі зростання національної економіки за рахунок внутрішніх факторів. Реалізація такої моделі можлива за умови цілеспрямованої, активної і послідовної внутрішньої економічної політики, дієвих, ефективних управлінських важелів і механізмів ендогенного економічного зростання.

Головним недоліком сучасної трансформаційної моделі в Україні є орієнтація на більш повне застосування у господарське використання природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів, особливо мінеральних ресурсів. Така стратегія ендогенного розвитку суперечить суті сталого розвитку, який передбачає зниження ресурсомісткості виробництва, впровадження ринково орієнтованих методів управління природокористуванням, здатних перетворити охорону навколошнього середовища, раціональне використання природних ресурсів та екологічну безпеку країни у невід'ємну складову соціально-економічних перетворень.

За оцінками МВФ, у розвинутих країнах споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції щорічно скорочується на 1,25%. У США за період 1970-2000 рр. споживання паливно-енергетичних ресурсів зросло майже на 28%, проте, енергоємність ВВП зменшилась в 1,7 рази.

У нашій країні практично усі розроблювані стратегії і програми розвитку – від загальнонаціональних до регіональних і місцевих – базуються на якомога повнішому використанні природно-ресурсних факторів без адекватного вимогам сталого розвитку трансформування системи виробничих відносин.

Екологічні регулятори економічної поведінки суб'єктів господарської діяльності мають бути органічно вмонтованими у виробничі відносини через систему платежів, зборів, податків, компенсаційних виплат, штрафів тощо. У зв'язку з цим важливого наукового і прикладного значення набуває узгодження економічної і екологічної рівноваги та розробка механізмів їхнього регулювання на різних ієрархічних рівнях.

Охарактеризовані нетрадиційні фактори економічної рівноваги і розвитку – інноваційно-технологічний та еколого-економічний – мають спільну рису – високу інтелектомісткість. Активізація цих факторів, заснованих на знаннях, здатна забезпечити стан довгострокової рівноваги, прогресу та економічної і екологічної безпеки. Отже, беручи до уваги такі загальносвітові тенденції і явища як техногlobalізм, еколого-інноваційний та ноосферний розвиток, актуальну є розробка теоретичних зasad нової моделі економічного розвитку України. Концепція такої нової моделі розвитку ґрунтується на трьох основних принципах:

- 1) еколого-інноваційний імператив реформування економіки, що означає безумовну пріоритетність відтворення життєвого середовища, продовольчої і ресурсної бази та другорядність товарного насичення ринку;
- 2) інноваційно-випереджуvalne спрямування науково-промислової революції в країні;
- 3) масштабна “інтелектуалізація” професійно-кадрового потенціалу України в еколого-реноваційному та інноваційно-випереджуvalному напрямах¹⁴.

Виходячи з того, що поряд з сучасною ціновою та якісно-

¹⁴ Світова економіка: Підручник/А.С. Філіпенко, О.І. Рогач, О.І. Шнирков та ін. –К.: Либідь, 2000. –С.75.

виробництва, знижуючи матеріало-, фондо- та енергомісткість.

Відомо, що під впливом енергетичної кризи 70-х рр. ХХ ст. у країнах Заходу затрати сировини і енергоносіїв були скорочені на третину. Таким чином, винайдення і масове застосування новітніх видів техніки і технологій, здатних економити не стільки живу, скільки уречевлену працю, є за сучасних умов альтернативою нарощуванню масштабів природокористування.

Прагнення до дедалі більшого нарощування обсягів видобутку, переробки і споживання природних ресурсів значною мірою зумовлене нерівномірним їхнім розподілом між регіонами і країнами, галузями і соціальними групами, неекономним виробничим і особистим споживанням. Скорочення надмірного споживання – виробничого і особистого, розумне стримування норм і обсягів споживання забезпечать економію ресурсів, оздоровлення середовища життя, зменшення антропогенного тиску на природне середовище та збереження його екологічної рівноваги.

Прогрес науки і техніки, підвищення на його основі ступеня організованості суспільно-природної взаємодії розширяємо можливості застосування охарактеризованих заходів з відвернення екологічної катастрофи.

Слід зазначити, що індустріально розвинуті країни світу значно раніше прореагували на теорію циклічного розвитку російського вченого зі світовим іменем М.Д.Кондратьєва. Його вчення про великі цикли кон'юнктури обґрунтуете зміну стадій розвитку економіки внаслідок нерівномірності освоєння відкриттів та винаходів: революції, еволюції, кризи¹⁸. На стадії революційної перебудови економіки у рамках великих циклів у міру освоєння нових досягнень в науці і техніці відбувається поступова заміна базових галузей і обслуговуючої інфраструктури. В результаті цього змінюються джерела енергії і предмети праці, починає зростати структурна ефективність.

Країни переходної економіки, у т.ч. і Україна у складі колишнього СРСР, увійшли у новий технологічний цикл на

¹⁸ Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. Избранные сочинения. –М.: Экономика. 1993. –Т. 1, вып. 1. –С. 28-79.

біогеохімічні цикли стало теоретичним підґрунтям концепції ресурсно-екологічних циклів, яка має велике наукове і прикладне значення. На думку В.І.Вернадського “...однією з основних властивостей природних ресурсів є те, що чим більше оборотів здійснить одиниця маси кожного з них, втілюючись у кожному новому циклі в більш досконалі субстанції, тим більшу користь, більшу масу споживчої вартості даватиме людству ця ресурсна одиниця”.

Дана наукова теорія співзвучна багатьом *технократичним концепціям*, в яких обґрунтуете доцільність зниження ресурсомісткості виробництва шляхом впровадження безвідходних технологій.

Кульмінацію концепції ноосфери В.І.Вернадського, яка має особливе значення у методології сталого розвитку, є вимога до людини, суспільства адаптуватись до об'єктивних законів біосфери, регламентування суспільством стану біосфери з метою підтримання її екологічної рівноваги. Перехід від ресурсної до біосферної концепції розвитку складає суть сталого, самовідтворювального, підтримуваного розвитку, здатного забезпечити коеволюцію суспільства і природи.

Головною загрозою екологічної катастрофи є порушення замкнутості глобальних біохімічних кругообігів, спричинене високим рівнем використання ресурсів біосфери. Оскільки вплив на динаміку біосфери переважно антропогений, то первинним у забезпеченії сталого розвитку є пошук нової соціально-економічної стратегії розвитку. Така стратегія свого часу дісталася назву “нульового росту”.

Відомо, що рекомендації первого засідання Римського клубу¹⁶ зводились, переважно, до обґрунтування необхідності призупинити технічний прогрес, ріст виробництва матеріальних благ і чисельності народонаселення. Такі пропозиції виявились деструктивними і утопічними. Адже лише на основі справжнього

¹⁶ Римський клуб – група незалежних експертів під керівництвом А.Печчеї, яка була сформована з метою оцінки тенденцій світового розвитку, його проблем і довгострокових наслідків в результаті загострення проблем, які мають глобальний характер.

технічного прогресу людство в змозі вирішити багато соціально-економічних проблем, сповільнити темпи руйнування екосистем.

Альтернативним і конструктивним шляхом досягнення збалансованої взаємодії суспільства і природи є розробка моделей стабільності екологічної ситуації. Проте механізми, які забезпечують стабільність екосистем, до кінця ще не з'ясовані ні в соціальній, ні у господарської практиці, ні в наукових розробках.

Скромні доробки науки у розв'язанні проблеми охорони навколошнього природного середовища зумовлені такими обставинами: 1) завчасним спрямуванням природоохоронної практики на боротьбу з наслідками руйнувань і збуджень у природі, а не на їх причини (джерела); 2) недооцінкою методологічного положення про те, що вихідним моментом впливу на будь-які суспільні і природні явища служить зміна технологічного способу виробництва, умов виробництва і відтворення життєвих благ.

У цьому контексті, за умов загострення глобальних екологічних проблем необхідна радикальна зміна підходу до розвитку техніки і технології. Відвернути глобальну екологічну катастрофу імовірно за таких умов:

- ⇒ докорінного перетворення технологічного способу виробництва і переходу на цій основі до інтенсивного способу відтворення, зміни типу відтворювальних пропорцій у напрямі переважання у сукупному суспільному продукті частки споживчих благ;
- ⇒ істотної зміни принципів і характеру розподілу життєвих благ між регіонами, спільнотами, соціальними групами;
- ⇒ подолання антропоцентризму, який набув характеру культу споживання;
- ⇒ розробки методів цивілізованого упорядкування зростання чисельності населення¹⁷.

Переворот у способі виробництва, зумовлений появою машинної техніки, спричинив випереджаючі темпи росту

виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом споживчих благ. Такий характер відтворення поклав початок руйнуванню природного середовища, порушення екологічної рівноваги. Масова індустріалізація призвела до виключно нераціональних відтворювальних пропорцій, за яких кожен пункт приросту продукції галузей, що працюють на потреби кінцевого споживання, потребує двох- трохкратного збільшення продукції галузей, які виробляють засоби виробництва.

Це зумовлює необхідність глибоких перетворень техніки і технології, трансформації способу виробництва для того, щоб існуючі виробничі пропорції набули якісно іншого виду. З цією метою необхідно не призупиняти технічний прогрес, а прискорювати, принципово змінивши його спрямованість.

Модель так званого лінійного технічного прогресу має обнадійливу альтернативу: забезпечення з допомогою новітньої техніки і технології потреб суспільства у вихідних продуктах природи не шляхом валового нарощування їхнього видобутку, а шляхом скорочення питомих затрат сировини та енергоресурсів на одиницю продукції кінцевого споживання.

Досягнута завдяки цьому зміна основних відтворювальних пропорцій забезпечить:

- 1) зниження темпів і зменшення масштабів руйнування природного середовища;
- 2) суттєве підвищення життєвого рівня не за рахунок росту валових обсягів виробництва, а завдяки збільшенню частки сукупного продукту, спрямованого на споживчі потреби;
- 3) створення відповідних економічних передумов для регулювання чисельності населення.

Для цього необхідно кардинально змінити обсяги видобутку, переробки і споживання паливно-енергетичних та мінерально-сировинних ресурсів. Цей сектор є надто капітало- і ресурсомістким, до того ж він справляє значний вплив на стан навколошнього середовища. Потреби господарства у цих видах сировини та енергії можна успішно забезпечувати, підвищуючи комплексність їх переробки, впроваджуючи безвідходні технології

¹⁷ Платонов Г.В., Гиусов Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. -Сер. философия. –1997. –№1. –С. 54.

“Зміна курсу”, підготовленої провідними бізнесменами світу, “ринкова економіка може згубити навколошне середовище і себе, якщо не дозволить цінам говорити екологічну правду”²³. Необхідний так званий “абсолютний облік витрат”, який передбачає включення у собівартість продукції екологічних витрат, а також ціновий вираз екологічних збитків.

Оскільки сили стихійного ринку не в змозі захистити суспільство від екологічних витрат, А.Ендрес пропонує систему прийняття рішень, засновану “на інтерналізації зовнішніх ефектів”. Вона включає податки, збори і сертифікати як стимул еколого-технічного прогресу²⁴. Поряд з цим важливу роль має відігравати державна політика, заснована на таких принципах природокористування: а)встановлення державних нормативів, виходячи з прийнятих стандартів на продукцію, стічні води, атмосферні викиди тощо; б) самоконтроль компаній або галузей за своїм виробництвом шляхом моніторингу; в)регулювання ринкової вартості сировини, товарів, послуг з допомогою державних структур.

Поєднання економічних методів і самоконтролю здатне послабити господарський пресинг на природу. Важливу роль могло б відіграти запровадження системи уніфікованих національних рахунків (УНР), які б фіксували екологічні збитки і масштаби виснаження природних ресурсів.

Теорії екологічного регулювання пропонують з метою ефективного використання валового національного продукту (ВНП) для забезпечення цілей сталого розвитку включати при розрахунку цього показника витрати на відновлення та захист природного середовища або превентивні заходи, вартість виснаження природних багатств і грошовий вираз нанесених екологічних збитків.

Кожна з охарактеризованих груп теорій не здатна повною мірою охопити усі аспекти досягнення сталого розвитку. Необхідний синтез найбільш раціональних їхніх “зерен” (ідей) з

²³ Шмідхейн С. и др. Смена курса. –М.: Прогress, 1994. –С.85.

²⁴ Эндрес А. Экономика окружающей среды: Введение / Перевод с нем. С.И. Дорогунцова, Б.И. Данилишина. –К.: Либідь, 1995. –С.143.

початку 50-х років, коли прискореними темпами стали розвиватись електроніка, нафтохімія, атомна енергетика та інші нові галузі промисловості, в той час як індустріально розвинуті країни з середини 70-х рр. вступили в революційну стадію наступного технологічного циклу. Величезні капіталовкладення, зростаючі обсяги використовуваних матеріальних ресурсів негативно відобразились на стані природного середовища.

Відповідно до теорії великих циклів кон'юнктури слідом за появою нових галузей йде етап їх еволюційного розвитку і розширення, заміни усього технологічного ланцюга у господарському комплексі. Враховуючи те, що ефективність впродовж десятиріч оцінювалась кількісним зростанням валового суспільного продукту (ВСП), то акцент робився на розширенні добувних, сировинних галузей, оскільки зростання матеріаломісткості збільшує валову продукцію. При цьому прогнозування здійснювалось від досягнутого, тобто воно не ставало базою для вироблення довгострокової стратегії перебудови сформованих пропорцій. Коли б за основу прогнозування брались динаміка доброту та якість життя, то пріоритет отримували б галузі, які забезпечують потреби людини. За таких умов до числа прогнозованих показників кінцевого споживання слід включати екологічну чистоту довкілля та комплексність використання природної сировини.

Еволюційний розвиток структури економіки поступово вичерпує потенційний запас ресурсів, поглинає дедалі більше інвестицій з кінцевого продукту, знижуючи загальну структурну ефективність. Наступає фаза кризи, яка потребує проведення структурного маневру на основі довгострокових прогнозів – структурних і екологічних – та врахування циклічності розвитку.

В основі нової стратегії розвитку провідне місце мають займати:

- а) забезпечення технологічного перевороту шляхом заміни застарілої техніки і збільшення частки високотехнологічної, наукомісткої і екофільної продукції;
- б) соціальна переорієнтація економіки, зростання галузей соціального комплексу у структурі суспільного відтворення;

в) розширення експортного потенціалу і підвищення конкурентоспроможності продукції.

Зважаючи на те, що абсолютно чистого в екологічному відношенні виробництва практично немає, ступінь його чистоти неухильно підвищується. Попередження забруднень середовища можна розглядати як процес постійного удосконалення господарської діяльності, наближення її до ідеалу – замкнутого виробництва, подібно до замкнутих циклів у біотичних системах. Саме це і є точкою дотику, передумовою синтезу природничих і технократичних теорій сталого розвитку.

Теорія самопідтримуваного зростання Р.Росту базується на стимулюванні техніко-економічних характеристик господарської системи: рівня розвитку техніки, галузевої структури господарства, частки виробничого накопичення у національному доході, структури споживання тощо. Ці імпульси здатні ущільнити в часі перехід від промислової стадії розвитку через стадії “зрілості” і масового виробництва до інформаційної.

Інвестиції як катализатор розвитку трактуються у теоріях Р.Харрода-Е.Домара і Дж.Кейнса.

Важливим фактором сучасної економічної динаміки і порушення економічної рівноваги є інноваційно-технологічний. У теоріях циклів кон'юнктури М.Д.Кондратьєва та Й.Шумпетера науково-технічний прогрес та технологічні новації розглядаються не як зовнішній, а органічно вмонтований в механізм великих циклів елемент, здатний спричинити ”зміну траекторії кругообігу ... і змістити стан рівноваги”¹⁹. Стихійні і дискретні зміни траекторії здійснення кругообігу і зміщення центру рівноваги під впливом нових комбінацій ресурсів і факторів виробництва зумовлюють в економіці ланцюгову реакцію, продуктами якої є нові технології, нова організація виробництва, нові ринки збуту.

Потребує більш предметного дослідження і теоретичного обґрунтування вплив на економічний розвиток і рівновагу такого нетрадиційного (особливо для країн перехідної економіки) фактора як менеджмент (інституціональний фактор). Фактор

¹⁹ Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. -2000. -№4. -С. 137-156.

управління (менеджменту) – одна з трьох найважливіших складових феномену економічного розвитку, сформульованого Й.Шумпетером. Відомий економіст підкреслює, що “лише перед лицем нових і тільки нових можливостей виникає необхідність в специфічній функції управління, новий тип індивідуума – “управлінець”²⁰. Під “новими можливостями” вчений розуміє наявність об’єктивних передумов для зміни якості економічного розвитку, названої ним “новими комбінаціями ресурсів і факторів виробництва” або “творчим руйнуванням”. По Й.Шумпетеру, самі по собі “нові можливості” – мертві. Функція управління полягає в тому, щоб зробити їх живими, реальними, щоб реалізувати їх.

Суттєвий доробок у теорію сталого розвитку внесли вчені, які віддають перевагу економічним регуляторам еколого-виробничої збалансованості, удосконаленню ринкового регулювання процесів суспільно-природної взаємодії (Д.Макінтош, Р.Солоу, А.Пігу, Р.Коуз, А.Ендрес та ін.).

“Неокласична теорія” екологічного регулювання А.Пігу доводить ефективність такого господарського механізму природокористування, який дозволив би трансформувати так звані зовнішні (екстерналні) витрати – на компенсацію екологічних збитків – у внутрішні (інтернальні) – витрати по їх запобіганню, які мають включатись у собівартість та ціну продукції²¹. За таких умов на зміну стереотипу екстреного реагування на кризи навколошнього середовища має прийти стратегія превентивного управління ризиком.

Запропонована Р. Коузом (1960) теорія зовнішніх ефектів, під якими розуміються екологічні проблеми, передбачає прагматичний еколого-політичний підхід до процесів прийняття рішень з питань використання ресурсів природи²². Такий підхід полягає в тому, що кожен суб’єкт рішення, який використовує обмежені ресурси, повинен сам відповідати за створені ним для інших обмеження – ресурсні і екологічні. Йдеться про фінансові, фіскальні, цінові важелі екологічного регулювання. Як справедливо зазначає Е. фон Вайцзекер, один з співавторів книги

²⁰ Шумпетер И. Теория экономического развития. –М.: Прогресс, 1982. –С.126-140.

²¹ Pigov A. The Stationary State. London, “Macmillan”, 1935.

²² Coase R. The Problem of Social Chois, Jovrnal of Law and Economics, vol. 3, 1960.

становити 5%. Основними „постачальниками” цих забруднювачів атмосферного повітря є промислові підприємства та транспорт.

За останні 50 років запиленість атмосфери зросла на 70%.

Значну небезпеку для біосфери становить зменшення озонового шару атмосфери, яке є результатом руйнівного впливу аерозолів. „Озонові діри” збільшують попадання ультрафіолетового випромінювання на земну поверхню, спричиняючи цим небезпечні захворювання.

Істотних змін зазнали біологічні ресурси світу. У ХХ ст. щорічно зникає один вид біоти на рік, в той час як до появи людини на Землі зникає один вид на 100 років. Відбувається збіднення генетичного потенціалу окультурених рослин і тварин.

Щорічно зводиться понад 11 млн. га лісів. При збереженні таких темпів у найближчі 30 років ліси повністю зникнуть на площі, яку можна порівняти з площею території Індії.

Загрозливими є темпи зведення і деградації тропічних лісів (2% на рік), які концентрують 40-50% генофонду земної біоти. 25% видів вищих рослин тропічних лісів знаходиться під загрозою зникнення. За 70 років ХХ ст. площа тропічних лісів світу зменшилась на 42%. Деревина у загальному споживанні енергії країн, що розвиваються становить 30-95%.

Охарактеризовані тенденції природокористування проявляються як на глобальному, так і на національних, регіональних та місцевих рівнях господарювання. Беручи до уваги те, що компоненти природи – взаємопов’язані і взаємообумовлені між собою, а екологічні наслідки нераціонального природокористування мають транскордонний характер, важливу роль у розв’язанні проблем урівноваження потреб економічного зростання та соціоекологічного добробуту повинні відігравати як наддержавні і державні інституції, так і місцеві органи самоврядування та територіальні громади.

*Роль територіальних
громад у
соціоекологічному
облаштуванні території*

Виробничо-ресурсні відносини на місцевому рівні мають бути спрямованими на раціональне,

обов’язковою корекцією суспільної свідомості, зміною філософії буття. Змінити напрям суспільного розвитку імовірно за умови радикальної перебудови культурологічної основи суспільства. У зв’язку з цим важливого значення набуває проблема культури і способу життя, пов’язана з людською діяльністю взагалі і з удосконаленням технологій зокрема. Ця проблема пронизує прямо чи опосередковано кожен з охарактеризованих теоретичних підходів до трактування сталого розвитку. Так, реалізація технократичних теорій з усією очевидністю демонструє як безпосередньо, так і через екологію, зв’язок нових структурних циклів з освітнім рівнем (новою якістю знань) соціуму.

У контексті природничих теорій сталого розвитку необхідно замінити світоглядний принцип “антропоцентризму” на “біосферацентризм”. Останній в кінцевому рахунку також спрямований до людини, але не безпосередньо, а опосередковано, через необхідність збереження її домівки – біосфери як умови існування будь-якої форми життя, включаючи людське. Біосферацентризм є більш зрілою формою антропоцентризму, засобом подолання “видового егоїзму”²⁵.

Усвідомлення людиною своєї нерозривності з усім живим на планеті, постановка цілей розвитку і прогресу, відмінних від цілей простого виживання, є фундаментальними критеріями духовності суспільства. Зростаюча роль механізму прийняття рішень у поступі людства до сталого розвитку потребує високого рівня гуманітарної культури політиків і управлінців. Ще складнішим видається процес подолання споживацької психології широких верств суспільства, безвідповідального ставлення до середовища свого життя та життя своїх нащадків. Без розв’язання окреслених культурологічних проблем неможливе входження у світовий цивілізаційний процес, спрямований на реалізацію сталого розвитку.

Підсумовуючи охарактеризовані теоретичні концепції, слід вичленити їх синтезуючу ідею, яка передбачає скоординовану взаємодію суспільства і природи, за якої, спираючись на всебічне

²⁵ Платонов Г.В., Гирузов Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. -Сер. философия. –1997. –№1. –С. 49-67.

наукове пізнання і високо розвинуту техніку, людство здійснює управління суспільними явищами відповідно до можливостей біосфери. На думку філософів Г.В.Платонова і Є.В.Гіруса, сталий розвиток – це “перехід від нинішньої, внутрішньо суперечливої соціосфери, у якій змущені співіснувати біосфера і руйнуюча її техносфера, до внутрішньо гармонійної ноосфери”.

Ресурсно-екологічні обмеження сталого розвитку

Прискорений економічний розвиток і зростання населення світу у ХХ ст. супроводжувались збільшенням обсягів споживання природних ресурсів та забрудненням навколошнього природного середовища. Загострення ресурсних проблем у період індустріального розвитку набуло сталої тенденції до поглиблення, починаючи з другої половини минулого століття, коли ускладнилась ситуація на світовому ринку паливно-енергетичних ресурсів.

Господарська діяльність людини спричинила виснаження і трансформацію (перетворення) усіх компонентів природи: земельних, водних, біологічних, мінеральних та інших ресурсів і поширення екологічної рівноваги природних комплексів.

За підрахунками вчених²⁶, протягом усієї історії розвитку людства втрачено понад 20 млн. км² оброблюваних земель – основного ресурсу для розвитку світового сільського господарства. Площа орних земель, які використовуються в даний час, становить близько 15 млн. км². Це означає, що можливості для розвитку сільськогосподарського виробництва і забезпечення продовольчими ресурсами населення світу неухильно звужуються.

Меліоративні заходи спричинили засолення, вилужування та заболочування на 30-80% зрошуваних земель світу; 35% оброблюваних земель планети вражено ерозійними процесами. Кожних 10 років втрачається 7% верхнього шару ґрунту в результаті змиву (площинного і лінійного), зведення лісів, вітрової еrozії, розорювання, просапного землеробства та інших процесів.

²⁶ Екологічний менеджмент: Навч. посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михалюк. –К.: Центр навч. л-ри, 2004. –С.54.

Майже у 100 країнах світу відбувається спустелювання, в результаті якого знищується 6 млн. га сільськогосподарських угідь. В результаті цього, втрати недоотриманої сільськогосподарської продукції, за оцінками експертів ФАО (Всесвітньої продовольчої організації), складають 26 млрд. дол. на рік.

Впродовж періоду індустріального розвитку людства значного виснаження зазнали мінеральні ресурси світу. З розрахунку на кожного жителя планети видобувається близько 20 тонн мінеральної сировини на рік. Внаслідок цього змінюються рельєф земної поверхні і ландшафти. За останні 150 років гірничі роботи привели до утворення відвалів об'ємом 100 км³ і кар'єрів об'ємом 40-50 км³. Щорічно у світі видобувається 80 млрд. тонн рудних і нерудних мінеральних ресурсів.

Значних антропогенних змін зазнали водні ресурси світу. Щорічно для різних видів водоспоживання (комунально – господарського, промислового, сільськогосподарського, зрошення, гідроенергетики, рекреації тощо) використовується 2,6-3 тис. км³ прісної води. Зростають обсяги стічних вод різного ступеня очистки, які скидаються у ріки та водойми, змінюючи їх якісний склад та порушуючи екологічну рівновагу. Загальний обсяг водозабору у світі становить приблизно 15% повного річкового стоку. Великі обсяги води використовуються безповоротно, а відпрацьовані і забруднені води скидаються у природні водні джерела.

Останні десятиліття людство дедалі більше відчуває негативні наслідки порушення балансу кисню в атмосфері. Спалювання мінерального і органічного палива споживає (зменшує) 20 млрд. тонн атмосферного кисню. При зростанні видобутку палива на 5% в рік вміст вільного кисню в атмосфері через 160 років знизиться на 25-30% і досягне критичної для людства величини.

Забруднення атмосфери окислами сірки та азоту спричинює кислотні дощі, які негативно впливають на рослини та здоров'я людини. Це явище більшою мірою характерне для Північної півкулі, де річний приріст викидів сірки і азоту в атмосферу

13. Порівняйте стратегії досягнення сталості, запропоновані природничими і технократичними теоріями.
14. Дайте оцінку стратегії „неокласичної теорії” екологічного регулювання.
15. Як вплинуло економічне зростання на кількісні і якісні характеристики природних ресурсів: земельних; водних; біологічних; мінеральних; атмосферне повітря?
16. Назвіть основні сфери діяльності територіальних громад щодо забезпечення сталого розвитку.
17. Які заходи щодо раціоналізації використання земельних ресурсів можуть здійснюватись зусиллями територіальних громад?
18. Діяльність територіальних громад раціонального використання і охорони водних ресурсів.
19. Об’єднання зусиль територіальних громад для вирішення соціальних проблем і поліпшення добробуту населених пунктів.
20. Які переваги міжмуніципальної кооперації?

бережливе використання природних ресурсів та екологічне облаштування території.

До проблем природокористування, які успішно могли б вирішуватись на місцевому рівні, відносяться як покомпонентні, так і екосистемні проблеми. Однією з них є підвищення родючості ґрунтів шляхом збалансованого внесення органічних і мінеральних добрив. Такі заходи передбачають отримання як економічного (підвищення урожайності і валових зборів сільськогосподарських культур), так і екологічного (зменшення хімічного забруднення ґрунтів) ефектів.

Важливим напрямом раціонального використання земельних ресурсів на місцевому рівні є дотримання сівозмін – посезонне чергування вирощування просапних культур з кормовими або зерновими і зернобобовими. Це дасть змогу зменшити втрати верхнього шару ґрунту і підвищити його родючість.

У збереженні і ефективному використанні земельних ресурсів територіальних громад важливе значення має контроль за складуванням твердих побутових і виробничих відходів, рекультивація порушених ерозією ґрунтів, насадження полезахисних лісосмуг, дотримання правил зберігання мінеральних добрив, отрутохімікатів, пестицидів.

За умов урізноманітнення форм власності на землю набула особливої актуальності необхідність посиленого, дієвого контролю з боку органів місцевого самоврядування і територіальних громад за вилученням земель сільськогосподарського призначення для інших видів господарської діяльності – забудови (житлової, промислової, транспортної), складування відходів, облаштування відповідно до санітарно-гігієнічних умов стихійних звалищ сміття тощо.

У охороні водних ресурсів територіальні громади мають постійно дбати про дотримання водоохоронних зон, розчищення русел малих річок, обстеження на відповідність санітарним вимогам та облаштування місцевих колодязів і виходів на поверхню підземних джерел, контроль, у тому числі – лабораторний, якості питної води.

Спеціальні наглядові комісії територіальних громад можуть

здійснювати контроль за станом водозaborів і водоочисних споруд, проводити просвітницьку роботу щодо недопустимості осушування заболочених ділянок у заплавах річок задля розширення садово-городніх ділянок, миття автомобілів і попадання паливно-мастильних матеріалів у ріки та водойми і багатьох інших заходів.

Поліпшенню мікроклімату населених пунктів сприятиме озеленення території і розширення лісопаркових зон, заповідних угідь, громадський контроль за обмеженим збиранням рослин, занесених до Червоної книги, контроль за надрокористуванням, рекультивація кар'єрів.

Поряд з розв'язанням місцевих екологічних проблем територіальні громади можуть опікуватись вирішенням соціальних проблем і поліпшенням добробуту населених пунктів.

У цьому відношенні заслуговує на увагу досвід діяльності територіальних громад в інших країнах (Узбекистані, Вірменії, Болгарії, Португалії) щодо налагодження базової медичної допомоги, розвитку соціальної і природоохоронної інфраструктури, наданню послуг, регулятивній, інформаційно-просвітницькій і консультивативній діяльності.

Вирішення зазначених проблем потребує значних фінансових витрат. Акумулювати фінансові ресурси можна шляхом співпраці муніципалітетів.

Об'єднання фінансових ресурсів кількох територіальних громад – задля спільного спорудження водопроводу, систем газопостачання, будівництва автошляхів чи очисних споруд – сприятиме долученню до цих соціальних благ більшої кількості мешканців та зниженню вартості послуг з розрахунку на одного жителя завдяки економії на масштабі. В такий же спосіб можна було б придбати спеціальне обладнання і устаткування для ремонту доріг, каналізаційне і водопровідне обладнання, пожежну машину, машини і контейнери для вивозу побутових відходів тощо.

Спільне інвестування територіальних громад виправдовує себе і при спорудженні об'єктів соціальної інфраструктури: дільничних лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів,

бібліотек, стадіонів. Важливе значення при цьому має і добровільна спільна праця членів територіальних громад на будівництві та реконструкції соціальних об'єктів.

Важливе значення для розв'язання проблем сталого територіального розвитку та економії витрат має муніципальна інституційна кооперація і створення асоціацій міст і сільських населених пунктів, цільових фондів, галузевих компаній (газових, водопостачальних та ін.), міжгромадських об'єднань. Об'єктивними передумовами міжмуніципальної співпраці є контактна взаємозалежність (економічна, соціальна, культурна, ресурсно-екологічна) та можливість втілювати проекти, які виходять за межі їхніх власних можливостей.

Питання для самоконтролю

1. Що таке економічне зростання і його критерії?
2. Що ви розумієте під економічними, соціальними і екологічними цілями зростання?
3. Які зміни відбулися у чисельності населення та ВВП світу?
4. Що таке глобальна рівновага?
5. Назвіть основні показники сталого розвитку.
6. Що таке фактори економічного зростання?
7. Назвіть класичні фактори економічного зростання.
8. Обґрунтуйте роль науково-технологічного фактора у забезпеченні сталого розвитку.
9. Поясніть механізм впливу сучасного менеджменту на досягненнясталості розвитку.
10. Як впливають інвестиції на сталій розвиток?
11. Яка роль знань та кваліфікації трудових ресурсів у переході на засади сталого розвитку?
12. Охарактеризуйте сутність природничих теорій сталого розвитку.

наслідки забруднення та деградації природи в цілому, зокрема ґрунтів, водойм, атмосферного повітря, а через них — і продуктів харчування.

Український народ опинився перед реальною загрозою вимирання. Але земля України є колискою великого народу, який у змозі зберегти умови сталого розвитку суспільства, економіки та держави, забезпечити безпеку життя і діяльності самим собі і майбутнім поколінням.

Зрозуміло, що тривала невирішенність зазначених вище проблем не лише не узгоджується з конституційно визначеними гарантіями сталого розвитку і захисту, але й становить потенційну загрозу розвитку українського суспільства, його інтеграції до європейського і світового співовариства. Для покращення ситуації необхідні реформи у сфері адміністративної та економічної децентралізації, фінансових ринків, системи соціальних послуг та участі громадян у процесі врядування та розвитку.

Перспективи реалізації принципів сталого розвитку в Україні не можна розглядати у відриві від здійснюваних у державі ринкових реформ. Переход до сталого розвитку як країни загалом, так і окремих її регіонів, має відбуватися у тісному взаємозв'язку з радикальною структурною і техніко-технологічною перебудовою суспільного виробництва на основі прискорення темпів НТП, зокрема, у напрямі всеобщої екологізації не лише базових галузей економіки, а й усіх сфер людської діяльності. Все це має бути враховане в розроблюваній Національній стратегії сталого розвитку.

Частково існуючу ситуацію можна пояснити недостатнім фінансуванням зазначених програм через дефіцит коштів у держаному та місцевих бюджетах. Проте поза увагою держави залишилися такі важливі питання як створення концептуального забезпечення імплементації та виконання рішень зі сталого розвитку; необхідність напрацювання реально діючих та науково обґрунтованих механізмів реалізації відповідних програмних документів; застосування громадських структур та використання

Розділ 4. Збалансований суспільний розвиток України: проблеми та перспективи.

Стан економіки України.

Проблеми сталого розвитку є особливо важливими для України, яка на даний час знаходиться на стадії переходного суспільства та переживає глибоку екологіко-економічну кризу.

Актуальність проблем, що виникли в теперішній час, визначається рядом причин, до основних з яких можна віднести:

- 1) порушення екологічної рівноваги природного середовища внаслідок надмірного антропогенного навантаження на біосферу;
- 2) зростання числа техногенних аварій і катастроф при взаємодії людини зі складними технічними системами;
- 3) соціально-політична напруженість у суспільстві.

В Україні продовжує зберігатись екстенсивний тип розвитку економіки, що веде до нераціонального використання природних ресурсів і деградації середовища існування людей, характерні глибинні диспропорції загальнодержавних і регіональних економічних інтересів, невідповідність між розміщенням природно-ресурсного та соціально-економічного потенціалу, зростаюча науково-технічна і технологічна відсталість. В той же час соціально-економічний розвиток має ґрунтуватися на принципах врахування можливостей природних комплексів витримувати антропогенне навантаження і забезпечувати нормальнє функціонування біосфери і локальних екосистем. Від цього вирішальною мірою залежать їх корисна продуктивність, якість, комфортність життєвого середовища, екологічне та економічне благополуччя населення того чи іншого регіону.

В нашій країні, що має в цілому сприятливі умови життя, розвинулись негативні процеси та явища: посилюються радіаційне, хімічне, теплове та інші види забруднень, що значною мірою впливають на рівень життя організму, в тому числі людини, у першу чергу на її здоров'я та тривалість життя. В останні два-три десятиліття в багатьох областях, особливо у південних та на Донбасі, а також у Карпатському регіоні активізувалися водна та

вітрова ерозія ґрунтів, зсуви, селі, руйнуються берега річок, зростає кількість техногенних аварій і катастроф. Поряд з цим прискорилася дегуміфікація ґрунтів, падає їхня родючість і, як наслідок — знижується продуктивність сільськогосподарських і лісових угідь. Посилилася ймовірність виникнення катастрофічних паводків та вітровалів. Гострою екологічною й соціально-економічною проблемою стали замулювання і зникнення малих річок, забруднення і зниження якості природних вод, руйнування і деградація водних екосистем, зменшення рибопродуктивності, втрата рекреаційного потенціалу та естетичної цінності ландшафтів.

Надзвичайно загострилася проблема забезпечення високоякісними та чистими водними ресурсами потреб комунального і сільського господарства, промисловості та інших галузей. У переважній більшості областей України погіршилось водозабезпечення, а якість питної води продовжує залишатися досить низькою. Разом з тим водні ресурси використовуються дуже нерационально, неекономно. Охорона поверхневих і підземних водних джерел організована вкрай нездовільно. Тому концентрація деяких забруднюючих речовин у багатьох річках, озерах та інших водоймах нерідко перевищує гранично допустимі норми у десятки і сотні разів.

Кількість забруднюючих речовин, які надходять в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, нині має тенденцію до зменшення, водночас обсяги забруднень від автомобільного транспорту швидкими темпами зростають. За останні 5—6 років автомобільний транспорт став найбільшим забруднювачем довкілля у м. Києві та інших великих містах Причому його внесок у загальні викиди в атмосферу невпинно зростає.

Головними причинами забруднення довкілля, насамперед атмосферного повітря, слід вважати ресурсо- та енергоємне, морально і фізично застаріле технологічне і природоохоронне обладнання, а в окремих випадках — відсутність очисних споруд та ефективного контролю за діяльністю екологонебезпечних підприємств, низьку технологічну дисципліну, гострий дефіцит коштів для забезпечення нормальної експлуатації очисного устаткування і споруд.

Вкрай негативно позначається на реалізації природоохоронних заходів в Україні й те, що досі належним чином не діють економічні інструменти та важелі, покликані спонукати підприємства, об'єднання й фірми до впровадження екологобезпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, очисного обладнання нових поколінь, налагодження нормального функціонування очисних споруд тощо.

У таких промислових містах, як Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Кременчук, зареєстровано зростання онкологічних захворювань у дітей у 5–7 разів. У 1991 році вперше за післявоєнний час смертність населення України перевищила народжуваність. У наступні роки така ситуація не тільки збереглася, але й набула загрозливої динаміки. Якщо у 1991 році природний приріст населення із розрахунку на 1 тисячу чоловік складав 0,8, то у 1992 р. – (-2), у 1995 – (-5,8), у 2000 – (-7,6), у 2006 – (-7,6), у 2006 – (-6,4). Тобто за 15 років показник смертності зрос і більш ніж у 9 разів²⁷.

Особливо тривожною тенденцією є збільшення смертності серед людей працездатного віку. Втрати працездатного населення перевищують 24 % загальної смертності. Щодо темпів вимирання людей, то Україна входить до першої десятки країн світової спільноти, а щодо тривалості життя – займає 60-те місце у світі.

Дитяча смертність в Україні найвища в Європі, 80 % вагітних жінок – хворі. Зростає кількість людей із порушену спадковістю. Лише за останнє десятиріччя в країні у 5 разів збільшилась кількість неповноцінних дітей. До закінчення середньої школи 46 % випускників набувають різних хронічних захворювань. З 1986 року на 5 % щорічно зростає кількість народжених дітей-мутантів.

Вивчення динаміки захворюваності населення України, найважливіших демографічних показників за останні 20—25 років дає підстави стверджувати: негативний вплив різних чинників навколошнього природного середовища на здоров'я людини в усіх випадках є комплексним. Причому цей вплив має тенденцію до посилення та урізноманітнення, що необхідно обов'язково враховувати, коли йдеться про негативні екологіко-соціальні

²⁷ Україна в цифрах. 2006. Статистичний довідник. –К. Консультант, 2007. –С.167.

В *розділі основаних визначень* дано значення термінів: концепція, сталий розвиток, моніторинг сталого розвитку, екологічна безпека, екологічна криза, екосистема, геосоціосистема, граничне споживання ресурсів (екологічний простір), екологічна ємність території, екологічний ризик, природно-ресурсний потенціал території, природно-ресурсна рента, показники (параметри) розвитку, нормативні параметри сталого розвитку, індикатори сталого розвитку, життєвий цикл технологічної системи (див. Основні терміни).

До *міжнародних передумов* необхідності переходу України до сталого розвитку відносяться: офіційне приєднання України до рамкового документа ООН «Порядок денний на ХХІ століття», підписання Україною ряду міжнародних договорів, які зобов'язують уряд вести країну в напрямку сталого розвитку.

Основні *внутрішні чинники* розділено на чотири групи: 1)екологічні, 2)ресурсні, 3)соціально-демографічні та суспільні і 4)економічні.

До *екологічних* чинників відносять надмірне природно-техногенне навантаження, яке наближається до межі екологічної ємності території, що характерне для Донбасу, Промислового Придніпров'я, зони аварії на ЧАЕС і пов'язане з надвисокою матеріало- та енергоємністю, великою відходністю технологій господарського комплексу, і супроводжується викидами шкідливих забруднюючих речовин і сполук у повітря; забрудненням поверхневих і підземних вод промисловими і побутовими скидами, підтопленням значних територій; забрудненням, виснаженням та знищеннем придатних до використання земельних ресурсів; активізацією небезпечних проявів на земній поверхні ендогенних (активізація сейсмічної активності тощо) та екзогенних (формування провалів, зсуви, карстоутворення тощо) процесів у результаті масштабного видобутку корисних копалин та інтенсивного використання надр в інших цілях; зниженням продуктивності біотичних систем, зменшенням біорізноманіття, стійкості та стабільності захисних, регуляційних та інших корисних функцій цих систем.

наукових доробок у сфері соціально-економічних та екологічних аспектів сталого розвитку.

Україна була одним із ініціаторів всесвітніх зустрічей в Rio (1992 р.) та в Йоганнесбурзі (2002 р.) з питань сталого розвитку та активним учасником обговорення питань на них. Основні рішення та заходи уряду України були відображені в таких документах:

- ✓ Концепція сталого розвитку населених пунктів (затверджена Постановою ВР України від 24 грудня 1999 р. №1359-XIV);
- ✓ Комплексна програма забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності (затверджена Постановою КМ України від 21 грудня 2000 р. №1712);
- ✓ Програма профілактики ВІЛ-інфекції/Сніду в Україні на 2001-2003 рр. (затверджена Постановою КМ України від 11 липня 2001 р. №790);
- ✓ Державна програма зайнятості населення на 2001-2004 рр. (введена в дію Законом України від 07.03.2002 р. №3076-III);
- ✓ Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002-2012 рр. (затверджена Постановою КМ України від 29 липня 2002 р. №1089);
- ✓ Національний план дій на 2001-2005 рр. щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню тендерної рівності у суспільстві (затверджений Постановою КМ України від 06 травня 2001 р. №479);
- ✓ Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» (затверджена Указом президента України від 26 березня 2001 р.);
- ✓ Національна програма «Діти України» (затверджена Указом Президента України від 24 січня 2001 №42) та ін.

Після проведення Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі з'явився новий український план виконання рішень цієї зустрічі, який в концентрованому вигляді відображені у Комплексній програмі реалізації рішень саміту, затверджений постановою КМУ №634 від 26.04.2003 р.

Йоганнесбурзькі рішення також отримали розвиток в Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004-2015 рр., в «Порядку денному на 21 століття» для України та Концепції сталого розвитку України.

**Концепція
сталого
розвитку
України**

Концепція сталого розвитку України розроблена як рамковий документ для підготовки відповідних законодавчих актів. Стратегія сталого розвитку України має дати механізми узгодження економічної, соціальної та екологічної складових збалансованого розвитку суспільства в країні, систематизувати план дій і терміни виконання конкретних етапів.

Концепція – це цілісна система поглядів на явище, тлумачення його положень, основна ідея теорії, тоді як стратегія – це основні положення та практичні кроки і механізми впровадження ідеї чи теорії.

У 1998 році Верховною Радою України були схвалені “Основні напрями державної політики України в галузі охорони навколошнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”. Проголошена національна екологічна політика базується на органічному поєднанні вирішення економічних та екологічних проблем у процесі соціально-економічного реформування нашого суспільства, створенні умов для розв’язання екологічних проблем на грунті:

- ◆ усвідомлення стану екологічної безпеки та формування мотивацій для вирішення природоохоронних проблем на національному, регіональному, місцевому рівнях та на рівні особистості;
- ◆ формування реальних економічних можливостей для реалізації природоохоронної політики;
- ◆ розробки та впровадження екологічно обґрунтованої стратегії регулювання природокористування;
- ◆ інтеграції національної політики регулювання екологічної безпеки у європейський та світовий екологічний процес;
- ◆ інтеграції компонентів екологічної політики у структуру та окремі елементи соціально-економічного реформування суспільства.

В липні-листопаді 2006 р. Національною Академією наук України було розроблено проект Концепції переходу України до сталого розвитку, яку в грудні 2006 р. було подано до Верховної ради та Кабінету міністрів України для подальшого розгляду та затвердження.

Концепція сталого розвитку України визначає цілісну систему поглядів на збалансованість гуманістичного, соціального, економічного та екологічного розвитку України, правові основи, принципи, завдання та організаційні заходи переходу країни до сталого розвитку і є базовою для розробки відповідної стратегії, державних, регіональних та інших програм, проектів соціально-економічного розвитку та найближчу та віддалену перспективу.

Перехід до сталого розвитку на глобальному рівні можливий лише за умов збереження необхідної якості навколошнього середовища, ліквідації і недопущення міжнаціональних, конфесійних, збройних, інших міжрегіональних конфліктів, тероризму на будь-якій основі, ліквідації бідності, рівноправності жінок і зацікавленого виконання на національному, регіональному та місцевому рівнях всіх основних вимог цього розвитку.

Концепція включає 13 розділів:

1. Основні визначення.
2. Міжнародні та внутрішні чинники, що зумовлюють необхідність переходу України до сталого розвитку.
3. Мета та принципи сталого розвитку України.
4. Показники сталого розвитку.
5. Етапи переходу до сталого розвитку.
6. Еколого-ресурсна складова переходу до сталого розвитку.
7. Економічна складова переходу до сталого розвитку.
8. Соціальна складова переходу до сталого розвитку.
9. Регіональна і муніципальна політика сталого розвитку.
10. Міжнародне співробітництво у забезпеченні переходу до сталого розвитку.
11. Інституційне забезпечення.
12. Основні механізми, що забезпечують сталий розвиток держави.
13. Моніторинг сталого розвитку та управління.

- реальність – врахування реального стану керованої геосоціосистеми, її природних, виробничих та інтелектуальних ресурсів, взаємозв'язків з іншими системами, можливості зовнішніх фінансових та інтелектуальних інвестицій, а також реально запроектовані показники майбутнього,
- етапність – обґрунтування вузлових етапів втілення в життя.

Для управління процесом переходу до сталого розвитку та оцінки ефективності використовуваних засобів доцільно встановлювати цільові орієнтири й обмеження та забезпечувати процедуру контролю за їх досягненням (дотриманням). Цільові орієнтири можуть бути визначені інтегральними показниками, які характеризують (1)якість соціального розвитку суспільства (якість життя населення), (2)якість навколошнього природного середовища та (3)еколого-економічну ефективність виробництва і споживання.

Структурно виділяються три основні рівні агрегування показників:

- перший — узагальнена інтегральна оцінка соціального розвитку території та якості навколошнього середовища;
- другий — агреговані соціальні та екологічні макропоказники;
- третій — інформативні соціометричні та екологічні показники як показники базового рівня.

Якість життя людей визначається як відповідність природного і соціального середовищ людським потребам. Оцінка якості життя в соціальному аспекті може ґрунтуватися на індексі соціального розвитку. Він має відображати два рівні: *необхідний* і *достатній* (соціальний), які можуть розглядатися в поточному періоді і в перспективі.

До показників що формують *необхідний рівень* індексу соціального розвитку - це захищеність життєдіяльності населення і забезпеченість людськими ресурсами. До показників, що формують *достатній рівень* індексу соціального розвитку - життєвий рівень населення і забезпеченість інтелектуальними ресурсами. В свою чергу, кожен із цих чотирьох показників є комплексним і формується з таких складових:

До *ресурсних* чинників відносять інтенсивну експлуатацію природних ресурсів, що загрожує розвитком дестабілізаційних факторів в економічній та екологічній сферах, їх виходом за припустимі межі. Це зумовлено екологічно неприпустими та економічно недоцільними обсягами використання природно-ресурсного потенціалу через деформовану структуру господарського комплексу; некомплексністю використання природних ресурсів; економічними втратами держави від експлуатації природних ресурсів через неефективний і недосконалений механізм перерозподілу природно-ресурсної ренти.

До *соціально-демографічних та суспільних* чинників відносять низьку тривалість життя, перевищення смертності над народжуваністю, зростання кількості інфекційних захворювань (передусім СНІДу і туберкульозу); занепад села, безробіття, масштабну трудову міграцію працездатного населення за кордон; низький рівень доходів, якості життя та захищеності життєдіяльності більшості населення; недосконалу нормативно-законодавче забезпечення екологічних прав громади, незадовільний стан законодавства щодо забезпечення охорони навколошнього середовища та переходу до сталого розвитку, низький рівень екологічної культури більшості населення та недостатня екологічна свідомість осіб, які приймають управлінські рішення в екологічній сфері.

До *економічних* чинників відносять застарільність, надмірна енерго- і матеріалоємність, значну відходність виробничих технологій; недосконалість експортного потенціалу; нерозвинений внутрішній ринок; низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції; відсутність соціальної орієнтації виробництва; високий рівень втрат ресурсів і недостатній рівень утилізації та рециклування антропогенної вторинної сировини.

Особливо важким тягарем для України є проблеми ліквідації екологічних, соціальних та економічних наслідків Чорнобильської катастрофи, виходу з гострої екологічної кризи в техногенно навантажених регіонах України (Донецько-Придніпровський регіон та ін.).

Основними цілями сталого розвитку для України визначено наступні:

- ⇒ **економічний розвиток** – формування соціально та екологічно орієнтованої інвестиційно-інноваційної ринкової економіки, забезпечення, якості життя, раціонального споживання матеріальних ресурсів;
- ⇒ **охорона навколошнього природного середовища** – створення громадянам умов для життя в якісному навколошньому природному середовищі з чистими повітрям, землею, водою, захист і відновлення біорізноманіття, реалізація екологічного імперативу розвитку виробництва;
- ⇒ **добробут** – запровадження єдиних соціальних стандартів на основі науково обґрунтованих нормативів бюджетної забезпеченості одного жителя з урахуванням регіональних особливостей;
- ⇒ **справедливість** – встановлення гарантій рівності громадян перед законом, забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя;
- ⇒ **ефективне (стале) використання природних ресурсів** – створення системи гарантій раціонального використання природних ресурсів на основі дотримання національних інтересів країни та їх збереження для майбутніх поколінь;
- ⇒ **стабілізація чисельності населення** – припинення процесів депопуляції, формування державної політики з метою збільшення тривалості життя і стабілізації чисельності населення, надання всеобщої підтримки молодим сім'ям, охорона материнства і дитинства;
- ⇒ **освіта** – забезпечення гарантій доступності освіти для громадян, збереження інтелектуального потенціалу країни;
- ⇒ **міжнародне співробітництво** – активна співпраця з усіма країнами і міжнародними організаціями з метою збереження природних екосистем, раціонального використання ресурсів, гарантування безпечної і сприятливого майбутнього.

Досягнення цих цілей відповідає культурним і світоглядним цінностям українського народу, в історії та традиціях якого завжди

було бережливе ставлення до землі, води, рослинного і тваринного світу, природи загалом.

Основними *науково-організаційними принципами* сталого розвитку визначено:

- науковість,
- гуманність – спрямування на забезпечення сприятливих умов життя людини,
- відповідність міжнародним нормам,
- узгодженість програм всіх територіальних геосоціосистем,
- регіональність – необхідно враховувати всі специфічні історичні, етнічні, ґрунтово-гідрологічні, кліматичні, біотичні, соціально-економічні, культурологічні та інші особливості кожного фізико-географічного району - Передкарпаття, Полісся, для Поділля, Закарпаття, Придніпров'я тощо,
- цілісність – програма складається з чітко відмежованих у просторі, внутрішньо організованих, самоврядних і саморегульованих геосоціосистем, компоненти яких перебувають у закономірних функціональних зв'язках, охоплені єдиним контуром управління, мають свою інтелектуальну пам'ять і чітко визначену мету управління,
- комплексність – необхідно збалансоване поєднання в єдиній комплексній програмі продуманої екологічної, соціальної та економічної політики демократичних інститутів,
- структурність – виділення певної кількості провідних структурних блоків (наприклад, ліс, рілля, луки, девастовані землі; сільськогосподарські та промислові галузі виробництва, структура населення, управлінські, фінансово-економічні і правові структури тощо),
- системність – розкриття взаємозв'язків і взаємозалежностей між усіма прийнятими для аналізу провідними структурними блоками,
- функціональність – програма має бути складена таким чином, щоб можна було передбачити результати функціонування окремих тісно взаємопов'язаних блоків і системи в цілому та спрогнозувати ефективність управлінських заходів,
- керованість - забезпечення постійного прямого і зворотного зв'язку між керованою системою та керівним органом,

заходів. Така ситуація викликана низьким рівнем витрат на наукові розробки в Україні (рівень витрат на наукові дослідження в Україні в цілому в 100-130 разів нижче, ніж в країнах західної Європи), а також дефіцитом фінансових ресурсів для закупівлі відповідного обладнання та технологій за кордоном. Тому деякі підприємства і галузі не можуть використати навіть ті незначні кошти, що виділяються на охорону природи і вдосконалення природокористування, на поліпшення відтворення природних ресурсів, запровадження екологобезпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Третя група чинників пов'язана із застосуванням принципово нового макроекономічного механізму регулювання соціально-економічних процесів у державі для розв'язання ресурсо-екологічних проблем, а також нових підходів і методів оцінки економічної ефективності витрат на ці заходи. До сьогодні переважає точка зору, що інвестиції в екологію виправдані лише тоді, коли ефект від зменшення екологічної шкоди, зумовленої забрудненням або деградацією природного середовища, перевищує сукупні затрати. Такий підхід, особливо враховуючи те, що методологія та методи визначення збитків недосконалі й мають істотні недоліки, абсолютно не враховує втрати трудових ресурсів та здоров'я людини внаслідок забруднення і погіршення якості довкілля. Жодні економічні вигоди не можна визнати доцільними, якщо зростають показники захворюваності, інвалідності та смертності населення, погіршується його фізичне і психічне здоров'я.

Одночасно вкрай потрібна комплексність у вирішенні завдань раціоналізації природокористування та охорони природи і економічного зростання, оскільки сама комплексність є надзвичайно складною, єдиною інтегральною системою. Комплексність, про яку останнім часом суспільство чомусь почало забувати, важлива ще й тому, що окрім галузі та сфери суспільного виробництва ставлять різні, нерідко прямо протилежні, вимоги до одних і тих самих природних ресурсів або умов навколишнього середовища. Причому основну увагу вони зосереджують, як правило, на використанні ресурсів і умов

- ✓ показник *захищеності життєдіяльності населення* – з 1) показника техноприродної безпеки (характеризується індикаторами природної, технічної і технологічної безпеки); 2) показника соціального захисту (включає показник зайнятості, різні соціальні виплати); 3) показника правового захисту (залежить від криміногенної ситуації, діяльності судових органів, забезпеченості кадрами органів внутрішніх справ, судових та інших органів, а також обсягів інвестицій у правову сферу);
- ✓ показник *забезпеченості людськими ресурсами* – з 1) демографічного показника (агрегується із вихідних індикаторів, що характеризують рівні природного репродуктування населення, зовнішньої міграції та демографічного навантаження); 2) показника здоров'я населення (визначається параметрами загальної захворюваності населення, середньою тривалістю життя, показниками загальної непрацездатності і генетичного ризику для людини); 3) показника зайнятості (структурно складається із показників явного безробіття, використання трудових ресурсів згідно з рівнем кваліфікації і коефіцієнта використання номінального фонду робочого часу);
- ✓ показник *життєвого рівня населення* – з показників 1) територіального доходу (визначається базовими показниками, що характеризують вироблений та спожитий дохід, а також співвідношення спожитого доходу міськими та сільськими мешканцями), 2) індивідуального доходу (залежить від базових соціометричних індикаторів, пов'язаних з часткою населення, яке має дохід, менший прожиткового мінімуму; співвідношенням між доходами 10 % найбагатших та 10 % найбідніших мешканців, а також величиною середньої заробітної плати) та 3) забезпеченості житлом (характеризується базовими показниками, що відображають середню забезпеченість житловою площею; часткою населення, яке не має індивідуального житла, а також забезпечене житлом нижче встановленої норми);
- ✓ показник *забезпеченості інтелектуальними ресурсами* – з показника 1) освіти (враховує обсяг інвестицій в освіту, її

середню тривалість і чисельність тих, хто навчається в усіх навчальних закладах); 2) показника розвитку науки (залежить від індикаторів, що характеризують обсяг інвестицій у наукову сферу, чисельність науковців і результативність наукових досліджень); 3) показника розвитку культури (визначається інвестиційною активністю у сфері культури, чисельністю працівників культури і кількісними показниками відвідуваності закладів культури).

Для оцінки показника якості навколошнього природного середовища використовуються агреговані показники якості атмосфери, поверхневих і підземних вод та ґрунтів. Крім того, для оцінки стану навколошнього середовища можуть бути використані показники біоти, у тому числі:

- втрата видового складу рідкісних рослин і тварин України;
- поява адVENTивних видів (біологічне забруднення);
- зростання кількості видів, занесених до Червоної книги України;
- відсоток площі природоохоронних об'єктів;
- кількісна оцінка біотичного і ландшафтного різноманіття нових територій;
- запаси біотичних ресурсів.

В концепції також надана уніфікована вимірювальна шкала для оцінок показників соціального розвитку території та якості навколошнього природного середовища. Стан якості навколошнього середовища визначається як еталонний, сприятливий, задовільний, загрозливий та критичний, у відповідності з яким визначаються види управлінських рішень: інформаційний періодичний контроль; нормуючі рішення; тактичні регулюючі рішення; планові зміни тактики та стратегічні регулюючі рішення; планові зміни стратегії.

Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку

Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку пов'язані з першочерговим розв'язанням проблем, які є характерними саме для України.

До найважливіших передумов переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях належать:

- кардинальна зміна моделі природокористування;
- перехід до інтенсивного типу виробництва на основі широкомасштабної реконструкції та модернізації відсталої матеріально-технічної бази на основі використання новітніх екологічно безпечних, безвідходних та маловідходівих технологій;
- формування нової демографічної політики, спрямованої на стимулювання відтворення населення, встановлення принципів соціальної справедливості, формування середнього класу;
- розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання ресурсо-екологічних проблем і завдань сталого розвитку.

Можливості держави щодо успішної реалізації на національному і на регіональному рівнях інвестиційної та інноваційної політики на основі впровадження природоохоронних, екологобезпечних та ресурсозберігаючих напрямів науково-технічного прогресу, фундаментальної перебудови природокористування та механізмів реалізації природоохоронних заходів на регульованих ринкових засадах визначається в основному трьома групами чинників.

Перша група пов'язана з рівнями розвитку економічного і науково-технічного потенціалів держави. Сьогодні підприємства, об'єднання, фірми, цілі регіони, навіть якщо вони бажають розв'язати екологічні проблеми, здебільшого відчувають гостру нестачу фінансових ресурсів не лише для вдосконалення техніко-технологічних процесів, впровадження принципово нових екологобезпечних засобів виробництва, а й для будівництва та реконструкції очисних споруд, застосування прогресивних способів і методів очищення відходів виробництва тощо.

Друга група чинників обумовлена рівнем виробництва та якості вітчизняного екологічного обладнання, екологобезпечних технічних засобів і технологій. Саме їхній дефіцит в Україні стримує інвестування природоохоронних програм і окремих

- визначення напрямів, способів і методів реструктуризації та модернізації екологонебезпечних виробництв і підприємств.

Виникає об'єктивна необхідність створення єдиної державної системи управління, регулювання і контролю за дотриманням ресурсо-екологічних стандартів, обмежень і вимог щодо природокористування та забезпечення якості навколошнього середовища. Це не означає, що природні ресурси, зокрема земля, ліси, окрім водойми, не можуть перебувати у приватній власності. Йдеться про те, що слід створити єдиний правомочний державний орган управління, який ефективно і цілеспрямовано регулюватиме та контролюватиме процеси природокористування, відтворення, збереження, охорони і примноження природних ресурсів, підтримання на належному рівні якості навколошнього середовища, а також реалізацію заходів ресурсо-екологічного призначення відповідно до чинного законодавства та принципів сталого розвитку.

Структурна перебудова економіки України має здійснюватися шляхом переходу від індустріально-агарної моделі екстенсивного типу до конкурентоспроможної, інноваційної ринкової економіки інтенсивного типу (орієнтованої як на зовнішній, так і на внутрішній ринки), де враховується повна економічна вартість використаних ресурсів і передбачається їх відновлення. До *принципових напрямів діяльності та завдань в економічній сфері* відносяться:

1. Усі плани та програми економічного розвитку мають підпорядковуватися досягненню збалансованості економічної системи із соціальною та екологічною складовими сталого розвитку, а не бути самоціллю.
2. Жоден проект розміщення, забезпечення розвитку та ліквідації об'єктів матеріального виробництва, а також у цілому територіальної інфраструктури, не може здійснюватися без територіальної оцінки техногенного впливу на навколошнє середовище та без урахування екологічної ємності території. Імпорт і міжрегіональне переміщення сировини, продукції та відходів також мають базуватися на цьому положенні і враховувати їхній життєвий цикл.

довкілля, а вирішення питань їх охорони, збереження та відтворення залишають суспільству.

Сталий розвиток може мати різні моделі реалізації, які передбачають неоднакові темпи і пропорції суспільного відтворення. Кожній моделі повинна відповідати система цілей та еколого-економічних пріоритетів, які забезпечать врахування особливостей країн. В Україні сталий розвиток є можливим тільки на основі інтенсивної економіки.

Наша держава може забезпечити сталий розвиток виключно шляхом ефективного використання усіх видів ресурсів (людських, природних, геополітичних), структурно-технологічної трансформації виробництва та наявних конкурентних можливостей (активізація ролі окремої людини в суспільстві, забезпечення соціальної справедливості й соціальної рівності, ефективна зайнятість, екологічна безпека).

Особливістю України як країни з перехідною економікою є наявність високоосвіченого людського потенціалу. Зважаючи на це, а також враховуючи географічне розташування території, клімат, якість ґрунтів, обсяги і різноманітність корисних копалин та інші природні чинники, слід відзначити, що Україна має достатньо сприятливі умови для втілення засад сталого розвитку.

Для реалізації Концепція сталого розвитку в Україні проходить чотири етапи.

На першому (стабілізаційному) етапі необхідно створити передумови переходу до сталого розвитку: насамперед потрібно сформувати у суспільстві бачення розвитку Української держави на принципах РІО-92, спрямувати всі зусилля і ресурси на розв'язання гострих екологічних, економічних та соціальних проблем, які перешкоджають переходу до сталого розвитку. Слід зупинити процеси деградації у суспільстві і природі, створити умови для комплексного оздоровлення природного середовища і відтворення природних ресурсів, а також досягти усвідомлення більшістю населення безальтернативності сталому розвитку та пріоритетності екологічних чинників над усіма іншими.

На другому (підготовчому) етапі слід здійснити переход від економіки зростання до економіки розвитку, забезпечити

комплексне оздоровлення природного середовища і надати пріоритетне значення відтворенню природних ресурсів, забезпечити умови для створення внутрішнього ринку, допомогти реальної єдності влади і суспільства (народу). Необхідно розробити і впровадити в життя нову політику в галузі освіти і виховання, науки і технологій відповідно до принципів і завдань сталого розвитку.

На третьому (перехідному) етапі мають здійснюватися системні (структурні і функціональні) перетворення в економіці, екологізація суспільно-економічних відносин, технологічне оновлення виробництва. Слід остаточно подолати бідність як соціальне явище. Поступово наблизити витрати ресурсів на одиницю кінцевої продукції та якість життя народу до рівня розвинених європейських країн.

На четвертому (сформованому) етапі (функціонування стратегії сталого розвитку) Україна має існувати як повноправний член спільноти розвинених країн світу, що перейшли на засади сталого розвитку.

На різних етапах переходу до сталого розвитку виконання завдань повинно координуватись і здійснюватись спільними зусиллями на державному, регіональному та місцевому рівнях, за активної участі наукових, освітніх, виробничих, фінансових, політичних та інших структур громадськості.

Завдання на шляху сталого розвитку

При переході країни на шлях сталого розвитку мають бути вирішені такі завдання:

- ✓ сприяння становленню громадянського суспільства;
- ✓ подолання бідності;
- ✓ відхід від процесів розвитку суспільства, які приводять до його деградації;
- ✓ створення цілісної системи законодавства в сфері сталого розвитку;
- ✓ введення дієвого економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності;

- ✓ вдосконалення процедур доступу до інформації з питань навколошнього середовища та здоров'я.

Чітка послідовність дій, спрямованих на врегулювання якості навколошнього середовища як надзвичайно важливої передумови переходу до моделі сталого розвитку економіки, залежить від цілого ряду факторів. Серед них першочергового значення на сучасному етапі ринкових трансформацій в Україні набувають:

- організація моніторингу забруднень і джерел забруднення, визначення рівнів забруднення всіх складових елементів і ресурсів природного середовища та виявлення найнебезпечніших для здоров'я людини місць;
- організація системного моніторингу за трансформацією ландшафтів і агроландшафтів, зміною стану наземних і водних екосистем під впливом антропотехногенних навантажень;
- оцінка негативних впливів на людину й екосистеми стосовно гранично допустимих і критичних рівнів забруднень та антропотехногенних навантажень, а також розробка критеріїв допустимості і критичності цих впливів на різні елементи біосфери й людину;
- оцінка екологічної, економічної, соціальної та естетичної шкоди, яка завдається навколошньому середовищу внаслідок його забруднення і деградації;
- прогноз динаміки антропотехногенних впливів і навантажень на біосферу, а також оцінка негативних наслідків, що виникають при цьому;
- обґрунтування пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності та розв'язання ресурсо-екологічних проблем соціально-економічного розвитку регіону, області й району з урахуванням вимог ресурсо-екологічної безпеки;
- розробка ефективних та екологобезпечних техніко-технологічних рішень, оптимальне, з погляду екологічних критеріїв, розміщення підприємств і виробництв, що дасть можливість істотно зменшити негативні навантаження на природу;

дотримання відповідних критеріїв і обмежень в усіх галузях і сферах економіки.

Має бути сформоване принципово нове еколого-економічне мислення — найважливіша передумова успішного переходу до цивілізованих ринкових відносин і модель сталого розвитку. Без утвердження такого мислення серед найширших верств населення, не кажучи вже про управлінські кадри всіх рівнів, неможливо розраховувати на створення в нашій державі високоефективної, соціально орієнтованої та еколого-безпечної структури економіки і динамічної моделі, орієнтованої на сталий розвиток.

Згідно з чинним законодавством забезпечення ресурсо-екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України є безпосереднім обов'язком як державних управлінських структур, так і кожного громадянина окремо, включаючи й тих, хто займається приватним підприємництвом. Конституція України передбачає, зокрема, що кожен не лише «має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди» (ст. 50), а й «зобов'язаний не заподіювати шкоду природі.., відшкодовувати завдані ним збитки» (ст. 66)²⁸.

Реалізація переходу до сталого розвитку неможлива без відповідного функціонування суб'єктів державного та громадського управління. Кожен з рівнів цих суб'єктів має відповідні функціональні обов'язки:

- ⇒ Президент — контроль діяльності законодавчої та виконавчої влади з реалізації стратегії сталого розвитку та забезпечення відповідального представництва України у міжнародному співтоваристві щодо питань сталого розвитку;
- ⇒ Верховна Рада — прийняття законодавчих і затвердження програмних заходів щодо стратегії сталого розвитку;
- ⇒ Кабінет Міністрів — створення організаційних умов для здійснення заходів із забезпечення екологічної безпеки і переходу України та її регіонів до сталого розвитку;

²⁸ Конституція України. –К.: Вікар, 1996. -18, 22.

3. Ефективні економічні засади роз'язання екологічних проблем в усіх галузях виробництва та послуг формуються на основі впровадження та розвитку більш чистого виробництва.
4. Усі проекти в економічній сфері не можуть бути здійснені без проведення екологічної експертизи, яка обов'язково враховує всі чинники сталого розвитку, та обговорення і погодження з громадою.
5. Критерієм економічної доцільності й екологічної припустимості застосування промислових технологій є мінімізація використаних ресурсів та утворюваних відходів.
6. Виробництво необхідного обсягу товарів і послуг, що забезпечують належну якість життя, здійснюється за умов не перевищення протягом їх повного життєвого циклу екологічного простору території.
7. У сфері розбудови економіки діють екологічні важелі: підтримується все, що екологічно доцільне (податкові пільги), а екологічно неприйнятному ставляться перепони (штрафи).
8. Довгострокові прогнози та планування в економіці відбуваються етапами, адекватно до діючої парадигми розвитку, і навіть за докорінних змін у ресурсній і сировинній базі, переходів на нові види енергоспоживання принципи сталого розвитку не змінюються.
9. Випереджальні темпи економічного зростання, порівняно з темпами споживання первинних енергетичних ресурсів, мають забезпечуватись як за рахунок технічного (технологічного), так і структурного енергозбереження.

Узагальнено за етапами переходу до сталого розвитку повинні відбуватися такі зміни:

⇒ на першому етапі здійснюється структурна перебудова економіки інноваційного напряму і забезпечується тотальна економія як сировинних, так і не сировинних ресурсів, впроваджуються першочергові заходи зі зниження енергоємності та матеріалоємності виробництва.

Цей етап передбачає відродження та перебудову промисловості, створення гарантованої основи для

фундаментальних змін і формування раціонального промислового комплексу у подальшій перспективі. Протягом цього періоду передбачається досягнення стійкої стабілізації та економічного зростання на основі випереджального розвитку наукових галузей, стимулювання виробництв, орієнтованих на внутрішній ринок споживчих товарів, тощо. Цей період поєднує в собі оздоровлення та відродження виробництва зі структурною перебудовою, стало зростання його обсягів;

⇒ на другому етапі здійснюються масштабні екологічні реформи і реструктуризація виробництва, набувають випереджального розвитку традиційні галузі сфери послуг в економіці.

Стратегічна мета другого періоду — формування єдиної промислової системи країни як органічної частини європейського простору, що використовує всі переваги своєї ресурсної бази, технологій, високорозвиненого інтелектуального потенціалу нації. Цей період визначається як інвестиційно-інноваційний і характеризується переходом на капіталоємний шлях розвитку зі значними обсягами капіталовкладень у докорінну реконструкцію всіх галузей промисловості. При цьому передбачається широко використовувати накопичений потенціал ресурсів для інвестування;

⇒ на третьому етапі завершується перехід до постіндустріального суспільства на засадах інформатизації та інтелектуалізації, досягаються макроекономічні показники, характерні для розвинених країн світу, й енергетична незалежність держави. Його можна окреслити як переважно інноваційний.

Стратегічною метою розвитку промислового комплексу України в цей період передбачено еволюційний перехід до сталого розвитку в постіндустріальному світовому суспільстві на підґрунті збереження та безпеки життєвого простору людини, промислової діяльності з найменшими витратами за рахунок високоефективного використання матеріального та інтелектуального потенціалів. Наприкінці третього етапу промисловість сформується як цілісна виробничо-економічна

система екзогенного типу (тобто не замкнена лише на себе). Така система забезпечує економічну незалежність держави та реалізацію стратегічної мети — входження України на паритетних умовах до числа провідних, технологічно розвинених країн світу.

Цілком зрозуміло, що зменшення негативного впливу забруднень на здоров'я людини неможливе без широкомасштабних ресурсо-екологічних, еколо-економічних та еколо-соціальних досліджень у країні. В країнах Західної Європи і Північної Америки дуже поширене ресурсо-екологічне прогнозування. Потреба в такому прогнозуванні зумовлена нарощуванням масштабів використання природних ресурсів, промислового та агропромислового виробництва і викидів в атмосферу та природні водойми, істотним погіршенням якості навколишнього природного середовища під впливом надмірних негативних антропотехногенних навантажень, його деградацією у деяких регіонах тощо.

Прогнозування стану довкілля і можливих його змін (із залученням фахівців різних галузей знань) у кожному регіоні та області має ґрунтуватися на даних, які об'єктивно і повно характеризують особливості розвитку промислового та агропромислового виробництв, рівень технічної оснащеності та можливості переведення галузей економіки на екологобезпечні технології, а також вплив на природні й екологічні процеси зростаючих масштабів господарської діяльності.

Ресурсо-екологічні прогнози мають розроблятися одночасно з прогнозами соціально-економічного розвитку регіонів, областей і районів. Причому до цієї справи слід залучати не лише вчених, а й працівників регіональних і місцевих органів управління та фахівців окремих підприємств і галузей народного господарства.

Однак сама лише констатація тієї небезпеки, яку створюють забруднення і відходи для нинішнього та майбутнього поколінь, не дасть змоги усунути причини глибокої ресурсо-екологічної кризи, що охопила майже всю територію України. Треба нарешті зробити обов'язковим виконання ресурсо-екологічних законів і стандартів,

Для середніх і малих міських поселень актуальними є зміцнення промислової бази та соціально-екологічної інфраструктури. Густота їхньої мережі, наявність трудових ресурсів, близькість до сільськогосподарського виробництва, місцевої сировини, рекреаційних ресурсів зможуть сприяти їх подальшому сталому розвитку.

Особливо гостру потребу в комплексній соціально-економічній розбудові відчуває село. Великі села мають розвиватися як агропромислові поселення, малі — як фермерські, з високомеханізованим рівнем виробництва. Заслуговує на увагу «оживлення» занепалих сіл.

Планування та розбудова населених пунктів повинні якнайповніше відображати ідею української державності, самобутність культури, духовність і традиції українського народу, його національних меншин.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні проблеми економічного та соціального розвитку в Україні?
2. Які основні документи України, які відображають рішення світових самітів зі сталого розвитку?
3. Яка структура Концепції сталого розвитку України?
4. Якими є внутрішні чинники необхідності переходу до сталого розвитку в Україні?
5. Визначіть основні чинники сталого розвитку для України.
6. Які показники складають індекс сталого розвитку?
7. Розкрийте національні особливості переходу України до сталого розвитку.
8. Охарактеризуйте завдання різних етапів реалізації Концепції сталого розвитку в Україні.
9. Якими є основні завдання в економічній сфері при переході до сталого розвитку?

⇒ територіальні органи державної влади і місцеве самоврядування — здійснення заходів, спрямованих на перехід регіонів до сталого розвитку;

⇒ суди і прокуратура різних рівнів — системне узгодження елементів чинного законодавства в межах стратегічних заходів щодо сталого розвитку.

Необхідно передумовою впровадження інституційних перетворень при переході до сталого розвитку є (1)урахування екологічної складової на всіх рівнях прийняття рішень; (2)спрямованість політичного процесу на вирішення завдань переходу до сталого розвитку; (3)розроблення ефективних методів оцінювання діяльності основних державних, політичних і громадських інституцій в аспекті переходу до сталого розвитку; (4)удосконалення політичної системи на підставі оцінок її діяльності щодо переходу до сталого розвитку.

Адміністративні реформи в країні мають спрямовуватися на послідовну реалізацію основних принципів переходу до сталого розвитку. Інституційне забезпечення слід здійснювати у повному обсязі на всіх етапах переходу до сталого розвитку.

Необхідність принципово нової ресурсо-екологічної стратегії соціально-економічного розвитку держави має бути доповнена відповідними програмами на рівні конкретного регіону та області, визначенням національних, регіональних і місцевих пріоритетів під час переведення народногосподарського комплексу на модель сталого функціонування. В основу такої стратегії слід покласти:

- пріоритет екології над економікою, ресурсо-екологічних критеріїв, показників і вимог над економічними;
- оптимальне та взаємоузгоджене застосування методів галузевого і територіального управління природокористуванням та охороною навколошнього природного середовища, перенесення центру ваги та відповідальності за розв'язання ресурсо-екологічних проблем на місцеві органи влади та управління;

- чітке визначення національних, регіональних та місцевих ресурсо-екологічних пріоритетів на «глибину» прогнозування соціально-економічного розвитку та основних напрямів;
- раціональне поєднання ринкових і державних економічних та адміністративних інструментів і важелів регулювання ресурсо-екологічних відносин, тобто взаємин між суспільством і природою;
- інтеграція ресурсо-екологічного та економічного підходів до розвитку і розміщення продуктивних сил у єдиний еколого-економічний підхід шляхом розробки та застосування у господарській діяльності еколого-економічних нормативів, показників, стандартів і вимог;
- встановлення чіткої відповідності між заходами та фінансовим забезпеченням їхньої реалізації.

*Регіональна та
муніципальна
політика*

Пріоритетними напрямами регіональної політики сталого розвитку в Україні є:

- ✓ розроблення регіональних програм сталого розвитку;
- ✓ проведення класифікації регіонів України за рівнем техногенно-екологічного навантаження та розроблення системи природоохоронних заходів щодо зменшення негативних впливів на навколишнє середовище;
- ✓ реалізація місцевих планів дій щодо забезпечення еколого-економічної збалансованості розвитку кожного регіону шляхом ефективної міжрегіональної господарської взаємодії;
- ✓ забезпечення органічної єдності розвитку продуктивних сил регіонів із завданнями сталого розвитку країни в цілому;
- ✓ упровадження механізму регіональної оцінки впливу народногосподарського комплексу на навколишнє природне середовище при плануванні розвитку та розміщенні продуктивних сил з урахуванням транскордонного перенесення забруднювачів;

- ✓ спрямування державної регуляторної політики на вирішення завдань поліпшення соціально-економічного стану регіонів;
- ✓ організація регіональних систем моніторингу за показниками збалансованого розвитку і відповідно до національної системи моніторингу;
- ✓ удосконалення структури промислового (і загалом природно-територіального) комплексу у регіонах Донбасу, Придніпров'я та Прикарпаття;
- ✓ розвиток курортно-рекреаційної сфери і туризму у Карпатах, Причорномор'ї, Криму та північно-західній частині Українського Полісся.

Основними напрямами *сталого розвитку поселень* в Україні визначено:

- упорядкування і розвиток поселенських систем та агломерацій;
- здійснення широкомасштабних заходів із соціально-економічного розвитку сільських поселень;
- подолання диспропорцій у народногосподарських структурах поселень, насамперед великих міст з надмірною концентрацією промисловості, та стагнації багатьох малих міських поселень;
- зміна стратегії містобудування у напрямі розширення обсягів спорудження комфортнішого житла, малоповерхових будинків садибного типу, розвитку малих і середніх населених пунктів. Створення сприятливого життєвого середовища з необхідною інфраструктурою соціально- побутового та культурного обслуговування населення;
- забезпечення промислового розвитку слабоурбанізованих регіонів, зокрема Полісся, зниження невиправданої техногенної перевантаженості високоурbanізованих регіонів (Донбасу, Придніпров'я).

Великі міста та промислові центри мають розвиватися на основі реконструкції, модернізації, інтенсифікації та екологізації виробництва, прискорення розвитку соціальної інфраструктури, раціонального використання міських територій.

Отже, соціальна нерівність, протиріччя, напруга у відносинах між людьми, країнами, регіонами не зменшується, протиріччя і ворожнеча з питань володіння землями, водою, природними ресурсами, технологіями, дешевою робочою силою не згасає, а загострюється. Як ідейна основа і як жорстка практика у світі утверджується *корпоративізм*, що являє собою намагання певних економічних та соціально-політичних сил об'єднатися з метою створення більш могутнього і впливового сукупного ресурсу для досягнення певних групових інтересів. Групові інтереси часто беруть гору і стають перешкодою реалізації загальнолюдських, цивілізаційних інтересів.

Протиріччя між окремими групами інтересів у сучасному світі

Можна виділити кілька силових ліній, за якими розгортається гостра економічна та ідейно-політична боротьба, пов'язана з намаганням володіти більш вигідними позиціями на світовому глобалізованому ринку. Ця боротьба не згасає, а лише отримує нові, менш виразні форми, водночас не втрачаючи запекlostі і непоступливості, бо в її основі, як і в попередні часи, лежить намагання більш сильних отримати додаткові надприбутки за рахунок слабших, зміцнити позиції для подальшої експансії.

Протиріччя між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, по суті – між заможними країнами з високим рівнем життя і бідними країнами, де переважна частина населення має невиправдано низький рівень доходів.

Країни, що розвиваються, вимагають відновлення справедливості. Вони вважають, що економічно розвинені країни забезпечили високий рівень життя за рахунок дешевих ресурсів (сировина, енергоносії, робоча сила), які вони дотепер продовжують експортувати з недостатньо розвинених країн. Тому мова повинна йти не про благодійну допомогу, а про масштабну і змістовну допомогу у створенні самодостатньої національної економіки, інтегровану на рівних у світові глобальні ринки.

Протиріччя між регіональними мегаринками, що вже склалися чи складаються, і які значною мірою впливають на

10. Обґрунтуйте необхідність ресурсо-екологічного прогнозування.
11. Якими є основні функції суб'єктів управління різних рівнів під час переходу до сталого розвитку?
12. Що є стратегічними орієнтирами під час розробки відповідних програм конкретного регіону?
13. Розкрийте пріоритетні напрямки регіональної політики сталого розвитку в Україні.
14. Якими визначені напрямки сталого розвитку поселень в Україні?

Глава 5. Національні, групові, приватні інтереси і сталий розвиток: динаміка взаємодії та шляхи узгодження

Концепція сталого розвитку відображає загальноцивілізаційний, планетарний інтерес людства у тому, щоб на нинішньому критичному етапі світового суспільного розвитку знайти шляхи “упорядкування” відносин людей з природою в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Цей інтерес, як свідчать півтора десятиліття, що минули після Конференції в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), добре усвідомлений світовою спільнотою.

На рівні системи ООН, інших міжнародних організацій і установ сформувалася у нинішньому вигляді цілісна концепція сталого розвитку. Говорять про наявність ідеології сталого розвитку і з цим можна погодитися, оскільки поступово ідеї сталого розвитку поширяються у світі, проникають у глибини масової свідомості, знаходять все більше прибічників, опрацьовуються науково і, таким чином, стають складовою світогляду багатьох людей. І це природно, оскільки йдеться про найвищий загальнолюдський інтерес – виживання і сприятливий для усіх людей екологічно, економічно і соціально збалансований суспільний розвиток.

Rозбіжності інтересів у глобалізованому просторі

Набутий досвід разом з тим показує, що ідеї сталого розвитку ще не є загальноприйнятими і такими, що стали в один ряд з найголовнішими зasadами формування політики урядів усіх країн світу. Прийняті світовим співтовариством прекрасні декларації і програми дій нерідко не виконуються або виконуються лише частково. На світових форумах часто звучить майже розпач від цього.

Розвинені західні країни так і не спромоглися довести свій внесок на допомогу країнам, що розвиваються, до 0,7% валового внутрішнього продукту. Частка 30 найменш розвинених країн у світовій торгівлі у 1980 році складала 0,8%, а у 2000 році – 0,4% і

продовжує скорочуватися. Це не сприяє подоланню злиденності – реалізації головної цілі тисячоліття, проголошеної ООН, і таким чином робить зовсім туманною перспективу сталого розвитку, оскільки без донорської допомоги розвинених країн у формуванні повноцінної національної економіки країн, що розвиваються, сталий світовий розвиток неможливий.

Йдеться саме про світовий розвиток, оскільки за умов глобалізації і взаємозалежності країн світу ілюзією виявляється будь-які спроби “відсидітися” за національними чи регіональними мурами і зберегти сталість національного чи регіонального розвитку за рахунок інших, менш благополучних країн. Вочевидь, розуміння цього факту ще не стало визначальним при формуванні політики національними елітами.

Тому розподіл у світовій економіці на бідні й заможні країни та регіони залишається, і його подолання у найближчий перспективі не проглядається досить рельєфно. Скоріше навпаки – процеси, що розвиваються у глобалізованій світовій економіці, закріпляють наявну міжнародну “сегрегацію”.

Стала реальністю і стрімко поширюється так звана “нова економіка”, заснована на сучасних методах роботи з інформацією. Це не ”віртуальна економіка”, як іноді говорять, виходячи із зростання ролі інтернет-компаній. Матеріальна основа засобів виробництва залишається, але у вартості продукції переважну частку складають знання, і ця частка весь час зростає. Це – “економіка знань”, у якій знання стають не лише основною продуктивною силою, а й основним предметом праці і продуктом виробництва.

Стрімке поширення “нової економіки” не скорочує, а розширює прірву між технологічно розвиненими і соціально благополучними країнами та аутсайдерами світової економіки, де соціально-економічний розвиток невпинно відтворює злиденності.

Чому так виходить? Скоріш за все, ситуація свідчить про неготовність заможних поділитися з бідними, про бажання тих, у кого є новітні знання, найсучасніші технології, гроші, сила, політичний вплив, спочатку вирішити свої проблеми, а вже потім – спільні.

інвестиції, змушені приймати нав'язувані їм глобалізованим капіталом “правила гри”.

Протиріччя у трикутнику “розвинені країни – країни, що розвиваються та країни з переходною економікою – ТНК” з'явилися не сьогодні. Вони мають коріння в минулому, відповідну об'єктивну обумовленість. Від їхнього розв'язання або загострення значною мірою залежать перспективи сталого розвитку людської цивілізації.

Глобалізація – зовсім не “сліпий”, спонтанний процес. Вона має не лише відповідні і вже перевірені практикою механізми реалізації, а й тих, хто запускає ті механізми і спрямовує їх дію. Саме ці сили (а йдеться про представників найвпливовіших фінансових кіл світу) несуть відповідальність за напрями, темпи і соціальні наслідки перетворення світу у спільний економічний простір.

Навіть якщо це вдається, і світовий економічний простір буде взятий під контроль однією чи кількома фінансово-олігархічними мегагрупами, чи означає це, що під контроль будуть взяті глобальні проблеми, що накопичуються у світі?

Чи будуть зняті або зменшені глобальні загрози і найголовніша з них – порушення і не відновлення гомеостазу екосистем?

Чи буде віднайдений (і яким чином) баланс у відносинах по лінії “людина-природа”?

Чи результати глобального перерозподілу ринків дадуть змогу впливати на цей дисбаланс в інтересах людської спільноти, чи, навпаки, планета буде штучно поділена на “оазиси” для “золотого мільярду” і “гетто пустель” для тих, хто залишиться на узбіччі?

І тоді стане очевидним, що глобалізація задумана і здійснена з метою чергового пограбування аутсайдерів.

Перспективи подолання конфлікту інтересів

Наведений сценарій подальшого світового розвитку навряд чи можливий, оскільки ми

світову економіку і міжнародні відносини, – північноамериканський ринок, спільний ринок Європейського Союзу, ринок азійсько-тихоокеанського регіону, потенційний мегаринок, що відокремлюється за участю Китаю, Росії та деяких інших країн. Навіть Африканський Союз проголосив намір створити у перспективі спільний африканський ринок, а в Азії лунають заклики до створення Азійського союзу.

Протиріччя між національними державами і транснаціональними корпораціями (ТНК), яке має визначальне значення для сучасного світового розвитку. За деякими оцінками, ТНК контролюють до половини світового промислового виробництва. Вони, по суті, відірвалися від національної основи країн походження, вийшли за межі національних кордонів, що виявилися надто тісними, і стали основними дієвими особами глобалізованого світового ринку.

Саме дії цих економічних гігантів мають вирішальний вплив на кон'юнктuru світових ринків, динаміку курсів національних валют, створення та ліквідацію робочих місць. Вони суттєво впливають на соціально-економічну ситуацію як країн походження, так і країн, де розгортається їхня економічна діяльність.

Економічна могутність ТНК ставить їх за межі національного контролю. Часто вони нав'язують національним урядам такі рішення, які відповідають їх інтересам. При визначенні політики щодо інвестицій, торгівлі, промислового чи аграрного виробництва, енергетики рішення на національному чи міжнародному рівні приймаються відповідно до інтересів ТНК, а не національних чи загальнолюдських інтересів. Часто – всупереч останнім.

Протиріччя між різними верствами населення, передусім між найманими працівниками та роботодавцями, власниками засобів виробництва. Це протиріччя має свою історію, включно і криваву історію класової боротьби. Але наприкінці XIX – на початку XX століття власники виявили розуміння, що їм вигідніше поділитися частиною прибутків з працівниками, підвищити рівень їхнього добробуту, забезпечити право на освіту, кваліфікацію,

роботу. Виявилося, що соціально захищений сукупний робітник працює набагато ефективніше, більше заробляє і більше приносить прибутку власнику.

За таких умов поширення набули ідеї соціального партнерства, співпраці замість виснажливої класової боротьби. У середині ХХ століття ці ідеї у різних формах були реалізовані у країнах Західу, що дало змогу значно підвищити продуктивність праці і, відповідно, рівень життя переважної більшості населення, створити те, що назвали “сусільством споживання” або “сусільством загального благоденства”.

Сьогодні соціальні відносини нагадують ситуацію XIX століття у тому, що стосується можливих шляхів їхнього розвитку у перспективі. Судячи з усього, глобалізований капітал до кінця ще не зрозумів, що в його інтересах підтримати глобалізованого сукупного працівника і, таким чином, забезпечити більш динамічний і більш справедливий, а значить і більш стабільний світовий економічний розвиток.

Але таке розуміння поступово приходить і має стати підґрунтям нових відносин між працівниками і власниками засобів виробництва – відносин не антагоністичної боротьби, а зацікавленої співпраці в управлінні виробництвом. Такий варіант сусільского розвитку, радше його результат ліві соціал-демократи назвали “сусільством співучасті”.

Звісно, інтереси великого капіталу за умов глобалізованої економіки, як і раніше, полягають у максимізації прибутків у найкоротші терміни, і ці інтереси реалізуються за логікою неолібералізму (чи неоконсерватизму) під привабливими гаслами, з посиленням на свободу підприємництва і демократію, не звертаючи особливої уваги на загострення глобальних проблем.

Мета такої глобалізації полягає у новому перерозподілі світу відповідно до інтересів більш могутніх капіталів, транснаціональних корпорацій. Національні держави поступово втрачають свою роль гарантів національних інтересів на глобалізованих ринках і в потужних регіональних та всесвітніх міжнародних об'єднаннях, які теж знаходяться під сильним впливом ТНК.

Національні інтереси не можна ототожнювати з інтересами держави чи державної влади. Останні значною мірою залежать від суб'єктивного чинника – носіїв державних владних повноважень і часто визначаються їхніми політичними уподобаннями, корпоративними чи навіть особистими інтересами. Національні інтереси, виходячи з яких і повинна формуватися політика держави, мають об'єктивну основу. Вони вирішальною мірою визначаються об'єктивними чинниками розвитку країни²⁹.

Найперший і найвищий національний інтерес полягає у забезпеченні історичного виживання нації, збереженні її суверенності, національної ідентичності а також у забезпеченні стабільного соціально-економічного розвитку, добробуту, достатнього рівня життя усіх верств населення. Національні інтереси визначаються ступенем економічного, політичного, соціального, культурного розвитку, наявності (чи, навпаки, відсутністю) ресурсів, геополітичних обставин, географічних і навіть кліматичних умов існування країни. Конкретне визначення національних інтересів дають національні еліти, політичні сили країни. Тому у розумінні національних інтересів, підходах до них можуть бути розбіжності, але, як правило, стабільний розвиток сусільства входить до основних національних пріоритетів.

Для глобалізованого капіталу національні інтереси є чимось другорядним і навіть зайвим. Те, що глобальний економічний простір поділений національними кордонами суверенних держав, створює незручності, певним чином обтяжує інвестування, розвиток світової торгівлі, переміщення виробництва у країни, де для того існують кращі умови. Але економічна могутність і політична впливовість транснаціонального капіталу дозволяють йому, спираючись на такі міжнародні механізми, як Світова організація торгівлі, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та інші, впевнено долати перешкоди. Уряди країн, що розвиваються і країн з переходною економікою у сподіванні на економічну допомогу міжнародних організацій та зарубіжні

²⁹ У Радянському Союзі поширенним був термін “національно-державні” інтереси. То було намагання приховати за начебто національними інтересами корпоративні інтереси владної верхівки, які видавалися за державні і національні інтереси.

Так, після серії революцій, громадянських війн, соціальних збурень початку ХХ століття правлячі фінансово-промислові та політичні кола капіталістичних країн дійшли висновку, що подібні потрясіння потрібно упереджувати відповідною політикою, створенням механізмів узгодження інтересів між найманими робітниками і роботодавцями, законодавчим закріпленням соціальних гарантій працівникам.

З метою координації політики у сфері соціально-трудових відносин 1920 року була створена Міжнародна Організація Праці. Це міжурядова всесвітня організація, у якій на рівних співпрацюють представники урядів, роботодавців та найманих працівників. Така тристоронність, що отримала назву *трипартизм*, стала однією з основних засад діяльності організації разом із соціальним партнерством, відмовою від класової боротьби, пошуком компромісів між сторонами колективно-трудових відносин.

Отже, відмова від жорсткої конfrontації у трудових відносинах, ворожнечі і антагонізму (за принципом “хто-кого”) стала реальністю внутрішньої і зовнішньої політики багатьох країн світу. Результатом цього стала значна участь державної влади у підтримці високих життєвих стандартів (перерозподіл через державний бюджет на користь працівників значної частки створюваного ВВП), або колективно-договорні (змагальні) методи визначення частки ВВП, що йде на споживання найманими працівниками.

Цей досвід свідчить, що найгостріші, найконфліктніші питання соціальних відносин підлягають регулюванню, узгодженню на засадах компромісів і соціального партнерства, коли сторони цих відносин мають бажання і політичну волю до вирішення проблем не через загострення конfrontації, а через взаєморозуміння і поступки один одному.

*Роль
громадянського
співдіяльності*

Терміном “громадянське суспільство” визначають ту частину суспільного життя, яка знаходиться за межами державної влади, і не підлягає довільному втручанню і

маємо справу з глобальними проблемами, наслідки яких (наприклад, глобальне потепління) будуть однаково згубними для всіх, від них ніхто й ніде не сковається.

Песимістичний сценарій навряд чи стане реальністю ще й з тої причини, що колективний розум людства має взяти гору, і розвиток людської цивілізації отримає інше спрямування, а саме у напрямі, що відповідатиме засадам сталого розвитку.

Сталий розвиток за нинішніх умов може бути компромісом між зацікавленнями групами, що мають різні, часто протилежні інтереси. Компроміс стане можливим лише за умов демократизації суспільних відносин як у окремих країнах, так і на всесвітньому рівні. За таких умов економічний і політичний вплив глобалізованого капіталу може бути врівноважений впливом широкого загалу, громадської думки, участю громадян у прийнятті рішень.

Тут коріниться відповідь на питання, чому таким повільним і кволим є впровадження концепції сталого розвитку. Її реалізація потребує термінового усвідомлення небезпеки мільйонами людей – від власників найбільших корпорацій, найвищих менеджерів, управлінців усіх рівнів до простого робітника, фермера чи кочового скотаря, підняття їхньої свідомості до розуміння необхідності пошуку і реалізації шляхів сталого розвитку у всіх регіонах, країнах, галузях людської життєдіяльності. Це буде міцна основа для вирішення проблеми глобалізованого управління, але не неоліберального, а демократичного.

Сталий розвиток за участю людей і їхніх спільнот в усьому світі може стати демократичною альтернативою сучасній глобалізації, що проводиться за сценарієм ТНК. Демократичне управління можливе лише на засадах соціального партнерства – довірливої співпраці між різними верствами населення, узгодження їхніх інтересів через пошук компромісних рішень. А це, як свідчить досвід, зовсім не проста річ.

Для того, щоб проілюструвати, як нелегко це зробити, можна навести як приклад долю явища термоелектрики, відкритого італійцем А.Вольта приблизно тоді ж, як була винайдена парова машина Дж. Уатта. Йдеться про виникнення електричного струму

між двома провідниками (або напівпровідниками) з різномірних матеріалів за наявності перепаду температур. Явище має і зворотній ефект: якщо через термоелектричний модуль пропустити електричний струм, модуль нагрівається або охолоджується.

Відтоді людство пішло шляхом використання спочатку парової машини, потім двигуна внутрішнього згорання та інших приладів, де теплохімічна енергія перетворювалася на механічну, а пізніше – в електричну. Цей шлях виявився надзвичайно ефективним у нарощувані могутності людини і абсолютно згубним для довкілля, природи і людства в цілому.

Але людство йде цим шляхом і дотепер. Сотні тисяч кращих науковців та інженерів в усьому світі продовжують працювати над вдосконаленням машин, які працюють на невідновлюваних природних енергоносіях, що вже стало причиною критичного забруднення довкілля і, як вважають чимало фахівців, загального потепління.

Для порівняння можна зазначити, що над проблемами термоелектроенергетики працюють всього кілька тисяч фахівців в усьому світі. Але працюють вони надзвичайно плідно. В одному лише Чернівецькому дослідному інституті створені десятки приладів, які стали незамінними для використання у космічних апаратів, медицині, зв'язку, побуті. На принципі термоелектроенергії у світі створено одних лише холодильників понад 800 типів. Термоелектроенергетика залишає абсолютно чистим довкілля, використовує тепло сонця, океану, перепади температур в атмосфері, земній корі, океані.

Виникає низка простих і природних запитань. Хіба це не вихід для людства? Хіба це не вихід для України, яка у цій галузі має, мабуть, найвагоміші досягнення порівняно з іншими країнами, що мають сучасні технології. Чому мільярди доларів продовжують використовуватися на розвиток енергетики з використанням невідновлюваних природних енергоносіїв, надвисокими температурами і забрудненням довкілля?

Чимало людей на ці питання дають просту і зрозумілу відповідь: тому що існує нафтovе, газове, автомобільне і інше лобі,

яке має мільярдні прибутки, включно і тіньові. І поки ці люди будуть отримувати шалені надприбутки, вони чинитимуть всілякий опір розвитку будь-яких альтернативних і високо-конкурентних науково-технічних напрямів.

Вихід, повторимо, коріниться у тому, щоб егоїстичним інтересам цих груп були протиставлені об'єднані на основі національних та загальнолюдських інтересів зусилля громадськості, мільйонів людей, занепокоєних нинішнім станом глобальних проблем і перспективою, яка очікує наступні покоління. Лише об'єднані зусилля цих людей можуть спонукати уряди, міжнародні організації відслідковувати ситуацію, вживати адекватних заходів в інтересах не лише ТНК, а й усіх людей світу.

Чи можливе таке в принципі? До позитивної відповіді на поставлене питання підживить історичний досвід людства, реалії сучасної боротьби навколо проблем глобалізації і сталого розвитку, перспективи зростання впливу громадянського суспільства тою мірою, якою поширюватиметься розуміння глобальної небезпеки, на яку наражається цивілізація.

Уся історія людства, особливо досвід двадцятого – найбільш кривавого – століття свідчить про те, що розв'язання будь-яких проблем силовим шляхом, як правило, являє собою паліатив, дає переможцям лише тимчасові переваги, не гарантує стійкого суспільного розвитку, загальноприйнятого для усіх результату. До таких висновків підживлять підсумки першої і другої світових війн, низки локальних конфліктів останніх років.

Розпалися колоніальні імперії, пішли в небуття тоталітарні режими, створені у результаті комуністичних революцій, провалом закінчилися спроби насадити расистські режими у Африці, не дає позитивного результату ізраїльська окупація палестинських територій, або американська окупація Іраку.

І навпаки, стійкий результат, довготривале врегулювання проблем було досягнуте, як правило, через компроміс, тобто, коли сторони конфлікту доходять позитивного результату за рахунок взаємних поступок. Це стосується як міжнародних стосунків, так і відносин між соціальними верствами або політичними силами у межах окремих країн.

Вони активно впливають на людський розвиток, здійснюють тиск на уряди, міжнародні організації, ТНК аби примусити їх виконувати зобов'язання щодо гарантій прав людини, соціального розвитку, дотримання стандартів з охорони довкілля. Вони мобілізують значні ресурси донорської, спонсорської та іншої допомоги, і ця допомога має стійку тенденцію зростання.

Можна сказати, що через міжнародні неурядові організації глобалізоване громадянське суспільство намагається спонукати тих, хто управляє глобалізацією, не лише зважати на власні інтереси, а й прислухатися до голосу широкого загалу, пересічних людей, що потерпають від глобальних проблем.

Причини багатьох проблем, пов'язаних з довкіллям і сталим розвитком, корінятися у місцевих умовах життєдіяльності людей. Тому участь і співробітництво органів місцевого самоврядування розглядається у документах ООН як один з вирішальних чинників у досягненні поставлених цілей.

Органи місцевого самоврядування створюють економічну, екологічну, соціальну інфраструктуру, управлюють нею, визначають на місцях політику і норми щодо охорони навколошнього середовища, беруть участь і надають допомогу у реалізації національних і регіональних природоохоронних стратегій. Їхня управлінська діяльність знаходитьться найближче до пересічних громадян, тому для багатьох людей влада часто уособлюється саме з місцевим самоврядуванням.

Саме місцевому самоврядуванню належить життєво важлива роль у просвітницькій діяльності, соціальній мобілізації громадськості і орієнтуванні її на досягнення сталого розвитку на місцевому рівні. А активність громадян на місцевому рівні є запорукою реалізації національних і глобальних стратегій сталого розвитку.

Органи управління на місцях ведуть діалог з громадянами через місцеві громадські організації та з приватними підприємствами з метою створення та реалізації проектів і стратегій місцевого сталого розвитку. Вони мають безпосередню можливість ознайомитися з думками громадян, підходами місцевих громадських організацій, у тому числі –

регулюванню з боку держави.

Можна сказати інакше – це сукупність недержавних, невладних організацій, асоціацій, союзів, створених громадянами відповідно до їх невід'ємних прав з метою реалізації різноманітних інтересів.

Отже, структура громадянського суспільства відображає структуру наявних у суспільстві інтересів громадян. Через громадянське суспільство інтереси різних груп громадян не зіштовхуються між собою наче у “броунівському русі”, а структуруються і взаємодіють через велику кількість громадських організацій і асоціацій.

Завдяки цьому окрема людина (наприклад, найманий працівник, фермер, споживач, роботодавець) відстоює свої інтереси не наодинці з всевладною державою або власником, який дає роботу чи продає неякісний товар, а через відповідні громадські організації. Йдеться про професійні спілки, об'єднання фермерів, спілки споживачів, об'єднання роботодавців, які у правовій державі діють на підставі закону і можуть мати суттєвий вплив на всі сторони громадського життя і політику державної влади.

Громадянське суспільство може ефективно впливати на ситуацію, коли воно має потужні об'єднання громадян на всіх рівнях – на рівні виробничих одиниць, організацій, установ, на місцевому, національному, міжнародному рівні.

Неурядові організації відіграють ключову роль у формуванні і впровадженні багатьох демократичних структур. Авторитет цих організацій пояснюється тією відповідальною і конструктивною роллю, яку вони виконують у суспільстві. Ця роль тісно пов'язана з такою властивою для них рисою, як незалежність від влади.

За умов, коли людство має відійти від нераціональних моделей розвитку і стати на шлях сталого, збалансованого розвитку, одним з основних завдань неурядових організацій стає сприяння розумінню цієї загальної мети усіма верствами населення. Таке широке розуміння спільних інтересів у досягненні загальної мети залежить від готовності усіх суспільних верств

налагодити широкий і активний діалог, тісну співпрацю за умов визнання особливої ролі і потенціалу кожного учасника.

Неурядові організації, що представляють інтереси різних груп населення, мають визнаний і різноманітний досвід та спеціальні знання саме у тих сферах, які є важливими для впровадження екологічно безпечного і соціально орієнтованого сталого розвитку.

Це особливо стосується природоохоронних та правозахисних організацій. Тому вони, як надзвичайно розгалужена всесвітня мережа, мають бути підключенні до спільної роботи із досягненням спільних цілей і наділені певними повноваженнями. Аби потенційний внесок неурядових організацій був максимально досягнутий, крім активної співпраці між ними має бути реалізована максимально тісна співпраця між міжнародними організаціями, національними урядами, місцевим самоврядуванням і сектором неурядових організацій.

В інтересах усього суспільства національні уряди повинні використовувати усі необхідні засоби і створювати сприятливі умови (нормативні, інституційні, матеріальні, інформаційні, організаційні) для реалізації громадськими організаціями своїх потенційних можливостей. Йдеться, перш за все, про участь у виконанні, і особливо, у контролі за здійсненням національних та міжнародних проектів, програм, стратегій сталого розвитку. Найбільш цінною є їхня участь у розв'язанні конкретних проблем у сфері освіти, скорочення масштабів злиденності, охорони і оздоровлення навколошнього середовища тощо.

Таким чином, завдяки громадянському суспільству існує певна можливість для реалізації специфічних інтересів окремих категорій людей. Ця можливість стає ще більш реальною через присутність і взаємодію цих інтересів на міжнародній арені у розгалуженій мережі неурядових, недержавних міжнародних організацій.

Із кількох тисяч міжнародних організацій, що існують у світі, менше десятої частини складають міждержавні, міжурядові організації. Решта – неурядові, створені через об'єднання національних асоціацій громадських організацій різних напрямів

діяльності. Вони часто активно співпрацюють з впливовими міждержавними (міжурядовими) організаціями.

Наприклад, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО), Рада Європи, інші міжурядові організації надають консультативний статус кільком сотням неурядових міжнародних організацій, і це свідчить про присутність, представництво громадянського суспільства на найвищих щаблях міжнародної співпраці.

Таким чином, неурядові міжнародні організації разом з громадсько-політичними рухами досить поширені у світі і мають суттєвий вплив, який зростає завдяки синергії міжурядових і неурядових міжнародних організацій.

Значна частина міжнародних організацій активно співпрацює у сфері сталого розвитку – у формуванні підходів до нього, постановці та розв'язанні конкретних завдань. Перш за все, це структурні підрозділи ООН, міжнародні організації системи ООН, як ЮНЕСКО, Міжнародна організація праці (МОП), Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк та ін, міжурядові організації глобального та регіонального характеру, як Рада Європи, Європейський Союз, Організація Азійсько-Тихоокеанської співпраці, Африканський Союз, Організація країн експортерів нафти (ОПЕК) та багато інших.

Тут названі міжурядові організації, що стоять на різних, нерідко протилежних, позиціях. Часто звучать звинувачення на адресу багатьох з них щодо підтримки ТНК та глобалізації, бездіяльності по відношенню до найгостріших проблем світового розвитку, особливо проблем країн, що розвиваються.

Зростання ролі *неурядових міжнародних організацій* у світовій політиці стає одним з реальних факторів посилення впливу громадськості на процеси глобального управління у напрямі сталого розвитку. Особливу роль тут відіграють професійні спілки, правозахисні, природоохоронні, пацифістські, молодіжні, жіночі організації, спілки лікарів, юристів, науковців, освітян.

дітей і молоді має передбачати виховання почуття відповідальності за охорону навколошнього середовища, раціональне використання ресурсів, забезпечення збалансованого розвитку.

Сталий розвиток вимагає внесення коректив в управління суспільним розвитком не лише на національному чи місцевому рівні, а й на рівні підприємств, установ, організацій. Йдеться, перш за все, про підвищення ролі *працівників та їхніх професійних організацій*.

Профспілки, як представники працівників, є найбільш організованою і впливовою частиною громадянського суспільства. Потенційно вони можуть ефективно впливати на уряди, громадськість у напрямі сприяння забезпечення сталого розвитку. Про це свідчить їхній історичний досвід у пристосуванні до змін у промисловому секторі, першочергова увага, яку вони приділяють виробничому мікроклімату та іншим умовам праці, а також їхня боротьба проти негативних наслідків глобалізації, діяльності ТНК, за збалансований соціально-економічний розвиток.

Система співпраці між профспілками, що входять до потужних і багаточисленних регіональних та всесвітніх об'єднань, складає основу для налагодження тристороннього співробітництва між працівниками, роботодавцями та урядами включно і щодо проблем переходу до сталого розвитку.

Важливими завданнями, які плідно вирішують профспілки, є зменшення масштабів злиднів, забезпечення повної і сталої зайнятості, мікроклімату на виробництві, громадського і виробничого середовища, що сприяє встановленню безпечних умов праці, чистого і здорового довкілля. З цією метою профспілки сприяють ратифікації та виконанню відповідних конвенцій Міжнародної організації праці, створенню двосторонніх (працівники-роботодавці) та тристоронніх (працівники-роботодавці-влада) механізмів для розгляду і вирішення питань безпеки, охорони здоров'я і сталого розвитку.

Колективно-договірна система регулювання трудових відносин включає в себе елементи та спеціальні окремі угоди екологічного спрямування, заходи щодо скорочення випадків

підприємницьких та промислових кіл, отримуючи, таким чином, необхідну інформацію для вироблення узгодженої позиції місцевих жителів.

Програми, стратегії, нормативні положення і правила місцевих органів влади, усі їхня діяльність за таких умов суттєво змінюються, якщо вона виходить із затверджуваних програм місцевого сталого розвитку. Такі стратегії і програми у багатьох країнах слугують основою для підтримки пропозицій щодо фінансування за рахунок ресурсів з місцевого, національного чи міжнародного рівнів.

Активну роль у налагоджуванні співробітництва з місцевими органами влади з питань сталого розвитку відіграють такі органи і організації, як Програма розвитку ООН, Центр Організації Об'єднаних націй з питань поселень (Хабітат), Програма ООН з навколошнього середовища (ЮНЕП), Світовий банк, регіональні банки, Міжнародний союз місцевих органів управління, Всесвітня організація столичних міст, міжнародна організація «Зустріч найбільших міст світу», Всесвітня організація споріднених міст та інші.

Вони виступають партнерами, що сприяють мобілізації значної допомоги програмам сталого місцевого розвитку. Значну роботу також проводять асоціації місцевих органів влади у плані активізації обміну інформацією та досвідом між муніципалітетами.

Участь широких кіл громадськості, соціальне партнерство між різними групами громадян, що мають окремі групові інтереси, – ключовий елемент стратегії сталого розвитку. Це положення проходить через всі документи ООН, присвячені проблемам сталого розвитку.

В ухваленій Конференцією ООН з навколошнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) програмі дій “Порядок денний на ХХІ століття” (“AGENDA 21”) окремий розділ присвячений посиленню ролі соціальних груп. “Будь-яка політика, визначення і правила впливу на доступ неурядових організацій до роботи органів Організації Об'єднаних Націй або установ, пов'язаних з впровадженням “Порядку денного на ХХІ

століття” і на їхню участь у цій роботі, повинна однаково застосовуватися щодо всіх основних груп населення”³⁰.

У цьому плані важливим завданням є залучення жінок до всіх видів діяльності у сфері розвитку, національних та міжнародних заходах з раціонального використання екосистем, запобігання погіршенню стану навколошнього середовища. Для цього необхідно перш за все ліквідувати дискримінацію за статевими ознаками, забезпечити жінкам доступ до земельних та інших ресурсів, можливість отримання освіти та гарантованого рівноправного працевлаштування..

У зв’язку із зазначенім, урядам багатьох країн потрібно суттєво переглянути засади гендерної політики з метою створення умов для того, щоб жінки отримали можливість реалізувати себе повною мірою як у сім’ї, вихованні дітей, так і у суспільних справах. Треба значно збільшити частку жінок, які беруть участь у керівництві, плануванні, експертних оцінках при прийнятті рішень стосовно місцевого, національного, регіонального, глобального управління.

З іншого боку, треба забезпечити усім жінкам доступ до професійної підготовки у різних галузях науки і техніки, послуг, менеджменту, особливо на рівні вищої освіти. Для цього мають бути задоволені особливі потреби і інтереси жінок, пов’язані з їх роллю у сім’ї, народженням і вихованням дітей. Урядові програми повинні сприяти посиленню ролі жінок як учасників процесу виробництва, відтворення населення, підвищення загального добробуту. Для досягнення зазначених цілей має бути забезпечена тісна співпраця між урядами, міжнародними організаціями системи ООН, неурядовими, громадськими організаціями, у тому числі в першу чергу з тими, що відстоюють права та інтереси жінок.

Майже 30% населення світу складає молодь. Ця соціально-демографічна група має свої окремі специфічні потреби, що пов’язані, перш за все, з процесом фізичного зростання, особистісного і соціального становлення, отримання освіти,

³⁰ Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття” / Переклад з англійської: ВГО “Україна. Порядок денний на ХХІ століття”. – К.: Інтелсфера, 2000. – С. 277.

кваліфікації, роботи у відповідності до інтересів і уподобань, створення сім’ї та забезпечення її добробуту.

Тому надзвичайно важливим у довгостроковому плані є включення молоді у процес прийняття рішень щодо навколошнього середовища, економічного і соціального сталого розвитку. Під час планування і здійснення заходів зі сталого розвитку мають бути враховані інтереси молодих людей та їхні специфічні погляди на сучасний світовий розвиток. Від цього значною мірою залежать умови життя молодих поколінь не лише сьогодні, а й у майбутньому.

Світове співтовариство ставить за мету, щоб у кожній країні методом консультацій з представниками молодіжних організацій і груп був налагоджений діалог між владою та молоддю на всіх рівнях і створені механізми забезпечення молоді доступу до інформації, надання їй можливості висловлювати свої погляди щодо урядових рішень. В усіх країнах має бути проведена низка заходів з метою забезпечення усім молодим людям доступу до отримання усіх видів освіти, забезпечення того, щоб у навчальному процесі знаходили відображення економічні і соціальні потреби молоді, враховувалися ступінь поінформованості про проблеми екології і сталого розвитку, розширювалися програми професійної підготовки, необхідної для реалізації сталого розвитку.

Особлива увага повинна приділятися дітям, і не лише тому, що це – майбутнє планети, і на них згодом ляже основний тягар екологічної спадщини попередніх поколінь, впровадження нових стосунків з природою. Діти є активними учасниками суспільного життя. У деяких країнах, що розвиваються, діти складають до половини населення. Вони надзвичайно вразливі до наслідків погіршення стану довкілля. І вони є свідомими та активними прибічниками природоохоронних громадських рухів. Тому інтереси дітей мають бути враховані у процесі їхньої участі у діяльності, пов’язаній з охороною навколошнього середовища.

Задоволення основних потреб молоді і дітей передбачає Конвенція про права дітей, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН (1989 р.) і поки що ратифікована не всіма країнами. Освіта

спеціалісти. Дуже важливо, щоб керівники, які приймають рішення щодо визначення державної політики, і широкі кола громадськості краще розуміли роль науки у життєдіяльності людини. З іншого боку, відносини співробітництва між науково-технічними колами і широкою громадськістю мають поглиблюватися і поширюватися аж до переростання у повномасштабне партнерство.

Поліпшення зв'язку і співпраці між науково-технічними колами і керівниками, які приймають рішення, сприяє більш широкому використанню наукових і технічних знань, оскільки так створюються сприятливі умови для вдосконалення професійної підготовки та проведення незалежних досліджень для сталого розвитку. Самі ці дослідження потребують зміни існуючих багатодисциплінарних підходів на користь міждисциплінарних досліджень за участю представників науково-технічних кіл, керівників, що визначають політику, і широкої громадськості, аби забезпечити підтримку ними концепції сталого розвитку та ознайомити з методами її реалізації.

Громадськість має право висловлювати свою думку щодо кращого управління в сфері науки і техніки, оскільки це безпосередньо відображається на житті суспільства. З іншого боку, треба забезпечити незалежність представників наукових і технічних кіл, надати їм можливість без обмежень проводити дослідження і оприлюднювати їхні результати з метою впровадження стратегій сталого розвитку на основі найбільш надійних даних. Зміщення науково-технічного підґрунтя національної і міжнародної політики для сталого розвитку дає змогу надавати необхідну об'єктивну інформацію для урядів та громадськості щодо всього комплексу національних потреб у цьому напрямку з урахуванням точок зору різних верств населення.

На представниках науки і техніки лежить особлива відповідальність у визначенні адекватних шляхів і методів охорони біосфери у контексті сталого розвитку, оскільки вони є водночас спадкоємцями традицій і фахівцями в тих дисциплінах, що пов'язані з пошуками істини за теперішніх умов. У зв'язку з цим виникає потреба у зміщенні кодексів їхньої практичної

виробничих аварій, травматизму і професійних захворювань. Профспілки докладають чимало зусиль для поширення роботи з організації освіти, професійної підготовки та перепідготовки для працівників, особливо у галузі охорони праці і здоров'я, покращення стану виробничого середовища.

Ефективність такої діяльності профспілок значою мірою залежить від забезпечення урядами, бізнесом, промисловими структурами таких умов, за яких працівники і їхні професійні об'єднання могли б брати активну участь у прийнятті рішень щодо розробки, впровадження і оцінки ✓ національних стратегій і програм у сфері охорони довкілля і розвитку, ✓ політики зайнятості, ✓ соціальних гарантій, ✓ галузевих стратегій, ✓ програм регулювання робочої сили, ✓ передачі технологій тощо.

У практичному плані йдеється про створення профспілками та роботодавцями на засадах соціального партнерства основи для спільної соціальної, екологічної і виробничої стратегії, визначення кола першочергових завдань, спрямованих на поліпшення виробничого мікроклімату і загальної діяльності підприємства. При цьому важливим є дотримання принципової умови щодо того, аби концепція сталого розвитку втілювалася у життя на справедливій основі. Це означає, що необхідні видатки мають розподілятися між всіма сторонами відповідно до їхніх фінансових можливостей і за обопільною згодою.

Надзвичайно важливу роль у соціально-економічному розвитку будь-якої країни відіграють *бізнесові і промислові структури*. Це стосується усіх рівнів суспільного життя – місцевого, національного, міжнародного. Саме бізнесова діяльність і промисловість вносять найбільший внесок у зростання добробуту, розвиток виробництва і торгівлі, створення нових робочих місць, забезпечення засобів для існування мільйонів людей в усьому світі.

Зазначене якраз і складає основні цілі стратегій розвитку. Тому ділові і промислові кола, включно і транснаціональні корпорації, та громадські організації, що їх представляють, повинні активно дополучатися до розробки, оцінки та впровадження заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку.

Ділові і промислові кола відіграють провідну роль у застосуванні і передачі технічних нововведень, впровадженні більш ефективних технологічних процесів, використанні чистих та безвідходних технологій і процедур виробництва у енерго- та ресурсозбереженні.

Далеко не завжди це відбувається, але вже чимало передових керівників підприємств, у тому числі, і транснаціональних корпорацій, успішно здійснюють політику і програми “відповідального підходу” і раціонального виробництва, запроваджують діалог з громадськістю, здійснюють екологічні ревізії, виявляють відповідальний підхід до того, щоб мінімізувати негативні наслідки їхньої діяльності для довкілля і здоров’я людей.

Поширенню такого підходу сприяє зростаюча свідомість, вплив споживачів, широкої громадськості а також зростаюча поінформованість керівників бізнесу, включно і транснаціонального. Більш вагомий внесок керівників бізнесу у процес сталого розвитку може бути здійснений за рахунок використання економічних інструментів, ринкових механізмів, у межах яких ціни на товари і послуги повинні все більше відображати екологічні витрати на їхне впровадження, виробництво, використання, рециркуляцію і вилучення з урахуванням конкретних умов кожної країни.

На конференції з екологічно сталого промислового розвитку на рівні міністрів, що була проведена Організацією Об’єднаних Націй з питань промислового розвитку (ЮНІДО) ще у 1991 році було виголошено про необхідність переходу до політики більш екологічних виробництв.

Такі технології, виробництва і системи управління, у яких ресурси використовуються неефективно, залишки повторно не використовуються, генеруються відходи з несприятливим впливом на здоров’я людей і навколоишне природне середовище, а також виробляється продукція, використання якої чинить додатковий негативний вплив, і яку після цього важко переробити, потрібно замінити такими технологіями, інженерними та управлінськими рішеннями і “ноу-хау”, які зводять до мінімуму обсяг відходів протягом усього життєвого циклу продукту. На цьому напрямі

зусиль з реалізації сталого розвитку має бути налагоджена тісна співпраця, партнерство між урядами, бізнесом і промисловими асоціаціями та міжнародними організаціями.

Інший напрям зусиль, що сприятимуть сталому розвитку, – заохочення урядами *відповідального підприємництва*, яке може сприяти підвищенню ефективності використання ресурсів, зменшенню ризику небезпеки, зведення до мінімуму обсягів відходів і забезпеченням належної якості навколоишнього середовища.

Підприємництво являє собою одну з найбільш важливих рушійних сил щодо новаторських підходів та підвищення ефективності виробництва. Не лише великі фірми, а й малі та середні підприємства відіграють значну роль у соціально-економічному розвитку будь-якої країни. Особливо це виявляється у сільській місцевості, оскільки вони поширюють зайнятість у неаграрному секторі, забезпечують проміжні засоби для поліпшення становища жінок.

Тому уряди сприяють створенню і діяльності раціонально керованих підприємств, використовуючи для цього економічні стимули, впорядкування адміністративних процедур при розгляді поданих заявок з приводу інвестицій, наданні консультивативних послуг, допомоги в інформаційній сфері.

У співробітництві з приватним сектором, науковими колами та міжнародними організаціями уряди заохочують створення фондів для вкладання капіталу з ризиком на цілі проектів і програм у галузі сталого розвитку, відповідної підготовки кадрів, початкової професійної підготовки молоді. Особливої уваги, у тому числі з боку міжнародних організацій, потребує сприяння дослідженням і розробкам щодо удосконалення вимог до технологій і управління в сфері сталого розвитку, особливо в інтересах дрібних і середніх підприємств у країнах, що розвиваються.

Особлива, специфічна роль у процесі прийняття рішень щодо навколоишнього середовища і розвитку належить *науковим і технічним колам*, до яких, зокрема входять інженери, архітектори, фахівці з міського планування, проектувальники та інші

12. Яку роль відіграє соціальне партнерство у переході до сталого розвитку?
13. Яка роль у сталому розвитку суспільства належить місцевому самоврядуванню?
14. Якою є роль окремих верств населення у сталому розвитку суспільства: жінок, молоді, робітників, бізнесових і промислових кіл, науково-технічних працівників, фермерів?
15. Охарактеризуйте діяльність учасників руху радикального протесту противників глобалізації?

діяльності, і, водночас, більш широкого визнання етичних принципів у процесі прийняття рішень щодо навколошнього середовища і розвитку, встановлення необхідних пріоритетів щодо зміцнення цілісності систем, що підтримують життя.

Для значної частини населення світу сільськогосподарське виробництво є основним видом діяльності. І вся ця діяльність здійснюється у тісному контакті з природою. Вона, з одного боку, сприяє її забагаченню через генерування відновлюваних ресурсів. З іншого – стає надзвичайно чутливою до надмірної, виснажливої експлуатації природних ресурсів.

Селянські господарства, корінні народи, родини фермерів, значну частину яких складають жінки, є, таким чином, розпорядниками великої частини природних ресурсів Землі.

Відповідно їм належить значна роль у збереженні фізичного середовища. Оскільки від його стану залежить не тільки їх існування, а й забезпечення продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною значної кількості людей та важливих галузей економіки, необхідно перейти на стабільний сільськогосподарський розвиток, причому, як у країнах, що розвиваються, так і в розвинених країнах.

Значна частина сільського населення країн, що розвиваються, веде, головним чином, дрібномасштабне натуральне господарство на основі родинної праці з метою забезпечення засобів для існування. Тому в документах ООН зі сталого розвитку формулюється підхід, орієнтований на простого *фермера*. Саме тут коріниться серйозні проблеми розвитку аграрного сектору. Доступ дрібних фермерів до сучасних технологій, альтернативних джерел забезпечення засобів існування і засобів виробництва є досить обмеженим. Внаслідок цього зростає надмірна експлуатація земельних ресурсів.

Серйозною проблемою залишається забезпечення сталого розвитку населення, що проживає у маргінальних і нестабільних екосистемах. Для успішної реалізації відповідних міжнародних програм часто бракує зацікавленого ставлення самих фермерів і такої урядової політики, яка б заохочувала самих фермерів до раціонального і сталого використання природних ресурсів.

Тому на перший план виступає завдання сприяти децентралізації прийняття рішень шляхом створення місцевих організацій фермерів, передачі їм функцій та повноважень як основним користувачам природних ресурсів.

Уряди мають разом з фермерськими організаціями розробляти і реалізувати політику, спрямовану на заохочення застосування ресурсо- і енергозберігаючих технологій сільськогосподарського виробництва з опорою на власні сили. Слід також використовувати такі механізми ціноутворення, що дозволяють враховувати екологічні витрати, проводити відповідну торговельну політику, запроваджувати податково-фінансове стимулювання та ін. Разом з тим належить шукати ефективні засоби стимулювання фермерів у використанні методів ведення сталого сільськогосподарського виробництва.

Ще один досить важливий, але й вельми суперечливий чинник впливу громадськості на процеси глобального управління – рух *радикального протесту противників глобалізації*.

Він є строкатим як за походженням, так і за складом учасників. У його лавах визнані мислителі і радикальні ліві інтелектуали, нобелівські лауреати і лідери повстанців з Латинської Америки, відомі політичні і релігійні діячі, націоналісти, комуністи, зелені, представники молодіжного, студентського руху, профспілкових організацій.

Ідеологічна платформа антиглобалістського руху є розмитою і чітко не визначеною. Він не є достатньою мірою організованим і спланованим. Частіше за все виступи антиглобалістів приурочені до заходів, що проводяться, як вони говорять, “центраторами управління глобалізацією” – СОТ, МВФ, Світовим банком.

Найвиразніші риси виступів антиглобалістів – радикалізм, непримиренність, агресивність. Цей рух поширюється, втягуючи в себе нові неурядові організації. Антиглобалістів звинувачують у деструктивізмі, перешкодженні об'єктивному процесу суспільного розвитку, бо вони блокують інвестиції, розвиток торгівлі, розповсюдження новітніх технологій тощо.

Жодним чином не можна погодитися з формами протесту антиглобалістів, вони є переважно такими, що виходять за межі

громадського порядку. Ale за їхніми виступами можна бачити й інше – пошук можливості нового життя через подолання злиденності, захист прав працівників, охорону довкілля, спротив мілітаризму, расизму, неофашизму. Йдеться не лише про наміри, а про програми реальних дій. Фактично радикально налаштована частина громадянського суспільства намагається втрутитися у процес прийняття рішень на світовому рівні, де глобалізований капітал звик діяти одноосібно. Від перспектив цього протистояння певною мірою залежатиме можливість альтернативної світової політики, спрямованої на реалізацію сталого розвитку суспільства.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають причини розбіжності інтересів різних країн, спільнот, корпорацій, верств населення щодо сталого розвитку?
2. Якими є протиріччя між окремими групами інтересів у сучасному глобалізованому світі?
3. Що таке національні інтереси і якими чинниками вони визначаються?
4. У чому полягає протиріччя між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються?
5. У чому полягає протиріччя між надвеликими регіональними ринками?
6. У чому полягає протиріччя між національними державами і ТНК?
7. У чому суть протиріччя між різними верствами населення?
8. Якими засобами можуть долатися конфлікти інтересів?
9. Що означає термін «громадянське суспільство»?
10. Яку роль відіграє громадянське суспільство в узгодженні інтересів різних верств населення?
11. Якою є роль громадських неурядових організацій національного та міжнародного рівня у реалізації групових інтересів?

Відсутність на місцевому рівні навичок управління обмеженими фінансовими ресурсами через належне складання бюджету, ефективне адміністрування та збір податків значно обмежує кількість варіантів надання послуг. Проте розвиток фінансових можливостей місцевих органів влади з належними джерелами доходів є дуже важливим для покращання фінансування освіти, охорони здоров'я та інфраструктури.

У пошуках альтернативних шляхів вирішення цих проблем місцеві органи влади можуть працювати разом у межах міжмуніципальної співпраці. Муніципалітети можуть співпрацювати в різних сферах: розвиток інфраструктури та соціальні послуги. Ціллю об'єднання ресурсів муніципалітетів може виступати економія на масштабі (чим більший обсяг послуг, тим менша вартість одиниці послуги), економія коштів (за рахунок підвищення ефективності – найняти висококваліфікованого спеціаліста і розділити витрати; закупити спільне обладнання для обслуговування тощо), розподіл завдань відповідно до рівня компетенції, подолання проблеми роздробленості й розширення можливостей в наданні якісних послуг.

В основі поняття «міжмуніципальна співпраця» лежить ідея спільної роботи органів місцевої влади заради вигоди всіх сторін³¹. Міжмуніципальні співпраця здатна підвищити місцеві можливості в ефективному наданні послуг, зменшити різницю у якості послуг в різних громадах, сприяти передачі місцевих ноу-хау та зробити значний внесок у стабільний розвиток громад.

Міжмуніципальна співпраця дозволяє муніципалітетам подолати проблеми, зумовлені невеликими розмірами міст, не жертвуючи при цьому перевагами децентралізації.

Розміри муніципалітету можуть значно варіюватися: середня кількість населення коливається від 1 300 у Франції до 123 000 в Англії та Уельсі. Це стосується і колишніх соціалістичних країн. Величина муніципалітету залежить скоріше не від загальних регіональних чинників, а від успадкованої адміністративної системи.

³¹ Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. –ПРООН, 2007. С.5.

Розділ 6. Соціальна мобілізація для збалансованого місцевого розвитку.

Децентралізація: її роль та значення

Після розвалу соціалістичної системи багатьох країн східної Європи та СНД почали процес децентралізації, тобто передачу частини функцій від органів центральної до органів місцевої влади.

Надання основних послуг (охорона здоров'я, освіта, управління локальними суспільними благами, ресурсами, які знаходяться у спільному користуванні – оточуюче середовище, водойми, ліси тощо) виключно силами центральних органів влади зарекомендувало себе як незадовільне в більшості регіонів світу. Альтернативний варіант – ринковий – теж в цілому виявився неприйнятним. Ринок не забезпечує ні ефективного надання таких послуг, оскільки більшість з них є суспільними, ні їхнього справедливого розподілу, оскільки в першу чергу задовольняються потреби багатих.

Проте фінансові, адміністративні та політичні права не були центральними органами передані повністю, внаслідок чого в багатьох органів місцевої влади немає необхідних ресурсів та можливостей для надання якісних суспільних послуг.

Децентралізація – перехресна реформа, яка торкається відносин між центральними та місцевими органами влади стосовно вирішення питань фінансового розвитку, макроекономічної стабільності, скорочення рівня бідності, а також вирішення питань суспільної безпеки, інституційних можливостей, корупції, управління, інвестицій в інфраструктуру та надання суспільних послуг.

Децентралізація певних політичних, економічних, фінансових обов'язків (тобто передача їх на більш низький, муніципальний рівень) особливо розповсюджена в країнах, що розвиваються за різних причин:

⇒ в Африці – у зв'язку із створенням багатопартійної політичної системи;

- ⇒ в Південній Америці – у зв’язку із поглибленим демократією;
- ⇒ в Східній Європі – у зв’язку із переходом від командно-адміністративної до ринкової системи;
- ⇒ в Східній Азії – у зв’язку із необхідністю покращення надання суспільних послуг широким верствам населення;
- ⇒ в Східній Азії та на Кавказі – через широке розмаїття географічних та етнічних проблем, етнічної напруги та бажання не посилювати центральні органи влади;
- ⇒ в інших країнах – внаслідок того, що федеральний уряд не справляється із наданням суспільних послуг на необхідному рівні.

Центральні уряди не завжди бажають делегувати достатні повноваження і владу місцевому самоврядуванню. Навіть коли повноваження для прийняття рішень часто передаються, фінансова влада залишається в руках центральної влади. Це послаблює місцеве самоврядування, полегшуєчи для адміністрації центральної влади можливості «розділяти та володарювати» в основному за рахунок спеціального розподілу ресурсів. Нейтралізувати такий стан можна певним чином за рахунок активної співпраці місцевого самоврядування один з одним, а центральний уряд буде з ними співпрацювати як з рівними партнерами.

Обмеженість потенціалу може стати перешкодою для децентралізації, ефективного місцевого розвитку та надання якісних послуг.

**Врядування:
концепції, форми.**

Отже, однією з форм, де може здійснюватися децентралізація – це місцеве самоврядування. Як виборний орган, місцеве самоврядування має вирішувати проблеми громад. Перехід влади з верхніх рівнів до нижніх робить можливим активну участь громадян у прийняття рішень.

Політичні зміни у всьому світі посилили необхідність звернути увагу на місцеві проблеми та наближення зближення економічних та політичних управлінських систем з місцевими общинами. Все більше суспільних послуг можуть бути ефективно

надані децентралізованими (і часто приватними) організаціями. Крім того, збільшення частоти випадків неспроможності центральних урядів вирішувати місцеві проблеми громад стало значним стимулом підвищення ролі регіональних та місцевих урядів в економічному розвитку регіону (місцевості).

Багато країн у Європі та СНД були змушені вдатися до децентралізації через те, що після падіння комуністичних режимів успадкували масивну та недієздатну державну структуру. В умовах реформ, що здійснювалися в регіонах, виділення коштів часто відбувалося із запізненням, передача обов’язків не супроводжувалася достатнім технічним забезпеченням і наявністю джерел фінансування.

Місцеве самоврядування повинно відкликатися на потреби громадян, прийняття рішень має бути прозорим та передбачуваним. Необхідним є розширення можливостей для висловлювання думок найбільшим верствам населення.

У більшості країн Центральної та Східної Європи та СНД місцева влада не має достатнього комплексного і технічного потенціалу для цілеспрямованої співпраці з громадами, центральним урядом, приватним сектором та організаціями громадянського суспільства, для розробки і впровадження програм з використанням фінансових інструментів ЄС.

Намагаючись стимулювати економічний розвиток і ефективне врядування, зменшити рівень бідності та надати якісні послуги, органи влади на місцях зустрічаються з численними труднощами. Одна з найбільш поширених *проблем* – обмеженість можливостей та юридичні перепони на шляху співпраці між місцевими адміністраціями; недостатня активність суспільства; брак фінансових коштів; роздроблена структура муніципалітету та ін. Обмеженість потенціалу може стати серйозною перешкодою для надання якісних послуг та сталому місцевому розвитку.

В багатьох країнах Європи та СНД роздробленість муніципалітетів зменшує переваги децентралізації і знижує можливості місцевих органів влади виконувати свої основні функції.

базуватимуться на комплексній оцінці потреб та відповідали б потребам окремих муніципалітетів. Дуже часто місцева влада не має достатньо фінансових ресурсів для замовлення таких навчальних курсів.

Муніципальна співпраця не обмежується співпрацею між муніципалітетами, а може розширюватися до державно-приватного партнерства. Міжмуніципальна співпраця може допомогти у створенні умов успішного застосування приватного сектора у сферу надання громадських послуг. Співпраця між муніципалітетами дає їм більше ваги у переговорах порівняно з приватним сектором і допомагає стати більш сильним суб'єктом на ринку. Крім того, великі проекти заохочують приватний сектор отримати економію на масштабі, тому приватний сектор надає ресурси, підвищуючи ефективність та конкурентоспроможність муніципалітету і в певній мірі покращує звітність в сфері громадських послуг.

Локальні проблеми та можливості їхнього розв'язання на рівні місцевої влади

Питання посилення та розвитку громад є актуальною проблемою не тільки в країнах, що розвиваються, та в трансформаційних суспільствах, а й в усьому світі. В розвинених країнах також не всі проблеми вирішенні раз і назавжди.

Внаслідок світових процесів глобалізації економіки багато виробництв виносяться з розвинених країн в країни, що розвиваються, де більш дешева робоча сила, доступніша сировина, що значно знижує собівартість продукції. Як результат – зростає чисельність безробітних, маргіналів, легальних та нелегальних іммігрантів, неблагополучних сімей, спостерігається зростання наркоманії та інфікованих ВІЧ/СПІД.

Все це приводить до появи кризових територій з великою кількістю соціальних проблем, які вимагають швидкого вирішення для уникнення соціальних вибухів та розповсюдження бідності.

Світова практика показує, що місцеві громади можуть внести суттєвий вклад у вирішення проблем бідності, становлення «общинної економіки» та розвиток місцевого соціально

Органи місцевого самоврядування з однорівневою структурою – переважно великі за розмірами. У Болгарії середня кількість населення міста становить 28 000 (за винятком Софії), а в Литві – 66 000. У країнах з багаторівневою системою, таких як Чехія, Угорщина, Словаччина та Україна, спостерігається величезне коливання в кількості населення в територіальних громадах, а також велика кількість дуже малих населених пунктів. Наприклад, в Україні середній розмір одиниці місцевого врядування лише 4 600, а в сільській місцевості – всього 1 500. В Чехії 60% всіх місцевих адміністрацій мають населення менше 500 осіб (40% у Словаччині, 15% в Угорщині). Проте в Болгарії та Польщі немає територіальних громад менше 1 000 осіб і дуже мало – з населенням менше 2 000 осіб³².

Францію досить часто наводять як приклад сильної роздробленості адміністративно-територіальної структури та сильної децентралізації. На 60 мільйонів населення припадає 36 000 одиниць місцевого самоврядування, що становить більш ніж 40% одиниць місцевого врядування всього Європейського Союзу. Щоб вирішити питання такої сильної децентралізації у Франції розробили складну систему міжмуніципальної співпраці, яка допомагала муніципалітетами швидше пристосовуватися до своїх нових обов'язків та зростання потреб громадян. Муніципалітети можуть домовлятися про співпрацю двох типів: гнучкі асоціації та федеральні структури з фінансовими обов'язками. Щойно муніципалітети починають процес, префект з центрального уряду визначає рівень відповідальності, що передається муніципальній структурі; усі муніципалітети-учасники мають право голосу. Прикладами таких структур є об'єднання міст, агломерацій міст та об'єднання малих міст³³.

Коли люди живуть в одному місті й там платять податки, а користуються послугами, які надає інше місто, виникає ефект перетікання. Така ситуація є типовою для великих міст та їхніх передмість. Якщо не налагоджена схема фінансового вирівнювання, центральне місто несе тягар надання послуг, якими

³² Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. –ПРООН, 2007. -С.5-6.

³³ Там же. –С.10.

користуються приїжджі з передмістя. Платники податків великого міста субсидують тих, хто живе в передмістях. Отже, муніципальна співпраця може стати способом адаптації до територіальних чинників та проблем, що виходять за межі окремого міста.

Сферами співпраці (тобто видами економічної діяльності чи громадських послуг, які визначають співпрацю між муніципалітетами) можуть виступати: ✓ розвиток інфраструктури, ✓ транспорт, ✓ поводження з відходами, ✓ електростанції, ✓ охорона здоров'я, ✓ освіта, ✓ культура, ✓ пожежна охорона, ✓ рятувальна служба, ✓ міліція, ✓ туризм тощо.

Форми співпраці між муніципалітетами можуть мати різні організаційні форми: від створення спільногоміжмуніципального відомства до співпраці з приватним сектором. Проте ефективність співпраці залежить від дотримання учасниками процесу принципів ефективного врядування та партнерства, оскільки завжди існує ризик корупції, зловживання владою та недостойної поведінки.

Теоретично форми співпраці необмежені. Проте для практичного втілення необхідно, щоб всі залучені сторони спільно визначили її сфери.

Основні форми співпраці між муніципалітетами:

- ⇒ *спільне надання послуг* – угода про створення спільного органу для надання певного виду послуг (комерційна структура, організація чи державна установа – наприклад, водопостачальна компанія);
- ⇒ *спільне фінансування інвестицій* – самостійно не мають достатньо коштів для фінансування великих проектів чи закупівлі дорогого обладнання (наприклад, шкільні автобуси);
- ⇒ *обмін досвідом* – пропозиції порад, технічна підтримка тощо – називають відкритим методом координування (наприклад, інформаційна мережа місцевого врядування, заснована за участі ПРООН);
- ⇒ *створення нових рівнів влади* – проміжний між центральним і місцевим рівнями – формування над муніципальних органів,

яким передаються певні повноваження від муніципалітетів; такі угоди регулюються публічним правом;

- ⇒ *поєднання форм* – оптимальним шляхом досягнення цілей може стати поєднання декількох форм.

Для успішної міжмуніципальної співпраці необхідно вміти оцінити потреби (оцінити задачу, для вирішення якої необхідна міжмуніципальна співпраця), визначити партнерів, цілі та очікування від співпраці, а також погодити форму співпраці. На стадії впровадження муніципалітети повинні контролювати та оцінювати свої дії, повідомляти про свої досягнення партнерам і місцевим учасникам процесу та продовжувати займатися мобілізацією ресурсів для підтримки свого проекту.

У багатьох країн світу місцеві уряди не мають потенціалу, необхідного для налагодження партнерства з іншими одиницями місцевого врядування, громадами, центральним урядом, приватним сектором та організаціями громадянського суспільства для розробки та впровадження програм і проектів, проведення моніторингу та нагляду за місцевими закупівельними роботами. Виділяють основні індикатори, які можуть змінити потенціал органів місцевої влади: (1)лідерські якості; (2)організаторські здібності; (3)управління контрактом; (4)навички розробки та керівництва проектом; (5)навички співпраці та ведення переговорів; (6)аналітичні здібності та здатність оцінювати дослідження ймовірності.

Для розвитку зазначених вмінь та навичок використовують багато методик:

- 1).Розвиток потенціалу повинен стати частиною державної навчальної програми і проводитися державними навчальними закладами чи аналогічними державними установами;
- 2).Асоціації місцевих влад повинні активно займатися розвитком потенціалу своїх членів для покращання їхніх навичок налагоджувати партнерство та підвищувати якість надання послуг (організація семінарів, обмін інформацією);
- 3).Органи місцевого самоврядування можуть попросити окремі навчальні заклади розробити навчальні курси, що

Більшість місцевих рад України не має постійних джерел доходів та автономії у використанні наявних ресурсів для підтримки ініціатив громад. Наприклад, Бюджетний кодекс України визначає джерела доходів місцевих органів влади та їхні повноваження. Проте існуюча практика свідчить, що тільки 2% українських міст вважають достатнім бюджетне фінансування; 39% – вважають його недостатнім, проте задовільним за об'єктивних обставин; і 59% міст вважають його недостатнім і нездовільним³⁴. Ситуація з сільськими радами ще гірша, оскільки у них немає ресурсів для місцевого розвитку.

Зважаючи на такі реалії місцеві уряди у багатьох регіонах відшукують можливості більш ефективного використання своїх повноважень за менших витрат та надання якісних послуг, використовуючи галузеве партнерство з громадами, приватним сектором та міжнародними агенціями.

Одним із шляхів виходу із такої ситуації є залучення громад до вирішення проблем місцевого розвитку.

*Концепції
розвитку
громади.
Просторовий
аспекти.*

У всьому світі місцеві громади стають тим соціальним простором, де все більш активно проявляють свої переваги форми та методи суспільних ініціатив. Останні за свою суттю є формою демократії прямого впливу, або демократії безпосередньої участі.

В розділі 28 «Порядку денного на 21 століття» говориться: «... кожна місцева адміністрація має встановлювати діалог з громадянами, місцевими організаціями та приватними підприємствами і приймати місцеву програму Порядок денний на 21 століття». Через проведення консультацій та пошук консенсусу місцеві адміністрації мають залучати громадян і громадські організації, комерційні та промислові підприємства як джерела інформації, необхідні для розробки оптимальної політики сталого розвитку».

³⁴ Напрями національної політики участі громад у місцевому самоврядуванні. муніципальна програма врядування та сталого розвитку. –К.: ПРООН, 2007. –С.21.

орієнтованого малого підприємництва. У всьому світі все ширше використовується підхід, оснований на розумінні необхідності реформ у сфері соціального захисту та соціальних послуг в умовах обмежених ресурсів та зростаючих потреб: без впровадження механізмів самодопомоги та самоорганізації на рівні громад знизити соціальну напругу не вдається. Тому соціальні програми скрізь впроваджуються на національному та місцевому рівнях.

В розділі 28 «Порядку денного на 21 століття» говориться: «Багато які проблеми та рішення, що наводяться в «Порядку денному...», виникають як наслідок діяльності на місцях. У зв'язку з цим участь та співробітництво місцевих органів влади буде визначальним фактором для досягнення виконання цілей Порядку денного. ...Як найбільш наближений до громадян рівень влади, місцева адміністрація несе відповідальність за освіту та залучення громадян до підтримки сталого розвитку».

Крім того, слабка і формальна система виборів може бути покращена активною участю громадян у місцевому самоврядуванні через формування асоціації або ради місцевого самоврядування, що дозволяє протидіяти владі управлінської еліти та центральній адміністрації. В багатьох країнах існує відповідне юридичне забезпечення для формування асоціацій.

*Місцеве
самоврядування
в Україні*

Майбутнє України полягає у децентралізації, розвитку місцевої та регіональної демократії, забезпеченні верховенства права. Проте, місцеве самоврядування в Україні продовжує перебувати у стані системного занепаду, що відбувається внаслідок здійснення на державному рівні впродовж тривалого часу політики приниження ролі інститутів місцевої демократії, насаджування механізмів централізації і тотального адміністрування. Внаслідок цього значна частина жителів територіальних громад сіл, селищ і багатьох міст так і не змогли відчути ефективності діяльності органів місцевого самоврядування та отримати від них якісні послуги.

Головними причинами такого стану є:

- ✓ відсутність належної матеріальної та фінансово-економічної основи для забезпечення повноцінного функціонування системи місцевого самоврядування та виконання наданих повноважень;
- ✓ невиконання зобов'язань України щодо реалізації у повному обсязі положень Європейської хартії місцевого самоврядування в особі районних та обласних рад, які фактично стали придатками до місцевих державних адміністрацій (вимоги Конгресу місцевих і регіональних влад Європи щодо невиконання Україною взятих на себе зобов'язань знайшли своє відображення у прийнятих ними Рекомендаціях та Резолюціях);
- ✓ відсутність чіткого розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, що породжує численні конфлікти між різними рівнями влади як по горизонталі, так і по вертикалі, вносить додаткову напругу між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;
- ✓ неготовність до конструктивного діалогу ні депутатів місцевих рад, ні громад (що засвідчують численні соціологічні опитування). Це спричинено як економічною нестабільністю держави (через що органи місцевого самоврядування часто виявляються нездатними ефективно забезпечувати і захищати права у сфері місцевого самоврядування), так і наявністю чималих суперечливих моментів в українському законодавстві. Ще однією важливою причиною є низький рівень правової культури та правосвідомості населення, яке, як правило, не знає своїх прав у сфері місцевого самоврядування та способів їх реалізації та захисту;
- ✓ недостатнє чітке розуміння місця організацій самоврядування населення у системі місцевого самоврядування та ролі цих організацій у вирішенні питань місцевого значення. Продовжуючи практику радянських часів, органи місцевого самоврядування розглядають організації самоврядування населення як структури, що їм підпорядковані і цілком від них залежні. Там, де ці організації отримують належне визнання з боку органів місцевого самоврядування, все одно іноді спостерігаються намагання обмежити їхні повноваження. Хоча

організації самоврядування наділені великою кількістю власних повноважень, які закріплюються за ними відповідною місцевою радою під час прийняття рішення про надання згоди на їх створення, переважна більшість з них залишається нереалізованою. В переважній більшості населених пунктів України організації самоврядування населення на практиці обмежують власну діяльність лише питаннями житлово-комунального господарства, благоустрою території і соціального захисту;

- ✓ слабкий рівень методичної підтримки діяльності органів місцевого самоврядування, в тому числі і щодо питань сталого розвитку. Значною мірою це обумовлено різними причинами (залежно від місцевих особливостей), зокрема відсутність бажання у органів місцевої влади стимулювати процес розвитку місцевого самоврядування, відсутність фахівців із кваліфікацією належного рівня, здатних розробити методичні рекомендації з означеного питання з огляду на місцеві особливості;
- ✓ вікові особливості складу організацій місцевого самоврядування. Їх членами переважно стають особи похилого віку. Люди працездатного віку, особливо молодь, не виявляють особливої зацікавленості в роботі організацій місцевого самоврядування, оскільки в переважній більшості населених пунктів ця робота виконується на громадських засадах;
- ✓ слабка професійна підготовка керівників та членів організацій самоврядування населення. Зокрема, це стосується знань у галузі юриспруденції, бухгалтерського обліку, діловодства, соціальної роботи тощо. На жаль, у переважної більшості активістів таких знань і навичок немає, що не може не впливати на ефективність виконання ними своїх повноважень;
- ✓ відсутність в Україні періодичного загальноукраїнського спеціалізованого видання для органів місцевого самоврядування, яке могло б виступати об'єднуючою та координуючою ланкою, основою для розвитку контактів, обміну інформацією між органами місцевого самоврядування різних міст України, навчання активістів тощо.

В доповіді Комітету експертів з державного управління ООН (квітень 2007 р.) відмічено, що незважаючи на значні переваги участі громад у процесі розвитку можливі і непередбачувані наслідки. Існують певні фактори, які обмежують можливості громад. В основному було виявлено два типи проблем, які викликають збої в діяльності громад: провал колективних заходів та властиві громадам недоліки.

По-перше, діяльність громад обов'язково передбачає участь великої кількості людей у досягненні загальних цілей. Такі колективні зусилля можуть привести до появи утриманських настроїв та інших негараздів, які перешкоджають колективним діям. Внаслідок цього громада може не сприяти, а протидіяти ефективному вирішенню проблем, які пов'язані із розподілом ресурсів.

По-друге, громадам властиві недоліки, викликані їхньою неоднорідністю. За певних умов це приводить до появи такого явища як «захоплення контролю елітою». Там, де існує давно встановлена ієрархія влади, є серйозна небезпека того, що місцева еліта буде викривляти інформацію та зосереджувати в своїх руках значну частину вигод від зовнішньої допомоги. Проблема виникає також тоді, коли місцева еліта акумулює у себе вигоди від отримання допомоги та розподіл їх між собою.

В результаті досліджень було встановлено, що широке залучення зацікавлених соціальних груп в процес розробки та реалізації політики підвищує значимість таких двох елементів успішного управління як відповідальність і довіра.

Можливості громади використовуються урядами для розробки політики на етапі політичних консультацій. Так, в Австралії уряд штату Квісленд створив в межах департаменту прем'єра відділ участі населення для реалізації ініціатив у сфері управління в процесі розробки державної політики і орієнтованих на регіони програм. В інших країнах подібні структури створюються на центральному або національному рівні. В деяких випадках створюються національні економічні і соціальні ради, які представляють зацікавлені сторони і об'єднують організації

Одним з основних компонентів соціальних програм на місцевому рівні є розвиток громад на основі соціального залучення та громадської активності.

Розвиток громади – це залучення людей, особливо з числа вразливих груп, в діяльність, спрямовану на зміну тих аспектів їхнього життя, які вони самі вважають важливими і необхідними, і в результаті якої вони використовують і розвивають свої власні вміння, знання та досвід.

Концепція активізації самих членів суспільства і включення їх в процес місцевого життєзабезпечення не як споживачів без права голосу, а як повноправних учасників, є першим кроком до подальшого наближення організованого населення до важелів самоуправління і стратегічного планування соціального розвитку території.

Територіальні громади, різноманітні форми самоорганізації населення і місцевого самоуправління на місцях покликані стати потужнім прискорювачем демократичних реформ і зародження нової інфраструктури громадянського суспільства.

Національний досвід свідчить, що коли громада не бере участі в обговоренні рішення, вона є менш налаштована на його виконання, часто діє в протилежному напрямку як активно (акції протесту), так і пасивно (залишаючись в стороні від соціальних і політичних справ). В той же час органи влади, якщо приймають рішення без участі громадян, націлені не на прийняття рішення в інтересах громадян, а на те, що в кращому випадку є найпростішим, а в гіршому – в інтересах місцевої влади.

В розвинених країнах для розширення можливостей кожної общини або муніципалітету відстоювати свої погляди перед офіційними (центральними органами влади) створюються спілки або асоціації громад. Це здійснюється на основі різних підходів: (1) коли громади організовані в певні громадські організації; (2) коли вибираються представники від муніципалітету або села;

(3) коли вибираються представники від муніципалітету або села і від округу або регіону³⁵.

Спілки громад об'єднуються з різноманітними фондами розвитку (наприклад, з фондами розвитку регіону) і впроваджують механізми спрямування ресурсів прямо у громади. Це дає можливість громадам організовувати такі напрямки, як постачання товарів та послуг, та вирішення інших задач з керівництва проектами; мобілізація трудових вкладів громади та ін., а також є дуже важливим інструментом регулювання якості послуг, що надаються підприємствами державного та приватного сектору.

Переваги створення спілок громад:

- ✓ надання можливості для зібрання для обговорення спільних проблем та прийняття рішень;
- ✓ як група може протистояти централізованій державній адміністрації;
- ✓ додатковий інструмент забезпечення прозорості, ефективності та підзвітності місцевого самоврядування;
- ✓ застосування додаткових коштів від донорських організацій та приватного сектора;
- ✓ за умови доступу до фондів розвитку, мають можливість забезпечити увагу мерів не на власних «політичних клієнтах», а на потребах громади;
- ✓ долучаючи громади до реалізації проектів, відновлюють можливості громади впливати на організації, які надають суспільні послуги;
- ✓ використання прозорих та об'єктивних критеріїв фінансування дозволяє використовувати потенціал «чітких правил гри»;
- ✓ активність діяльності спілок підвищує швидкість реагування місцевих адміністрацій;
- ✓ формує демократичний підхід розподілу обмежених ресурсів;
- ✓ встановлює між громадську координацію, пріоритетність в реалізації потреб розвитку;
- ✓ знижує загальну вартість проектів за рахунок вкладень громад та конкуренції між громадами.

³⁵ Руководство для практикуючих: укрепление местного самоуправления посредством союзов общин. –GTZ. Deutsch Gesellschaft fur Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. FRCS. Food Security, Regional Cooperation & Security (Georgia, Armenia, Azerbaijan). -C.3.

В той же час можна виділити обмеження для розвитку спілок громад:

- надію громад на вирішення всіх проблем місцевими органами влади;
- можуть посилитися конфлікти, пов'язані із розподілом обмежених ресурсів – етнічні, політичні;
- не завжди можна збалансувати потреби великих міст і невеликих громад;
- потрібно мати певні важелі для того, щоб мери не використовували спілки громад для просування власних інтересів;
- у центрального уряду може скластися враження, що спілки громад переслідують ціль досягти региональної автономії;
- місцеві адміністрації прагнуть мати контроль над громадами та їхніми спілками.

Виділяють певні принципи, на яких функціонують спілки громад:

- ◆ *сила групи* – окремі громади або муніципалітети самі по собі є слабкими, оскільки державна влада і політики можуть по відношенню до них використати принцип «розділяй і володарюй». Створення спілки громад дозволить впливати на процес прийняття рішень для забезпечення прозорості та успішного управління;
- ◆ *діалог* – громади беруть участь у різних партнерських моделях як із суспільним, так і з приватним сектором, неурядовими та донорськими організаціями;
- ◆ *прозорість* – реалізація всіх проектів пов'язана із проведенням моніторингу за певними правилами та принципами. Це дозволяє забезпечити прозорість всіх етапів проекту та передбачуваність його результатів;
- ◆ *підзвітність* – проведення громадського аудиту;
- ◆ *продуктивність* – досягнення найвищої ефективності на вкладені кошти за рахунок зниження витрат, використання власних ресурсів на основі бартеру.

V етап. Організаційні вимоги. Для взаємодії між спілками громад і урядом, постачальниками послуг, донорами, неурядовими організаціями можуть знадобитися певні організаційні структури. Краще скористатися існуючими, ніж створювати нові. Проте можна створювати і власні органи: секретаріат, технічна робоча група (для технічної оцінки проектів розвитку, моніторингу технічних робіт), загальні збори (для обговорення та узгодження діяльності), консультативна та моніторингова комісія фонду розвитку регіону (для координації діяльності та інтересів спілки громад, уряду, неурядових та донорських організацій та кінцевого затвердження вибору проекту. Для скорочення бюрократичних обмежень доречно передати спілкам громад право затвердження проектів в певних інвестиційних межах).

VI етап. Процес щорічного планування. Всі громади, учасниці спілки мають оцінити і визначити свої пріоритети щодо потреб розвитку і надати декілька проектів. Секретаріат спілки громад розподіляє проекти за категоріями і секторами і направляє для оцінки технічною групою, яка, долучивши до оцінки конкретних спеціалістів з напрямку, надає рекомендації щодо здійсненності конкретних проектів. В цілому проекти, які підтримуються суспільними ресурсами, повинні відповідати існуючій територіальній політиці та стратегії. Вся інформація про проекти та муніципалітети заноситься в матрицю для прийняття рішень, яка виносиється на загальні збори.

Всі проекти проходять суворий процес класифікації, заснований на балах. Відбираються проекти, які отримали найвищу кількість балів. Для вчасного реагування на непередбачувані обставини та врахування сезонних факторів затвердження проектів має проходити двічі на рік.

Така модель є найбільш розповсюдженою, але не абсолютною, можливі варіації. Так, в країнах, де є вибрані ради муніципалітетів і вибрані ради від округів потрібно мати окрему спілку громад. В такому випадку можна поєднати фонд розвитку регіону з радою округу, а крім того створити консультаційну комісію фонду розвитку регіону із залученням всіх представників муніципалітетів, неурядових та донорських організацій.

громадського сектору, приватний сектор, профспілки та інших суб'єктів.

С цікаві приклади залучення громадськості в процеси управління: в південній Африці громадські групи беруть активну участь у бюджетному процесі та розробці податкової політики; в деяких країнах почався перехід до «народного бюджету», який передбачає участь громадян у бюджетному процесі; організації громадського сектору беруть участь у забезпеченні публічної підзвітності, включаючи проведення ревізій (в Індії – система карток, які заповнюються громадянами, щодо підзвітності на рівні місцевих органів влади) тощо.

Участь громад вважається ефективною, коли вона посилює вплив рядових громадян, особливо молодохідних та соціально ізольованих верств населення. Об'єктом такого впливу можуть бути державні діячі, політики та робітники бюрократичних органів. Тобто ефективність участі дозволяє не тільки виявити пріоритети рядових громадян, але й вплинути у відповідності з цими пріоритетами на кінцеві результати.

Механізми залучення громад до місцевого самоуправління

Основна модель залучення громад до місцевого самоуправління, яка використовується в більшості країн світу, складається з шести основних етапів. При цьому є дві важливі складові, які мають значення при цьому підході: добре організовані громади в муніципалітеті, місті чи селі та формування фонду розвитку. Можливі варіації цієї моделі в залежності від соціальної та політичної ситуації.

I етап. Мобілізація громади. Часто в муніципалітетах немає офіційних організаційних одиниць громади. Мобілізація громади і створення її організацій (органів) повинна стати основним етапом для значимого місцевого самоврядування. Процес формування таких органів (органи самоорганізації населення – в Україні) триває від кількох місяців до багатьох років. Він залежить від рівня мобілізації, якого треба досягти, і швидкості, з якою громади пристосовуються та сприймають цю ідею.

Іноді мобілізовані громади не сприймають вибрані органи місцевої влади – мерів, членів ради або чиновників. Причинами може бути те, що мобілізація громади часто підтримується неурядовими організаціями, які не завжди виступають за офіційні зв'язки з урядовими структурами. Щоб розвиток був продуктивним необхідно поступово пов'язувати мобілізовані громадські структури з місцевим самоврядуванням. Такий зв'язок якраз і можуть створювати спілки громад.

II етап. Першочергові питання, які мають бути визначені:

- ⇒ юридичне поле – що необхідно для формування юридичних осіб в межах децентралізації та місцевого самоврядування;
- ⇒ демократичні вибори – якщо спілки громад можуть бути створені з вибраних муніципальних органів, то чи є ці вибори вільними та чесними, чи представляють члени рад та мери думки громади;
- ⇒ політична воля – члени громади та вибрані члени муніципалітету мають продемонструвати політичну волю до формування спілки;
- ⇒ співробітництво з урядом – чи дозволяє уряд місцевому самоуправлінню формувати спілка з громадами та ефективно функціонувати в ньому. Для координації діяльності уряду і місцевого самоврядування можливо створення региональних комітетів розвитку.

III етап. Формування спілок громад:

- ⇒ статут – сукупність правил для регулювання діяльності спілки громад в місцевій ситуації, які мають враховувати менеджмент, структуру і процес прийняття рішень, процес участі членів, кошти та внески та ін.;
- ⇒ реєстрація – необхідність реєстрації у відповідному органі державної влади. В багатьох країнах є важливим статус під час реєстрації: некомерційна організація, організація з обмеженою відповідальністю та ін.;
- ⇒ управлінський орган – для контролю за поточними справами необхідний штат, який включає і виконавчого директора.

Бажано, щоб співробітники були найманими, і їхня робота оплачувалася. Має бути визначено, чи здатні внески покрити витрати на людину, чи потрібно шукати інші джерела доходів;

⇒ офіційна презентація спілки – можливе висвітлення у ЗМІ, розміщення інформації в Інтернеті;

⇒ забезпечення тривалості діяльності – що потрібно для подальшого розвитку, тренінгу та підвищення кваліфікації. Зовнішня підтримка може поступово скорочуватися в міру зміцнення громад. Можлива форма довготривалої підтримки, але форма такої підтримки повинна бути визначена в кожному конкретному випадку.

IV етап. Створення фонду розвитку регіону. Муніципалітети та громади відчувають хронічну нестачу фінансових ресурсів. Кошти, які вони мають через податки та внески ледве покривають мінімальні поточні витрати місцевого самоврядування.

У фондів розвитку регіону як правило є дві цілі: розширити доступ до суспільних послуг та інфраструктури та уповноважити громади через участь у відборі та реалізації різних інвестиційних та соціальних проектів долучитися до розвитку території. Проекти розвитку надають ресурси для прямого фінансування громадських проектів, спрямованих на покращення надання основних послуг та скорочення рівня бідності. Для своєчасного сприяння розвитку громади фонди зазвичай використовують процедури, які дають можливість перейти від державного до інших джерел забезпечення (наприклад, участі приватного сектора).

Доступ до додаткових ресурсів у вигляді фонду розвитку стало ключовою складовою успіху розвитку громад та їхніх спілок. Для заснування фонду необхідно використовувати легальні механізми, які залежать від статусу громади. Необхідно розробляти способи поступового розширення діяльності для підтримки всіх громад спілки. Тривалість існування фонду та послуги, які ним надаються, мають бути заплановані та розроблені з самого початку. Мають бути розроблені процедури спільного планування (для забезпечення членам спілки громад право голосу). Для здійснення діяльності фонду необхідно розробити відповідне керівництво, яке має бути максимально простим та прозорим.

для досягнення цілей розвитку громади із використанням власних ресурсів.

Історія використання даного інструменту для місцевого розвитку налічує близько 150 років, коли Raiffeisen у Німеччині мобілізував людей для: а) захисту своїх прав від трьох гіантів – орендодавців, кредиторів та власників магазинів; б) вирішення проблеми засобів існування. В той час були організовані групи самодопомоги на ґрунті бажання та готовності людей зарадити собі. Ці групи накопичили капітал, який було використано для надання позик членам групи. Дані групи основувались на засадах демократичного управління та мали дворівневу структуру.

Досвід цього успіху був поширений серед інших країн з тією лише різницею, що мета соціальної мобілізації змістилася з подолання бідності (здобуття засобів для існування) до сталого людського розвитку, включаючи формування та підтримку власності громади, захист/управління природними ресурсами, покращення екологічної ситуації, зміцнення управління, сприяння економічній активності, покращення соціальної сфери, привнесення соціальної інтеграції, тощо.

Одним з яскравих досвідів соціальної мобілізації є робота доктора Джеймса Єна, випускника Єльського університету 1918 року, який поклав початок розвитку системи освіти в китайських селах, що на той час була несформована, а навчання було доступним лише дітям окремих представників інтелігенції Китаю. Робота Джеймса Єна почалася в Китаї із встановлення Масового Освітнього Руху. Він зміг мобілізувати близько ста тисяч вчених для організації підвищення рівня освіти в селах Китаю. Ця ідея перетворилася в Масовий Освітній Рух і допомогла надати базові освітні знання приблизно п'яти мільйонам селян. Недоліком в роботі Джеймса Єна було те, що його не була спланована і організована як система з чітко визначеною організаційною і бюрократичною структурою, місцем дії, часовими межами, грошовими внесками, а також очікуваними результатами. Спочатку був передбачений лише бюджет в 1000 доларів США.

За цей період даний інструмент було адаптовано майже в усіх країнах світу для мобілізації громад, організацій громадянського суспільства та інших місцевих інститутів з метою забезпечення

Основні питання та проблеми розвитку громад в Україні

З часу отримання незалежності в Україні проводиться політика децентралізації та залучення громадян до управління. Основна мета – підвищення ефективності врядування.

Основні закони, які регулюють процеси участі громадян в управлінні є «Про органи самоорганізації населення», «Про місцеве самоврядування», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку». Ці закони зближують інтереси громадян та уряду в досягненні цілей сталого розвитку шляхом спільних зусиль.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування українське законодавство визнає «територіальну громаду»³⁶ і гарантує їй «право та реальну здатність самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення».

Жителі, які проживають на певній території (селі, багатоповерховому будинку, вулиці) утворюють громаду, оскільки вони використовують однакові ресурси, отримують однакові послуги, мають однакові проблеми та бажання спільними зусиллями їх вирішити. Ці громади є автономними за свою природою і можуть в разі необхідності вирішувати багать задач самостійно або за підтримки місцевих органів влади.

Люди, які проживають у багатоповерховому будинку чи на одній вулиці, навчальні заклади, малий бізнес та неурядові громадські організації вважаються громадами на території муніципалітету, які можуть організовуватися в організації житлових районів або мережу. Потенціал цих організацій житлових районів та мереж посилюється внаслідок ефективного врядування. Вони реєструються як будинкові комітети за рішенням міської влади або як об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (згідно закону). Мережі шкіл, малих підприємств та недержавних

³⁶ Конституція України, ст.140; з-н України «Про місцеве самоврядування», ст.6.

громадських організацій формуються як громадські організації. Процес прийняття рішень в них є спільним, представники за згодою членів приймають рішення і ведуть розрахунки прозоро і на постійній основі.

Місцеві осередки громадян мають змогу реально оцінити ієрархію місцевих потреб, активно привертати увагу до актуальних місцевих проблем та брати участь у пошуку шляхів їхнього вирішення.

Проте досвід та наукові дослідження у цьому напрямку свідчать про існування значної кількості проблем:

- законодавча регламентація питань організацій та функціонування органів самоорганізації населення (ОСН) є недосконалою, що обмежує їх у реалізації своїх прав і не дозволяє ефективно використовувати місцеві ресурси – 1)процедура створення є дуже складною; 2)при реєстрації як юридичної особи виникає проблема податкового статусу, оскільки ОСН не внесені в перелік неприбуткових організацій;
- територіальні громади обмежені самостійно, на свій розсуд та в інтересах своїх членів формувати та розпоряджатися місцевими бюджетами та майном;
- фінансове забезпечення та оподаткування – відкриття рахунку в банку вимагає бухгалтерської звітності яка є досить складною для ОСН (передбачає наявність кваліфікованого бухгалтера, якого треба знайти з членів, або , і подається у велику кількість інстанцій; якщо не вдається зареєструватися як неприбуткова організація, то прийдеся платити податок з прибутку (25%) навіть з бюджетних коштів та добровільних спонсорських внесків;
- не визначені законодавчі норми щодо матеріальної основи діяльності органів самоорганізації населення (не впорядковані майнові права – рухоме, нерухоме майно, земельні ділянки, що передаються ОСН відповідно радою у користування для здійснення його повноважень, а також набуте на законних підставах);

▪ законодавчо не прописані всі необхідні процедури функціонування ОСН – немає Типового положення про ОСН, Загального положення про ОСН, Положення про місцеві ініціативи, Положення про громадські слухання, Положення про загальні збори громадян за місцем проживання тощо.

Проте можна навести приклади, коли громада має право впливати на процес прийняття рішень місцевою владою і активно користується таким правом. Так, в Бердянську, Нікополі, Івано-Франківську активно застосовуються такі інструменти місцевої демократії як громадські слухання, місцеві ініціативи, регулярний соціальний моніторинг, ухвалені статути територіальних громад. Є багато прикладів, коли громади вирішили свої соціальні, економічні та екологічні проблеми за власною ініціативою та забезпечили необхідні послуги на постійній основі у тісній співпраці з місцевою владою.

*Соціальна
мобілізація:
історія,
сутність,
цилі,
стратегія*

Аналіз тенденцій сучасного місцевого розвитку в Україні свідчить про те, що люди в місцевих громадах об'єднуються і беруть на себе ініціативу розвитку. Це є відображенням нового стилю поведінки громадян, відмінного від минулого. Такі нові реалії виникли в результаті численних національних та міжнародних зусиль з розвитку громад, які в значній мірі вплинули на процес місцевого розвитку. Подібні тенденції розвитку відбуваються завдяки методу, який називається соціальна мобілізація.

Соціальна мобілізація – древній інструмент мобілізації людей з певною соціальною, політичною, релігійною та іншою метою. У кожній країні існує чимало прецедентів, коли люди об'єднувалися та вирішували свої нагальні проблеми разом.

Соціальна мобілізація – це зміна способу мислення людей таким чином, щоб вони стали відкритими для сприйняття нових моделей соціалізації та поведінки. Це процес використання прихованого потенціалу і бажання людей, які мають специфічну проблему, допомогти собі самостійно. Вона охоплює всі сегменти і приводить до уповноваження громади – покращення її потенціалу

- ⇒ наявність фахівців, які займаються розробкою політики, та посадових осіб, які знають про можливості використання цього інструменту та його ефективність;
- ⇒ наявність професіоналів теоретиків та практиків з досвідом роботи на мезо- та макрорівні, які можуть бути долучені до проектів під час використання інструменту соціальної мобілізації;
- ⇒ відповідні людські ресурси на місцевому рівні (організовані громади) – прямі ресурси, та ресурси, необхідні для його підтримки – підприємці, бізнес-середовище, органи управління тощо – непрямі ресурси;
- ⇒ дієве законодавче середовище для взаємодії громади з органами влади та спільного фінансування.

В той же час, в деяких країнах перераховані фактори можуть не проявлятися в повній мірі та, відповідно, не реалізовуватися. Для формування можливостей повноцінного використання інструменту соціальної мобілізації необхідно:

- формування у нинішнього покоління знань, розуміння та можливостей використання інструменту соціальної мобілізації в повсякденному житті шляхом організації доступу до інформації в різних формах;
- формування відповідних знань у майбутнього покоління шляхом введення відповідних дисциплін у навчальний процес вищих та середніх спеціальних навчальних закладів;
- систематизація знань з питань місцевого розвитку, ролі громад та можливостей соціальної мобілізації;
- заличення зовнішніх людських ресурсів, обізнаних з можливостями та механізмами соціальної мобілізації (ефективне лише в короткостроковій перспективі).

Елементи соціальної мобілізації

Розвиток із заличенням громад передбачає такі елементи:

⇒ люди однієї громади мають подібні потреби (проблеми);

розвитку та вирішення різноманітних проблем, удосконалення їхньої здатності планувати, мобілізовувати ресурси, реалізувати плани та здійснювати моніторинг діяльності, спрямованої на запровадження принципів сталого розвитку на місцевому рівні.

Соціальна мобілізація об'єднує всі сегменти суспільства (чоловіків, жінок, молодь, бідних/багатих, приватний сектор, місцеві органи влади, організації громадянського суспільства, освітні заклади) у формі партнерства заради досягнення спільноГ мети і призводить до уповноваження громади в процесі місцевого розвитку.

Метод соціальної мобілізації базується на припущення, що люди мають бажання та здатність робити багато речей самостійно для власного благополуччя, а також для своїх сімей та громади. Проте, як правило, вони рідко збираються, щоб розкрити свою колективну силу, оскільки їм не вистачає соціальних та технічних порад зі сторони. Таким радником може бути особа (активіст громади) або установа, що спеціалізується на соціальній мобілізації, які можуть навчити людей таким вмінням:

- ✓ *організовуватись* – організація допомагає їм об'єднати ресурси/зусилля, зменшити витрати та зайнятись самоокупними справами;
- ✓ *визначити дійсних лідерів* з членів громади для забезпечення лідерства. Саме ці, а не сторонні кадри можуть спрямувати зусилля та розкрити потенціал людей;
- ✓ *визначати та пріоритетувати можливості та потреби*, якими люди бажають зайнятись;
- ✓ *визначати технічну спроможність* вибраних можливостей чи потреб розвитку;
- ✓ *забезпечувати та сприяти надходженню необхідних ресурсів* до громади для реалізації можливостей/потреб;
- ✓ контролювати, лобіювати та встановлювати зв'язки з донорськими організаціями (центральним, місцевим урядом, приватним сектором, недержавними громадськими організаціями (НГО) та зовнішніми донорами).

Роль активіста громади (ГА) чи організації по соціальній мобілізації (ОСМ) полягає в тому, щоб навчити людей вищезгаданим вмінням та зміцнити їхній потенціал. Для цього вони використовують різні засоби зміщення потенціалу громад: тренінги, мотивування, технічна підтримка і т.д. Кінцева мета – це навчити людей, залучених до проекту (проектів), у подальшому користуватися цими вміннями у разі необхідності.

Кожна країна має зафікований досвід значних змін, що відбулися за допомогою соціальної мобілізації. Часто така мобілізація призводить до більш масштабних змін, набуваючи форми «лідер – послідовники – однодумці – кадри».

В результаті розробки рекомендацій на всесвітньому самміті зі сталого розвитку 2002 р. в Йоганнесбурзі ООН визнала участь громад необхідною умовою для забезпечення сталого людського розвитку. Одні країни уже почали застосовувати даний підхід на національному рівні, інші лише наближаються до використання цього інструменту. проте практично всі країни, які ще не використовують цей інструмент, проводять експерименти із застосуванням управління із залученням громад. З часом цей підхід буде використовуватися на національному рівні практично всіма країнами світу.

Мистецтво залучення потенціалу людей полягає у створенні мотивації для їхньої самоорганізації заради певної мети. Ця мета пов’язана з їхнім благополуччям та громадою, тому повинна бути місцевою та в значній мірі специфічною: зменшення бідності (створення нових робочих місць), залучення маргінальних груп (жінок, молоді, інвалідів, етнічних меншин тощо), управління природними ресурсами (питна вода, мікро-іригація, виробництво та збереження енергії), управління природними катаклізмами (потопами, ураганами, землетрусами, засухами), вирішення екологічних проблем, вирішення соціальних проблем.

Отже, інструмент соціальної мобілізації було визнано дієвим для вирішення таких питань (проблем):

- безпека життя – подолання наслідків стихій, запобігання ВІЛ/СНІД, соціальна терпимість, інтеграція та співпраця;
- ефективне врядування;

- створення та утримання інфраструктури громад соціального та екологічного характеру;
- комплексні проблеми (гендер, молодь);
- охорона довкілля, управління природними ресурсами;
- соціальні – охорона здоров'я, освіта;
- економічні – мікро фінансування, розвиток малого підприємництва, страхування.

По суті, використання інструменту соціальної мобілізації можливо для вирішення практично всіх питань, пов’язаних із щоденним життям людей, та вимагає залучення представників різних суспільних груп (представників громадськості, приватних підприємців, урядовців місцевого рівня, представників навчальних закладів тощо).

Участь громад не відбувається автоматично: спочатку фокусна група населення має бути переконана в своєму потенціалі допомогти собі, потім вона залучається до навчальних програм щодо реалізації певного проекту. В процесі виконання проекту громади застосовують такі елементи ефективного врядування як прозорість, звітність, визначення пріоритетів, мобілізація ресурсів, контроль за виконанням. Для забезпечення стабільності отримання позитивних результатів громада сама підтримує функціонування системи, а також має можливість поєднати свої пріоритети з планами місцевої влади та спільно їх виконувати. Завдяки такій співпраці з місцевим урядом громади забезпечують вирішення місцевих проблем на сталій основі. В результаті виграють всі учасники, отримуючи максимальну користь за мінімальних витрат.

Фактори впливу на використання соціальної мобілізації

До основних факторів, які обумовлюють успішне застосування інструменту соціальної мобілізації на національному рівні можна віднести:

- ⇒ наявність певної кількості експериментів та місць для демонстрації ефективності використання соціальної мобілізації;

По завершенню циклу громада вже здатна вирішити самостійно як мінімум одну проблему з розвитку та покращити свої умови життя. На додаток до вирішення проблем громада отримує також інші вигоди. Вона набуває повноважень самостійно ініціювати новий цикл розвитку, і з кожним циклом умови життя громади покращуються.

Враховуючи подібні досягнення організацій громад, місцеві органи влади усвідомлюють дієвість підходу розвитку громад при системному та сталому партнерстві. Сільські ради, муніципалітети, районні та обласні державні адміністрації виділяють бюджетні кошти для подібних ініціатив з розвитку громад.

Таким чином, соціально мобілізовані громади сприяють:

- ⇒ встановленню соціальних контактів між державою та її громадянами на мікро- та мезорівні шляхом постійного діалогу та партнерства;
- ⇒ зміні характеру відносин між урядом та місцевими громадами від конфронтації та планування «згори-вниз» до співпраці та партнерства.

*Мобілізація громад
цільового
характеру,
створення мереж і
зв'язків між ними*

З часом громада набуває більше повноважень і здатна співпрацювати з місцевими органами влади та іншими учасниками процесу місцевого розвитку на мікро-, мезо- та центральному рівнях. За необхідності вона росте вертикально та горизонтально, співпрацюючи з подібними організаціями громад та іншими зацікавленими сторонами, впливаючи на місцеву політику та надходження ресурсів.

Як правило, соціальна мобілізація має різні форми в залежності від цілей та характеру регіону (обласної, міської/селищної ради). Такі варіації є цілком природними оскільки соціальний контекст є скрізь різний, і форма соціальної мобілізації визначається або корегується місцевими умовами – сектором інтервенції та характером фокусних груп.

⇒ люди всюди мають потенціал і бажання допомогти один одному;
⇒ їхні бажання та потенціал реалізуються через процес мобілізації таким чином, що вони (1)приймають рішення на основі партисипативної (спільноти) участі, (2)акумулюють власні ресурси та мобілізують ресурси із зовнішніх джерел, (3)вирішують найбільш пріоритетні проблеми на засадах сталості та довгостроковості результатів, (4)вирішуючи свої проблеми, роблять свій внесок у процес розвитку на місцевому, а тому і на національному рівні.

Метод соціальної мобілізації включає дві складові: *концепцію* та *програмний документ*. Концепція є передумовою та базисом програмного документу.

Концепція включає три основні елементи: ✓ організаційний розвиток, ✓ накопичення капіталу (шляхом заощаджень) та ✓ підвищення кваліфікації (шляхом тренінгів), які застосовуються універсально.

Через організацію громадяни можуть використовувати свою колективну силу для ділових ініціатив. Сила спільної дії сприяє прийняттю рішень, знаходженню місцевих ресурсів та економному використанню коштів. Сюди входять наступні елементи ефективного управління:

- а) володіння/управління процесом, цільовою групою населення;
- б) прозорість у прийнятті рішень, веденні операцій, використанні ресурсів, розподілі прибутків;
- в) звітність всіх партнерів, залучених до процесу, відповідно до умов партнерства;
- г) справедливість і рівність розподілу на користь слабшої сторони;
- д) сталість спільних зусиль та ініціатив розвитку.

Через накопичення капіталу люди здатні ставати фінансово спроможними на довгий час, що дозволяє їм реалізувати заходи особистого або спільнотного характеру.

Шляхом підвищення кваліфікації вони вчаться, як працювати більш ефективно.

Програмний документ. Коли концептуальні рамки партнерства/спільної роботи визначені, вони служать основою втілення програмного документу в громаді або в індивідуальному плані. Організована цільова група населення спільно виконує планування, визначає та пріоритетує свої потреби. Ці місцеві плани розвитку включаються до плану місцевих органів влади. Для реалізації першочергових планів мобілізуються як внутрішні, так і зовнішні ресурси. Існує також і система спільного моніторингу/оцінювання, яка забезпечує ефективну організацію та управління для цільової групи населення.

Ці концептуальні програмні засади здійснюються *циклічно*. Кожний цикл проходить чотири наступних етапи:

- a) інституційний (організаційний розвиток);
- б) планування «знизу-вгору»;
- в) реалізація планів;
- г) виконання/підтримка заходів та корегування.

Перший цикл починається з *етапу 1*, який включає:

- ознайомлення з *концепцією відповідальних організацій*, таких, як місцевий уряд та місцеві адміністрації (районні, обласні) для створення партнерства;
- вибір *географічної території* для проекту (місто, село);
- вибір місцевої *громади* для *програми*: чоловіків, жінок, молоді та інших цільових груп (заклади освіти, НГО, малий бізнес і т.д.) у селі, мікрорайоні;
- сенсиблізація та підвищення *мотивації* місцевих громад і цільових груп відносно їхньої здатності вирішувати місцеві проблеми шляхом спільних дій, ознайомлення з концепцією соціальної мобілізації та її значенням для розкриття їхнього потенціалу самодопомоги;
- підтримка *цільової групи* населення за умов її об'єднання в організацію громади (або орган самоорганізації населення), допомага у визначені її дійсних лідерів для управління організацією та забезпечення лідерства;

- *підвищення кваліфікації* шляхом проведення навчання для групи керівників та рядових членів організації з питань управління організаціями за принципами ефективного врядування.

Створена таким чином організація самостійно втілює декілька ініціатив, досягаючи стадії зрілості. Це дає їй змогу перейти до 2-го етапу. Етап 2 включає:

- ◆ *тренінг* для місцевих громад з питань спільного планування та пріоритетів їхніх потреб, які відображені у соціальних, економічних та екологічних планах;
- ◆ *включення* місцевих пріоритетів у *плани* села, міста та регіональні плани розвитку шляхом проведення семінарів по плануванню;
- ◆ створення *партнерства* з місцевим урядом та іншими агенціями розвитку.

Етап 3 проходить через:

- навчання зацікавлених громад *навикам написання та подачі пропозицій* відповідній організації з розвитку;
- навчання громад вмінню *втілювати свої пріоритети* на засадах спільної участі та прозоро вести записи всіх надходжень та витрат, пов'язаних із впровадженням ініціатив;
- підтримка громад щодо *мобілізації внутрішніх та зовнішніх ресурсів* для реалізації їхніх пріоритетів;
- тренінги громад з питань *проведення спільного моніторингу* та громадського аудиту їхніх заходів, підтримка проведення подібного моніторингу та аудиту;
- звітування місцевому уряду та іншим партнерам.

Етап 4 складається з:

- забезпечення *надання послуг* громадою, розподілення прибутків на основі справедливості та повного повернення витрат;
- *самооцінка* організації громади, корегування дій та прийняття заходів для зміни майбутнього;
- налагодження *контактів* з іншими донорськими агенціями.

- оподаткування під час виконання заходів місцевого розвитку щодо надання послуг громадянам;
- (6) внесення змін в Бюджетний кодекс для створення можливостей ефективного фінансування громад. Необхідно створити «місцеві фонди розвитку» або «блок гранти» для формування фінансових можливостей органів самоорганізації населення;
 - (7) надання органам самоорганізації право володіти, використовувати та обслуговувати комунальну власність;
 - (8) перегляд положення про надходження органів самоорганізації населення для збільшення бази їхніх доходів та розширення автономії для забезпечення надходження ресурсів для фінансування проектів громад;
 - (9) на законодавчому рівні необхідно закріпити багатоканальну систему формування місцевих бюджетів, на основі якої кожен рівень бюджетної системи повинен мати власні закріплені доходи, обсяг яких має бути достатнім для забезпечення функцій і обов'язків, які покладаються на той чи інший рівень влади. При цьому слід врахувати, що бюджети органів місцевого самоврядування мають ґрунтуватися, насамперед, на власних джерелах доходів, оскільки збільшення частки власних доходів у місцевих бюджетах може значною мірою стимулювати зростання самостійності ОСН і активізацію їхньої діяльності³⁷.

*Досвід
Муніципальної
програми
врядування та
сталого
розвитку*

Практичний досвід Програми розвитку ООН (ПРООН) в різних країнах світу підтверджує, що підхід місцевих урядів щодо залучення громад та населення до управління місцевим розвитком є ефективним способом вирішення соціально-економічної проблем і впровадження принципів сталості.

³⁷ Напрями національної політики участі громадян у місцевому сталому розвитку. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. –К.: ПРООН, 2007. –С.5, 31.

Сектор інтервенції може бути один (скажімо, охорона здоров'я), або більше (охорона здоров'я, довкілля та економічна сфера). Відповідно, фокусна група, яка отримує послуги, може бути одна (діти, жінки або молодь), або всі без винятку. Виділяють чотири форми соціальної мобілізації:

- (1) односекторна інтервенція (сектор наперед визначений) – *бенефіціанти–цільові заходи* (наприклад, підвищення поінформованості про ВІЛ/СНІД серед молоді у громаді або навчання молоді інформаційно-комунікаційним технологіям);
- (2) односекторна інтервенція (сектор наперед визначений) – *включаючи бенефіціантів–спрямований на заходи* (наприклад, підвищення поінформованості про ВІЛ/СНІД у громаді або забезпечення питної води для громади);
- (3) багатосекторна інтервенція (спочатку сектор невідомий; він визначається в процесі планування цільовою групою населення) – *спрямовані на бенефіціантів–з включенням заходів* (наприклад, розвиток малих підприємств для бідних міських жінок);
- (4) багатосекторна інтервенція (спочатку сектор невідомий; він визначається в процесі планування цільовою групою населення) – *всеохоплюючий* (голістичний) (наприклад, розвиток малих підприємств для міського населення).

Слід підкреслити, що всі форми соціальної мобілізації мають подібні концептуальні рамки методу соціальної мобілізації, включаючи організацію цільової групи, накопичення капіталу та вироблення навичок, проте відрізняються своїм програмним пакетом – сектором інтервенції.

Метод соціальної мобілізації *сприяє розвитку суспільства та громади*, оскільки:

- змінює ставлення (і соціальну поведінку) людей, роблячи їх агентами розвитку, а не пасивними реципієнтами послуг. Люди починають виконувати роботу для себе, а не очікують, що хтось зі сторони забезпечить їх товарами та послугами;

- формує відчуття громади та соціальної спільноти шляхом зміцнення товариства, солідарності, терпіння, взаємної поваги та співпраці;
- служить підґрунтям ефективного врядування, забезпечуючи прозорість, звітність, взаємоповагу та рівність серед громади;
- служить механізмом заличення громадської думки до процесу прийняття рішень (шляхом партисипативного планування та моніторингу);
- сприяє місцевому та регіональному розвитку шляхом встановлення стратегічної інтегрованої системи планування;
- за менших бюджетних затрат з боку центральних, місцевих та інших фінансових установ має більшу продуктивність завдяки механізму державно-приватного партнерства;
- забезпечує повне відновлення витрат за послуги (шляхом плати за членство бенефіціантами громади);
- зменшує державні витрати на обслуговування інфраструктури, оскільки громада самостійно підтримує інфраструктуру та надання послуг;
- створює дієвий форум для діалогу та взаємодії з громадянами, центральними, місцевими радами та іншими державними та приватними дійовими особами.

Метод соціальної мобілізації спрацьовує добре на місцевому рівні, але з його допомогою *не можна вирішити всі місцеві проблеми* внаслідок ряду причин:

- його ефективність обмежується здібностями людей, залученими до процесу (вони можуть вирішити тільки незначні та прості проблеми);
- метод є більш ефективним для вирішення базових потреб чи гострих проблем, а місцеві проблеми можуть виявитися не надто серйозними (часто люди бажають працювати разом, тільки якщо мають серйозну проблему у своїх життєвих умовах);

- він не вирішує структурні причини економічних та соціальних проблем, які існують за межами громади;
- часто обмежений законодавчими та політичними рамками країни або соціальними нормами/догмами суспільства.

Для успішного проведення процесу соціальної мобілізації слід звернути увагу на такі фактори, які є основними для того, щоб задумана ідея дала свої результати: ✓ бажання людей; ✓ зацікавленість та характер персоналу (бажання відповідати місцевій ситуації, незаангажованість/об'єктивність, бути прикладом для інших, бажання служити суспільству); ✓ сприятливе середовище або зв'язки з організаціями по розвитку.

Основні напрямки вдосконалення організаційних питань діяльності громад

Умови реєстрації, оподаткування, використання та право власності на комунальну власність, положення Бюджетного кодексу щодо фінансування громад – це ті сфери, які потребують змін в Україні.

До основних напрямків вдосконалення організаційних питань діяльності громад відносять:

- (1) чітке розмежувати визначення територіальних громад як адміністративних одиниць (сільська, міська рада) та об'єднань громадян на певній території;
- (2) розширювати участь громадян в процесі прийняття рішень від репрезентативної (сьогодні) до створення відповідних механізмів включення планів розвитку громад в плани місцевих органів влади;
- (3) спрощення процесу реєстрації органів самоорганізації населення та збільшення термінів реєстрації;
- (4) забезпечення належного фінансування місцевих проектів, підготовлених за участю громад при спільному плануванні знизу-догори;
- (5) перегляд законодавчих та політичних меж оподаткування, необхідність звільнення органів самоорганізації населення від

Метод соціальної мобілізації використовується для організації діяльності місцевих громад, організацій громадянського суспільства та інших місцевих інститутів і удосконалення їхньої здатності планувати, мобілізовувати ресурси, реалізувати плани та здійснювати моніторинг діяльності, спрямованої на запровадження принципів сталого розвитку на місцевому рівні. Він передбачає створення організацій жителів (ОЖ) та організацій підтримки – спілок організацій громадянського суспільства, освітніх і культурних інститутів, муніципальної ради з питань сталого розвитку, форумів муніципалітетів на регіональному рівні.

Метод спільного (партисипативного) планування означає планування знизу-вгору та узгодження цих планів з муніципалітетами, областями та загальнодержавним рівнем. Цей метод передбачає такі етапи: визначення потреб, пріоритетизації потреб, узгодження пріоритетованих планів, впровадження планів – мобілізація ресурсів, реалізація і звітність.

Принцип вибірково-територіального підходу означає відмову від галузевого планування розвитку тільки певного сектору економіки. Для вирішення якоїсь проблеми місто має перейти до «блокового» планування і фінансування.

Програма організує розвиток відповідних організацій місцевих громад, які створюються на принципах самодопомоги та демократичного врядування. Це означає розбудову інституційного потенціалу місцевих партнерів, які набувають досвіду на демократичних засадах впровадження рішень і виконання заходів соціального, економічного та екологічного управління для сталого розвитку. Спільна реалізація інтересів здійснюється через угоду про партнерство, яка передбачає спільне внесення ресурсів, власність та сталість.

В сфері законодавства і політики до основних законодавчих та регуляторних бар'єрів для місцевих громад можна віднести труднощі у спільному процесі планування «знизу-вгору», які повинні проходити через складні процедури під час впровадження проекту, який фінансується за допомогою громадсько-приватного партнерства.

Досвід муніципальної програми врядування та сталого розвитку (МПВСР) Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні теж має за мету підвищення ефективності муніципального врядування у відповідності з основними принципами сталого розвитку.

Як вже відмічалось в попередніх розділах, метою переходу України до сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього і майбутніх поколінь шляхом збалансованого соціально-економічного і екологічного розвитку, відтворення навколошнього природного середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу країни, забезпечення охорони здоров'я людини, її екологічної та соціальної захищеності.

ПРООН в Україні випробував можливості залучення громад за такими напрямками:

- ⇒ в умовах соціальної напруги (Крим);
- ⇒ в умовах екологічної катастрофи (Чорнобильська зона);
- ⇒ звичайне середовище.

Муніципальна програма сталого розвитку (МПСР) ПРООН була започаткована у квітні 2004 року як пілотний проект для:

- 1) розвитку демократичного, прозорого механізму локалізації принципів сталого розвитку;
- 2) демонстрації ефективності громадсько-приватного партнерства для вирішення місцевих соціальних, економічних та екологічних проблем.

Мета програми – розвиток демократичного управління для покращення якості життя мешканців міст України на основі удосконалення механізмів співпраці місцевих влад і національних партнерів з громадського та приватного секторів.

Програма використовує територіальний підхід.

Основними суб'єктами програми виступають міські ради та їхні асоціації, місцеві громади, освітні установи неурядові громадські та урядові організації. Основними партнерами проекту є муніципалітети міст Івано-Франківськ, Рівне, Житомир, Галич,

Долина (Івано-Франківська обл.), Новоград-Волинський (Житомирська обл.), Миколаїв, Кіровське (Донецька обл.), Гола Пристань (Херсонська обл.), Карагрик, Українка (Київська обл.), Вознесенськ (Миколаївська обл.), Могилів-Подільський, Тульчин, Калинівка (Вінницька обл.), Львів, Рубіжне (Луганська обл.), Нововолинськ (Волинська обл.), Саки, Джанкой (Ар Крим). Перші три міста приєднались до Програми в 2004 р., останні увійшли в Програму протягом 2005-2007 рр.

Програма включає три компоненти:

- *Зміцнення національних, законодавчих, виконавчих і консультивативних рамок розробки політики шляхом впровадження механізмів сталого розвитку та створення/оновлення екологічного законодавства, політики, регуляторних механізмів на місцевому рівні відповідно до змін у національній політиці на основі зміцнення потенціалу муніципалітетів у проведенні прозорих громадських слухань і встановлення/покращення стану систем екологічного моніторингу на місцях.*
- *Підсилення муніципальних державно-приватних спільних дій та заходів і зміцнення потенціалу місцевих органів влади шляхом встановлення/посилення місцевих державно-приватних механізмів для стабільної співпраці у керуванні процесами управління та залучення громадськості й вирішення соціальних, економічних і екологічних проблем на місцевому рівні.*
- *Підвищення рівня екологічної інформованості для впровадження засад сталого розвитку шляхом заохочення та проведення інформаційних і просвітніх екологічних заходів і створення відповідних інформаційних систем при муніципалітетах.*

Програма зосереджується на досягненні таких результатів:

- ✓ підвищенні національної / регіональної інституційної спроможності та бази знань щодо зміцнення партисипативного муніципального врядування задля сталого розвитку;
- ✓ покращення місцевої / національної політики / законодавства у сфері муніципального врядування та сталого розвитку;

- ✓ покращення якості життя людей у містах через спільне впровадження місцевих ініціатив зі сталого розвитку;
- ✓ розробка стратегії програми та практичного посібника для реалізації заходів проекту;
- ✓ розбудова потенціалу місцевих і національних сторін щодо підтримки спільного муніципального врядування;
- ✓ розбудова інституційного потенціалу організацій громадського і приватного секторів для підтримки спільного врядування;
- ✓ створення можливостей працевлаштування для сімей з низьким рівнем доходу в обраних містах;
- ✓ підвищення якості людських ресурсів в містах для кращого управління місцевим розвитком;
- ✓ удосконалення національного законодавства в напрямку розвитку муніципального самоврядування;
- ✓ розвиток людського потенціалу щодо можливості спільної участі та громадсько-приватного партнерства;
- ✓ розробка системи моніторингу та оцінки впливу реалізації проекту на муніципальне врядування.
- ✓ підвищення обізнаності громадськості про гендер та ВІЛ/СНІД серед цільових груп.

За стратегією, Програма сприяє розвиткові відповідних інституцій місцевих громад, які засновуються на принципах взаємодопомоги та демократичного врядування.

Ключовими бенефіціантами програми є місцеві громади жителів, освітніх закладів, малих підприємств та громадянського суспільства. З допомогою інтервенцій програми їхній інституційний потенціал розбудовується для здатності планувати та вирішувати власні соціальні, економічні та екологічні проблеми у стаїй спосіб.

Проект реалізується на основі таких основних методів:

- ◆ Метод соціальної мобілізації
- ◆ Метод спільного планування знизу-вгору
- ◆ Метод вибірково-територіального підходу

партнерство між ПРООН/МПВСР та Комітетом Верховної Ради України з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування.

За період реалізації МПВСР була успішною в демонстрації дієвості підходу спільної участі та соціальної мобілізації на місцевому рівні. Здобуті уроки:

- ✓ абсолютно реальним є залучення громад до вирішення місцевих економічних, соціальних і екологічних проблем та мобілізація ресурсів за умов громадсько-приватного партнерства. Соціальна мобілізація допомагає впроваджувати в містах принципи демократичного врядування;
- ✓ в ОЖ і мережах-учасницях виникає відчуття громади та взаємної співпраці;
- ✓ перед наданням ресурсів має бути забезпечене початкове уповноваження громад для знаходження дійсно бажаного громадою результату;
- ✓ мобілізація ресурсів можлива за громадсько-приватного партнерства;
- ✓ муніципальні плани розвитку, сформовані знизу-вгору стають більше орієнтованими на людей;
- ✓ розповсюдження інформації та тренінги сталого розвитку покращують спільне врядування. Та залучення громад до прийняття рішень;
- ✓ в країні повинен продовжуватися цей експеримент із постійною фіксацією результатів проекту на основі використання соціальної мобілізації, що має підтримуватися донорськими агенціями у співпраці з урядом;
- ✓ поточне покоління має бути підготовленим до визнання цього підходу через експериментування ідеї соціальної мобілізації та навчальний центр, що проводитиме тренінги для випускників ВНЗ перед їхнім виходом на ринок праці, заохочуватиме невеликі дослідження, наукові роботи та стажування за даною темою, а також організовуватиме навчання/візити для державних службовців, адміністраторів та політиків;

До головних рекомендацій на основі досвіду Муніципальної програми сталої розвитку можна віднести:

- необхідність включення планів місцевого розвитку селищних, міських та обласних рад, будинкових та вуличних комітетів до національних програм розвитку;
- планувати регіональний розвиток на основі планів розвитку організацій громад, узгоджених з генеральними планами розвитку територій;
- законодавчу можливість і забезпечення планування місцевого сталого розвитку знизу-вгору, створення відповідних механізмів спільного планування та контролю, а також навчання місцевих органів влади розробляти та втілювати стратегії сталого розвитку місцевості;
- законодавче забезпечення спільного фінансування проектів і програм, розроблених шляхом планування знизу-вгору, та використання блок-грантів на підтримку ініціатив з місцевого сталого розвитку в межах системи між бюджетних трансфертів;
- необхідність врахування планів громадян під час розробки планів розвитку адміністративно-територіальних одиниць;
- спрощення системи реєстрації для органів місцевого самоврядування;
- фінансування проектів, розроблених шляхом процесу спільного планування «знизу-вгору»;
- передача активів проекту під контроль та управління спільних (партисипативних) організацій громадян.

Заходи в сфері розбудови інституційного потенціалу, здійснені в містах-партнерах, включали (1) розбудову потенціалу та бази знань місцевих партнерів з соціального, економічного та екологічного врядування для сталого розвитку, (2) демонстрацію громадсько-приватного партнерства та (3) створення інституційних структур підтримки між громадянами.

Цей процес включав такі стадії:

- ⇒ сенсибілізація партнерів і отримання первинного зворотного зв'язку;
- ⇒ проведення діалогів з партнерами для виявлення місцевих потреб;
- ⇒ формування громадської організації або мережі;
- ⇒ розбудова структури підтримки у сфері спільного врядування та сталого розвитку;
- ⇒ офіційне визнання або реєстрація цієї структури;
- ⇒ реалізація проекту.

Більшість будинків та комунальних систем в містах України введено в дію вже давно і тому є застарілими. В результаті умови життя міських жителів різко погіршилися, оскільки житло потребує ремонту, а комунальні послуги: система подачі води, опалення, каналізація та обробка сміття є неефективними. Потреби в дрібних ремонтах є настільки значими, що міська влада не в змозі задоволити їх з причини нестачі бюджетних коштів та відсутності кваліфікованого персоналу. Громадяни перестали розуміти існуючі обмеження у посадовців, які обіцяли після виборів вирішити їхні нагальні проблеми. Перед міською владою виходячи із нестачі коштів стоїть дилема: вирішення численних дрібних проблем, що безпосередньо стосуються виборців, або реалізація планів, важливих для майбутнього міста.

В процесі формування інституційного потенціалу були визначені основні проблеми, вирішення яких дозволить створити відповідну інституційну структуру підтримки спільного муніципального врядування:

- ✓ повірити у концепцію залучення громад;
- ✓ об'єднатись з іншими людьми для планування, реалізації та моніторингу дій для розвитку житлових районів / освітніх закладів / НГО / бізнесу;
- ✓ обрати реальних лідерів для здійснення координації заходів;
- ✓ регулярно збиратися для обговорення питань місцевого розвитку і визначення шляхів їхнього вирішення;
- ✓ постійно і регулярно вносити кошти на утримання організації;

- ✓ уникати особистих чи інших соціальних / релігійних / політичних питань, що можуть спричинити конфліктну ситуацію.

За період реалізації (2004 – третій квартал 2007 р.) проектом було охоплено 20 міст з 11 областей та АР Крим. За цей час було створено 232 організації жителів, 9 мереж шкіл, 2 мережі бізнесу, 3 мережі неурядових громадських організацій, 3 муніципальні ради сталого розвитку. Кількість громадян-членів ОЖ досягла 28 тис. осіб. В містах-партнерах було реалізовано 111 проектів загальною вартістю 13,3 млн. грн., які охопили 85 тис. бенефіціантів (жінок, чоловіків, дітей, які отримали прямі вигоди від реалізації проектів). Проекти були спрямовані на вирішення проблем енергії і довкілля (тепло і гаряча вода, система опалення, дренажна система, каналізаційні розгалуження, ремонт даху, реконструкція ліфтів), соціальний розвиток (спортивні майданчики, дитячі майданчики) та на економічний розвиток (комп'ютеризоване навчання для людей з вадами опорно-рухового апарату тощо, реконструкція діагностичного центру).

Місцеві пропозиції сталого розвитку впроваджуються за *принципом співфінансування*, коли кожна партнерська організація бере на себе частку загальної вартості. Так, міста-партнери забезпечували 44% загальної вартості проектів, ПРООН – 39%, бенефіціанти – 10%, інші суб'єкти громадсько/приватного сектору – 7%. Проте співвідношення джерел відрізняється як за роками, так і за проектами і місцем виконання. Передбачено поступове зменшення частки фінансування ПРООН

Розбудова потенціалу національних і місцевих партнерів щодо зміцнення спільного врядування для сталого розвитку здійснюється шляхом проведення тренінгів (проектний менеджмент, стратегічне планування, поінформованість про сталий розвиток, ВІЛ/СНІД та гендер, для команд нових міст-партнерів), навчальних поїздок та оглядових візитів, семінарів, конференцій тощо.

З метою вирішення проблем законодавчого регулювання діяльності органів самоорганізації населення та зміцнення спільного врядування в 2007 р. була підписана угода про

Територіальний підхід, оснований на підтримці ініціатив місцевого розвитку та використанні інтегрованого і багатогранного методу.

Підхід активної взаємодії шкіл, закладів охорони здоров'я, підприємців, організацій громад, жіночих та молодіжних організацій і т.п. для прискорення політичного діалогу та позитивних змін.

Структура ПРИК включає в себе п'ять компонентів: демократичне правління, людська безпека, толерантність та соціальна згуртованість, економічний розвиток, базова інфраструктура та послуги.

В 12 районах Криму, де зараз працює Програма, були створені Центри по інтеграції та розвитку (ЦІР). В кожному Центрі працюють групи із двох чоловік, склад яких збалансований в тендерному та етнічному відношенні. Основна задача таких співробітників – щоденно координувати роботу ПРИК з роботою відповідних Районних Державних Адміністрацій, районних та сільських Рад, цільових громад та місцевих громадських організацій.

Результати впровадження програми на прикладі поселень Теністое та Севастянівка Бахчисарайського району, де проживають люди різних національностей. Обидва поселення визначили будівництво систем водопостачання питною та іригаційною водою головним пріоритетом. Оскільки 80% жителів – безробітні, присадибне господарство є головним джерелом доходу. Дві громади, в яких проживає більше 800 людей, вирішили об'єднатися в організації самоуправління громад для того, щоб разом вирішувати проблеми з водопостачання.

Люди об'єднали свої зусилля з місцевою владою та ПРИК, щоб збудувати об'єкти інфраструктури, резервуари питної води, встановити лічильники води в будинках. На сьогоднішній день закінчена система водопостачання експлуатується підприємцем на базі громади під чітким наглядом жителів. Оплата послуг такого підприємства водопостачання населенням становить майже 100%.

Під час реалізації проекту виникли деякі труднощі. Деякі сільські ради не хотіли передавати контроль над системами

- ✓ методологія соціальної мобілізації та підходу залучення громад дозволяє охопити велику кількість населення за короткий час та із низькими затратами;
- ✓ використання парсипативного підходу до планування робить діяльність місцевої влади більш орієнтованою на людей та націлененою на вирішення проблем їхнього добробуту;
- ✓ люди в містах зазвичай високо освічені, вони з легкістю сприймають ідеї та підтримують ініціативи;
- ✓ існує високий рівень зацікавленості в питаннях соціального, економічного та екологічного розвитку та пов'язаними з ними питаннями (Цілі Розвитку Тисячоліття, ВІЛ/СНІД), гендер, права людини, Чорнобильська трагедія тощо);
- ✓ людські ресурси, спроможні застосовувати підхід соціальної мобілізації, здатні формувати зміни більшого масштабу, якщо по місту буде підготовлено достатня кількість соціальних активістів серед місцевих громад;
- ✓ необхідне лобіювання та підтримка змін в політиці та законодавстві на користь використання підходу соціальної мобілізації. Міста здатні залучати ресурси з бюджету певного сектору економіки з метою реалізації місцевих сталих ініціатив, що різко звужує сферу вибірково-територіального підходу. Для вирішення проблеми місто має перейти до перспективного планування, або впровадити відповідний механізм фінансування типу «блокового гранту» для того, щоб задоволити місцеві потреби. Але такий підхід стикається із законодавчими перешкодами.

Слабкі сторони:

- ідеї сталого розвитку ще невідомі значній частині населення;
- через брак ресурсів бюджету міста залучають кошти для співфінансування з поточного галузевого бюджету, що звужує можливості територіального підходу у розвитку міста;
- деякі міста схильні до бачення цінності Програми в мобілізації ресурсів до галузевих бюджетів, ніж у зміцненні спільноговрядування;

- о виникають затримки у грошових потоках між ПРООН та містами внаслідок бюджетних процедур або за іншими причинами;
- о організації підтримки, навіть зареєстровані, мають фінансуватись лише після досягнення зрілості;
- о існуюче бюджетне законодавство не надає можливості фінансування спільних проектів громад, розроблених на місцевому рівні;
- о залишається актуальним питанням права громади на власність. Для досягнення компромісу можливий варіант, коли право власності залишається за місцевою владою, а громаді-бенефіціанту надається право узуфрукт;
- о інституційна структура взаємодії центральних та місцевих органів влади із структурами громадянського суспільства ще не сформована як результативно діюча;
- о партнерства та мережі зі сторонами національного рівня допомагають прискорити заходи на рівні політики / законодавства, але неочікувані події національного рівня можуть сповільнити процес.

*Досвід інших
програм ООН
(Кримської,
Чорнобильської)*

Підхід соціальної мобілізації використовувався ПРООН в Україні також в межах Програми розвитку та інтеграції Криму (ПРИК) і Чорнобильській програмі відродження та розвитку.

Програма розвитку та інтеграції Криму для сприяння стабільному людському розвитку. В 90-х роках минулого століття в Криму почав розвиватися міжнаціональний конфлікт. Повернення більш, ніж 260,000 кримських татар і невеликих груп болгар, греків та вірменів, депортованих сталінським режимом після Другої світової війни, створювало велику напруженість в регіоні. 85% тих, хто повернулись, поселились в побудованих «на скору руку» поселеннях компактного проживання. При цьому у більшості з них не було доступу до чистої питної води – проблема, яка швидко стала джерелом незадоволення, оскільки старі системи

водопостачання функціонують неефективно, а уряд не в змозі відремонтувати або побудувати нові.

В 1995 році на прохання української влади ПРООН створила Програму розвитку та інтеграції Криму для сприяння стабільному людському розвитку. Її діяльність направлена на збереження миру та стабільності на кримському півострові посередництвом ініціатив по попередженню міжетнічних конфліктів та прискоренню процесу інтеграції серед різних етнічних груп.

Для досягнення цих цілей ПРИК працює в п'яти стратегічних областях, притримуючись тендера рівності та використовує нові інформаційні технології:

- сприяння миру та стабільності посередництвом моніторингу людської безпеки, вироблення діючої політики та заходів, які підвищують рівень людської безпеки;
- підтримка місцевого самоуправління шляхом досягнення консенсусу, розвитку на основі участі і сприяння ініціативам самодопомоги в громадах;
- зниження рівня бідності за допомогою розширення можливостей для розвитку прибуткової діяльності і створення робочих місць, малого і середнього підприємництва та сільського господарства;
- покращення умов життя з допомогою створення успішного управління об'єктами базової інфраструктури і послуг;
- підвищення рівня толерантності та соціальної згуртованості суспільства шляхом освіти, культури та інформації.

ПРИК для задоволення поточних потреб населення громад використовує чотири основні стратегічні підходи:

Підхід «знизу вгору» на основі участі, який сприяє забезпеченню повної участі громад в місцеве планування і процес прийняття рішень в співпраці з місцевими органами влади.

Полієтнічний та мультикультурний підхід до всіх ініціатив, спрямованих на підвищення соціальної згуртованості суспільства, рівня толерантності та досягнення міжетнічної згоди.

Основними територіями для реалізації проектів є Крим, території, вражені Чорнобильською катастрофою, вибрані муніципалітети 11 областей. Експеримент розширяється.

Проходить стадія демонстрації, зафіковано високий успіх:

- ✓ організація ефективного та сталого надання послуг на місцевому рівні,
- ✓ підвищення рівня життя,
- ✓ посилення ефективного врядування,
- ✓ покращення партнерства між громадським та приватним секторами,
- ✓ посилення взаємозв'язків між громадянами та державними органами,
- ✓ залучення громадян до розробки політики територіального розвитку.

В результаті проведеної роботи зрозуміло, залучення громад до реалізації принципів сталого розвитку шляхом використання інструменту соціальної мобілізації і партисипативного підходу ефективно діє, і Україна не потребує іншої моделі розвитку із залученням громад. В той же час існує потреба в регулярному моніторингу досвіду, систематизації та розповсюджені знань, які були набуті в процесі реалізації програм.

Суттєву роль в процесі розповсюдження знань мають відіграти вищі навчальні заклади, які будуть формувати відповідні знання у своїх випускників, а також організовувати різні курси як для працівників органів державної влади, так і для представників громад та широкого загалу.

Сучасні політики, службовці, посадові особи місцевих органів влади повинні мати інформацію та бути долушені до систематизованих знань з узагальненого досвіду реалізацій відповідних проектів.

Підготовка людей із відповідним рівнем знань та досвіду з питань залучення громад до вирішення питань сталого розвитку із використанням інструменту соціальної мобілізації дозволить Україні виступати імпортером відповідних спеціалістів в сусідні країни СНД та Східної Європи, що підніме імідж нашої країни у світовій спільноті.

водопостачання організаціям на базі громади. Цим організаціям важко було зареєструватися як приватним підприємцям, що надають комунальні послуги. Крім того, процедура отримання ліцензій та дозволів для використання ґрунтових вод дорого коштує і є складною. Але проблеми були врешті решт вирішені.

Усвідомлюючи ефективність моделей, розроблених та введених ПРИК, керівництво звернулось до ПРООН з проханням розширити будівництво систем водопостачання на базі громад на інші райони і надати допомогу при введені цих альтернативних моделей надання комунальних послуг в урядову практику. На сьогоднішній день ПРИК підтримує будівництво систем водопостачання в 14 районах, охоплюючи всі сільські райони кримського півострова.

Реалізація ПРИК привела до поширення процесу соціальної мобілізації і створення 390 громадських організацій в 110 сільських радах в 11 районах Криму. Значно зросло фінансування з бюджетів районних та сільських рад протягом останніх трьох років. Було запроваджено майже 200 проектів за участю громад за сприяння місцевих органів влади. Результатами проектів користуються більше 75 тис. чоловік, які мешкають в сільській місцевості. Ряд систем водопостачання управляються та експлуатуються громадськими організаціями. Проекти створили нові робочі місця, зокрема, в системі обслуговування мереж водопостачання та у сфері охорони здоров'я.

Чорнобильська програма відродження та розвитку (ЧПВР). Після 20 років Чорнобильської катастрофи населення, яке перебуває в забрудненій зоні, все ще потерпає від її наслідків. Метою функціонування ЧПВР є послаблення довготривалих соціальних, економічних та екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи, створення більш сприятливих умов для життя та забезпечення сталого розвитку людства в забруднених регіонах.

Для досягнення поставлених завдань ЧПВР працює в таких сферах: ✓вдосконалення державної політики (підтримка законодавчих змін та інноваційних стратегій з метою послаблення наслідків Чорнобильської катастрофи); ✓ самоврядування та розвиток громад (надання підтримки громадським організаціям з

питань самоорганізації та самоврядування); ✓ інституційна підтримка (зміцнення потенціалу організацій та інститутів).

ЧПВР працює в чотирьох найбільш забруднених внаслідок Чорнобильської аварії областях України: Київській, Житомирській, Чернігівській та Рівненській, які включають такі райони: Бородянський, Іванівський, Києво-Святошинський, Макарівський, Поліський (Київська область), Брусиловський, Коростенський, Овруцький, Лихунський, Народницький, Олевський, Емельчанський (Житомирська область), Чернігівський, Ріпкинський (Чернігівська область), Дубровицький, Зарічненський та Рокитнівський (Рівненська область).

ЧПВР має своїх донорів, від яких вже отримала майже 4 млн. доларів: (1)Довірчий Фонд Безпеки Людства ООН / Уряд Японії – 1,178 млн. дол.; (2)Канадська Міжнародна Агенція Розвитку / Уряд Канади – 1,228 млн. дол.; (3)Швейцарська Агенція Розвитку та Кооперації / Уряд Швейцарії – 473 тис. дол.; (4)Програма Розвитку ООН – 581 тис. дол.; (5)Спеціальний Добровільний Фонд ООН – 287 тис. дол.; (6)Офіс ООН з Координації Справ Людства – 110 тис. дол..

Досягнення ЧПВР. В 174 селах України було сформовано 256 громадських організацій (що включають більше 20 тис. членів громади), які вирішують важливі соціально-економічні проблеми в селах: реконструкція водопроводів та газифікації; реконструкція шкіл, сільських центрів здоров'я та амбулаторій; розвиток молодіжних, громадських та сервісних центрів, тощо.

В 2004-2007 рр. громадські організації впровадили більше, як 169 проектів відродження та розвитку, загальною вартістю більше 9 млн. грн., 3,3 млн. з яких були внесені ЧПВР. Близько 200 тис. людей отримали користь від ініційованих громадами проектів, підтриманих ПРООН/ЧПВР. Громадські організації успішно мобілізували важливі фінансові ресурси для впровадження своїх власних пріоритетних проектів. В середньому, для впровадження одного проекту громадська організація самостійно вносить 20% від загальної суми, місцева сільська та районна влада – 40%, ЧПВР – 31%, інші спонсори – 9%.

Відповідно до стратегії ЧПВР зі співпраці з регіональною владою в Україні, партнери ЧПВР – районні ради населених пунктів, які знаходяться на забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи територіях заклали в бюджет більше 2,5 млн. грн. (500 тис. дол.) для підтримки проектів, ініційованих громадськими організаціями.

Були проведені серії тренінгів в районах з організації громадських ініціатив, лідерства, медичних та попереджуvalьних заходів, проектної підготовки та менеджменту та місцевого економічного розвитку і планування. В 2006 році більше 4 тис. людей взяли участь в таких тренінгах, включаючи представників місцевих виконавчих влад та органів самоорганізації населення.

Більше 20 сільських оздоровчих центрів з надання першої медичної допомоги були забезпечені медичним обладнанням.

Були створені Молодіжні центри у 24 селах, 6 з яких були забезпечені комп'ютерним обладнанням. В двох сільських школах (Першотравневе, Овруцького району та Пакуль, Чернігівського району) успішно впроваджуються проекти по розвитку Інтернет-центрів та веб-сайтів.

Розширилась робота Чорнобильського Форуму Економічного Розвитку як платформи для опрацювання стратегії сталого розвитку територій, залучення інвестицій в регіони, розвитку умов для партнерства між бізнесом та владою для відродження та розвитку забруднених територій.

В Україні експериментальна стадія формування громадянського суспільства для співпраці з органами місцевого самоврядування майже завершена. В цій сфері працювало декілька національних та міжнародних агенцій: Програма розвитку ООН, швейцарське бюро співробітництва, Канадська агенція міжнародного розвитку, Швецька агенція міжнародного розвитку та ін., які є піонерами реалізації даних проектів в світовій практиці.

система знань вона включає в себе наукові факти, поняття, закони, теорії. Їх створення є результатом багатопланової роботи за участі великої кількості спеціально підготовлених фахівців.

Ця робота включає опис та аналіз великої кількості фактів та явищ, узагальнення їх за специфічними ознаками. Потрібно встановити зв'язок між явищами та процесами, який обумовлює їх упорядковане функціонування і розвиток. На таких загальних засадах створюються наукові теорії – системи достовірних знань про певну частину дійсності.

Як бачимо, процес добування наукових, теоретичних знань у сфері сталого розвитку – довготривалий, масштабний, такий, що потребує наполегливої, самовіданої творчої роботи багатьох людей, великих наукових колективів в усьому світі. Здобуття теоретичних знань – не самоціль, а відповідь на гостру потребу практики суспільного розвитку. Тут ідеється як про фундаментальні наукові дослідження, що складають основу розвитку усіх наук, так і про вироблення прикладних знань щодо конкретних проблем у тій чи іншій галузі життя.

Через освіту наукові знання стають надбанням мільйонів людей – як фахівців різних професій, галузей знань, рівнів управління, так і пересічних громадян. І від того, наскільки достовірні теоретичні знання входять у товщу соціальної практики та суспільної свідомості, впливають на рівень загальної культури і спосіб мислення, значною мірою залежить обґрунтованість і адекватність політичних рішень та стратегічних концепцій, повнота і глибина їхньої реалізації.

Група висококваліфікованих фахівців з різних країн провела аналіз найбільших екологічних катастроф світу і дійшла до висновку, що однією з основних причин виникнення кризових явищ, як і в цілому невиконання Програми дій “Порядок денний на ХХІ століття” є загальний низький рівень екологічної культури і освіченості, а також недостатня увага до розвитку фундаментальної екологічної науки в усьому світі.

Цей висновок лише підтверджує очевидний факт, що уряди і громадськість все ще не поставили на рівень найвищих пріоритетів освіту в інтересах екологічно збалансованого розвитку, широке

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність явища децентралізації?
2. Назвіть причини децентралізації.
3. Якими є основні проблеми функціонування муніципалітетів?
4. Розкрийте поняття «муніципальна співпраця».
5. Якими є сфери співпраці між муніципалітетами?
6. Розкрийте основні форми співпраці між муніципалітетами.
7. Охарактеризуйте розвиток місцевого самоврядування в Україні.
8. Якою є роль громади в місцевому розвитку?
9. Розкрийте механізм формування і функціонування спілок громад.
10. Які існують обмеження для створення спілок громад?
11. Розкрийте механізм залучення громади до місцевого самоврядування.
12. Охарактеризуйте проблеми функціонування органів місцевого самоврядування в Україні.
13. Розкрийте сутність «соціальної мобілізації».
14. Які проблеми громади можуть бути вирішенні за допомогою інструмента соціальної мобілізації?
15. Охарактеризуйте фактори впливу на використання соціальної мобілізації.
16. Розкрийте проблеми функціонування органів самоорганізації населення в Україні.
17. Назвіть елементи соціальної мобілізації.
18. Які складові механізму соціальної мобілізації?
19. Які етапи проходить соціальна мобілізація?
20. Розкрийте форми соціальної мобілізації.
21. Розкрийте основні напрямки вдосконалення організаційних

питань діяльності громад в Україні.

22. Охарактеризуйте Муніципальну програму врядування та сталого розвитку.
23. Охарактеризуйте Програму розвитку та інтеграції Криму.
24. Охарактеризуйте Чорнобильська програма відродження та розвитку.

Глава 7. Науковий та освітній виміри збалансованого розвитку суспільства.

Концепція сталого розвитку на всіх стадіях її розробки і втілення – від з'ясування потреби, формулювання ідей до практичної реалізації потребує міцного, глибокого і розгалуженого науково-теоретичного підґрунтя. Можна сказати, що саме відсутність теоретичних знань у сфері стійкого розвитку екосистем, небажання владних установ у багатьох країнах прислухатися до оцінок і висновків вчених стосовно можливих негативних наслідків тих чи інших управлінських рішень – усе це було однією з важливіших причин сучасного кризового стану у відносинах людства з природою.

Доки існувала можливість беззастережно використовувати природні ресурси, не звертаючи уваги на можливі наслідки, уряди багатьох країн потурали виробникам у сподіваннях на швидкі надприбутки за рахунок руйнування довкілля. Застережливі голоси науковців дуже часто ігнорувалися, бо були справи, як думалося, більш важливі. На підтримку досліджень у сфері довкілля виділялося недостатньо коштів.

Здавалося б, ситуація змінюється радикально – на зміну схоластичному і догматичному способу мислення приходить динамічне і інноваційне. Приходить розуміння необхідності суттєвого розширення і підвищення якості наукових досліджень на стиках сфер існування таких сутностей, як природа, людина суспільство. Та у більшості країн, як і раніше, для наукового осмислення й узагальнення реалій життя бракує коштів, сучасного обладнання, відповідно підготовлених кадрів. Бракує системного, комплексного підходу до організації наукової та освітньої діяльності у сфері сталого розвитку.

*Роль науки та освіти
у визначенні засад
сталого розвитку*

На відміну від емпіричних знань та таких, що існують на побутовому рівні, наука являє собою систему знань, створених теоретичним шляхом. Як

- ⇒ формування системи стратегічних, тактичних і поточних цілей;
- ⇒ наукове обґрунтування підходів до гармонізації економічних, соціальних та особистісних інтересів у розвитку суспільства.³⁹

Відповідно до висновків і рекомендацій міжнародних конференцій з вироблення програми дій у галузі науки для цілей навколошнього середовища і розвитку, виділяються кілька програмних напрямків.

По-перше, це зміцнення наукової бази з метою сталого розвитку і управління. *По-друге*, поліпшення наукового розуміння процесів, що відбуваються. *По-третє*, удосконалення довгострокових наукових оцінок. *По-четверте*, створення наукового потенціалу і можливостей. Розглянемо зазначені програмні галузі і дамо їм оцінку.

**Зміцнення
наукової бази з
метою сталого
розвитку і нового
управління**

Сталий розвиток для визначення довгострокових перспектив, врахування наслідків глобальних змін на місцевому, національному, регіональному рівнях вимагає застосування найбільш надійних наукових знань. Відповідно до результатів наукових досліджень і нових наукових знань процес розвитку отримує постійну переоцінку під кутом зору зменшення впливу використання ресурсів на земну систему. Але й цього виявляється недостатньо, майбутнє уявляється невизначенім, і можуть виникнути непередбачувані обставини.

Це вимагає більш високого ступеня наукової обґрунтованості, надійності політики управління природокористуванням і процесом розвитку. Причому, завжди має бути низка науково обґрунтованих альтернатив, аби забезпечити гнучке реагування на непередбачувані явища. Надзвичайно важливо при цьому забезпечити надійний зв'язок між вченими, представниками адміністрації та широкою громадськістю, інтереси якої

розповсюдження екологічного виховання, культури і науки як основних компонентів екологічно безпечної поведінки людей.

Генеральна Асамблея ООН оголосила з 2005 року початок Декади освіти в інтересах екологічно збалансованого розвитку. Це означає, що екологічній освіті належить чільне місце серед екологічних пріоритетів в ХХІ столітті.

Екологічна освіта і наука стають одним з основних важелів сталого розвитку, інструментом екологізації діяльності людини, удосконалення науково-технічної бази і технологій виробництва та природокористування з урахуванням можливостей біосфери та необхідності збереження її параметрів. У формуванні нової парадигми сучасної свідомості і культури, системи освіти и виховання для гармонійного і сталого суспільного розвитку свій внесок мають зробити не лише фахівці-екологи, а представники різних галузей науки, різних рівнів і напрямів освіти – економісти, соціологи, культурологи, психологи, політологи та ін. Хоча зрозуміло, що ключову роль мають відігравати представники тих наукових галузей, які безпосередньо причетні до нагляду за функціонуванням біосфери, літосфери, гідросфери, атмосфери тощо. Вчені природознавці складають найбільш чисельну групу серед працівників науки.

Саме на них лежить найбільший обсяг наукової роботи, пов'язаної зі з'ясуванням стану екосистем та визначенням засобів з їхньої підтримки, напрямами та швидкістю змін, виробленням пропозицій щодо адекватних заходів реагування тощо. Зазначене складатиме основу для виконання наукової її ролі у сприянні обачливому управлінню природокористуванням і розвитком в інтересах повсякденного життя людей та майбутнього людства.

Одним з основних завдань науки у сприянні розробці адекватної екологічної політики та політики сталого розвитку у межах процесу прийняття управлінських рішень є надання повної і об'єктивної інформації. Виконання цього завдання вимагає поглиблення наукового розуміння світу, удосконалення довгострокових наукових оцінок, посилення наукового потенціалу

³⁹ Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред. проф. Л. Г. Мельника и проф. Н. Ханса. – Сумы, 2007. -С. 282-283.

в усіх країнах світ, задоволення усіх потреб наукових установ, що виникають процесі у їхньої роботи³⁸.

Особливої уваги потребує вироблення нових наукових знань у таких галузях, як глобальне потепління, зміна клімату, наслідки підвищення рівня споживання ресурсів, демографічні тенденції, погіршення стану навколошнього середовища. Зміни в цих та інших галузях мають бути врахованими при розробці довгострокових стратегій розвитку.

Отже, найпершим для поліпшення наукового підґрунтя цих стратегій виступає краще розуміння проблем Землі, океанів, атмосфери і пов'язаних з ними водних ресурсів, біогенних і біогеохімічних циклів, енергетичних потоків, що в сукупності складають значну частину земної системи. Це надзвичайно важливо для більш точної оцінки потенційної ємності планети Земля, її здатності для відновлення навколошнього середовища за умов, коли вплив людської діяльності на природу не зменшується і урізноманітнюється.

Сучасна наука має необхідні можливості для виконання зазначеного завдання через активізацію і розширення досліджень екологічних процесів з використанням новітніх ефективних засобів. Серед них – прилади дистанційного зондування, автоматизоване обладнання для моніторингу, обладнання для моделювання, електронно-обчислювальна техніка.

Через науку здійснюються ув'язка фундаментального значення земної системи (як системи забезпечення життя) із стратегіями сталого розвитку, спрямованими на забезпечення її безперервного функціонування.

Також наука повинна відігравати все більш важливу роль у сприянні ефективному використанню ресурсів, що включає менш інтенсивне використання ресурсів у промисловому секторі, на транспорті, у сільському господарстві. Наука все частіше виступає важливим складовим елементом у пошуках шляхів та засобів забезпечення сталого розвитку.

³⁸ Див. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» («AGENDA 21») – К.: «Інтелсфера», 2000.

Наукова оцінка нинішніх умов і перспектив земної системи відіграє важливу роль у визначені обґрунтованих цілей сталого розвитку, у процесі прийняття рішень, у взаємодії науки з політикою. Наука повинна давати все більшу віддачу, мати тісну взаємодію з суспільством, аби покращити розуміння світу широким загалом.

Це потребує підвищення наукового потенціалу в усіх без винятку країнах, особливо – у країнах, що розвиваються. У цьому плані особливе значення має повномасштабна участь вчених країн, що розвиваються, у міжнародних науково-дослідних програмах щодо глобальних проблем, навколошнього середовища і розвитку. Це створює більш рівноправні умови для участі у міжнародних переговорах з глобальних екологічних проблем та проблем розвитку.

На даний час належні наукові дані відсутні з цілої низки важливих екологічних проблем. У цьому є велика небезпека з огляду на реальність незворотної екологічної катастрофи. Тому політика має вироблятися на основі обережного, виваженого підходу, в якому наука має висловити відповідні застереження щодо складних систем, які ще недостатньо всебічно зрозумілі, і наслідки порушення стабільності яких поки що неможливо передбачити.

Формування концепції і стратегії гармонійного, збалансованого розвитку України потребує системного наукового підходу. Як вважають фахівці, для цього мають бути глибоко досліджені такі аспекти:

- ⇒ теоретико-методологічні та понятійні основи сталого розвитку, адаптовані до сучасних українських умов;
- ⇒ засади, принципи та критерії гармонізації розвитку суспільних та природних систем;
- ⇒ науково-теоретичне обґрунтування розробки багатофакторних моделей переходу України до сталого розвитку;
- ⇒ розробка наукових підходів до оцінки та обміну у господарській діяльності ключових системних елементів розвитку;
- ⇒ розробка методів нейтралізації причин екодеструктивних явищ;

Діапазон конкретних заходів, що здійснюються за вказаними напрямами, надзвичайно широкий. Для ілюстрації можна виділити лише окремі з них.

Йдеться, наприклад, про створення і удосконалення розширеної мережі моніторингу з метою опису циклів (наприклад глобального, біогеохімічного і гідрологічного) і перевірки гіпотез, що стосуються поведінки циклів; поліпшення вивчення взаємодії між глобальними циклами, їхніх наслідків на національному, регіональному, глобальному рівнях з метою розробки принципів толерантності у відносинах з природою.

Надзвичайно важливою є підтримка з боку світового співтовариства та урядів багаторівневих комплексних програм спостережень і досліджень, що стосуються хімії атмосфери Землі, джерел і абсорбентів газів, що спричиняють парниковий ефект, а також ознайомлення громадськості з результатами таких досліджень, наведеними у зрозумілій та доступній формі.

Не менш важливою є підтримка програм досліджень морських і земних систем, удосконалення глобальних баз даних про земні ресурси і удосконалення систем спостереження за зміною їхнього стану, широке використання моделювання систем і підсистем Землі для прогнозування, особливо – моделювання функціонування цих систем при різноманітних допустимих розмірах впливу антропогенних чинників.

Повторимо, перелік конкретних заходів у зазначеній галузі досліджень надзвичайно широкий. Він включає заходи з ✓координації міжнародних і національних зусиль, ✓розвиток потенціалу прогнозування, ✓вивчення ролі біологічної різноманітності та зникнення видів у функціонуванні екосистем та ✓глобальної системи підтримки життя, ✓поширення систем спостереження Землі із космосу, ✓посилення ролі інженерних наук у багатодисциплінарних та міждисциплінарних дослідженнях системи Землі, ✓здійснення досліджень з питань поведінки людей як руйнівної сили для розуміння причин і наслідків екологічних змін і використання ресурсів та ін.

висловлюються як урядовими, так і неурядовими громадськими організаціями.

Важливим завданням для всіх країн є визначення (за необхідності – у співпраці з міжнародними організаціями) досягнутого рівня наукових знань, потреб і пріоритетів щодо наукових досліджень. Для цього потрібне широкомасштабне розширення наукової бази перш за все у країнах, що розвиваються, зміцнення їх науково-дослідного потенціалу, особливо в галузях, пов'язаних з довкіллям і сталим розвитком.

Розробка екологічної політики та політики у сфері розвитку мають здійснюватися на основі найбільш надійних оцінок і наукових знань, з урахуванням розширення міжнародної співпраці, взаємодії між ученими та органами управління, з метою зміни існуючих структур виробництва і споживання. Існує також потреба в отриманні і запровадженні знань щодо можливостей різноманітних спільнот і культур у справі досягнення сталого рівня розвитку з урахуванням взаємозв'язків на національному та міжнародному рівнях. Значного розширення також потребує розвиток зв'язків та співробітництва між ученими шляхом сприяння впровадженню програм і заходів у галузі міждисциплінарних досліджень.

З урахуванням зазначених завдань у кожній країні потрібно підготувати бази даних у сфері природознавчих і соціальних наук, що пов'язані із сприянням сталому розвитку, визначити свої потреби і пріоритети в галузі досліджень (в контексті міжнародної наукової діяльності), створювати належні організаційні механізми на відповідному місцевому, національному, субрегіональному та регіональному рівнях, а також у межах системи ООН. Таким чином може бути забезпечена більш ґрунтована наукова основа для вдосконалення екологічної політики та стратегій у галузі розвитку, узгоджених з довгостроковими цілями сталого розвитку.

Разом з тим, як наголошується у документах ООН, слід розробляти і застосовувати необхідні механізми сталого розвитку у тому, що стосується ✓показників якості життя, що охоплюють охорону здоров'я, освіту, соціальне забезпечення, ✓стан навколишнього середовища і економіку; ✓економічних підходів

до питань екологічно безпечної розвитку і стимулювання більш раціонального використання ресурсів; ✓ розробки довгострокової екологічної політики і усунення найбільш небезпечних ситуацій та ✓ оцінки й використання найбільш безпечних технологій.

Важливою функцією наукових установ залишається збір аналіз і поширення даних про взаємозв'язок між станом екосистем і здоров'ям окремих груп населення з метою врахування знань про різні варіанти політики і стратегій з точки зору витрат і вигод, пов'язаних з охороною здоров'я і навколошнім середовищем, що особливо стосується країн, що розвиваються.

Потрібно також розгорнати наукові дослідження національних та регіональних шляхів досягнення сталого розвитку. Такі дослідження за координації міжнародних наукових органів будуть ефективними за якомога ширшої участі місцевих фахівців, міждисциплінарних груп з регіональних наукових мереж та дослідницьких центрів згідно з національними можливостями та наявними ресурсами.

При цьому належить удосконалювати та розробляти нові методи узгодження результатів, отриманих у різних галузях науки, із знаннями, накопиченими у різноманітних культурах. Вони повинні розроблятися на місцевих рівнях і обумовлювати формування взаємозв'язків між традиційними знаннями місцевих груп населення і відповідними сучасними науковими знаннями. Основна увага має спрямовуватися на поширення і застосування результатів з метою охорони навколошнього середовища та досягнення сталого розвитку.

Розширення наукового знання про систему Земля

Планування і реалізація сталого розвитку вимагає більш широких знань про потенційні можливості екосистеми Землі, перш за все, про ті процеси, що можуть суттєво впливати на можливості забезпечення життя – погіршувати або покращувати його.

Планета, довкілля змінюються у наш час набагато швидше, ніж в минулі століття. Важко передбачити усі обставини, у яких опиниться людство, і не лише у далекій перспективі. Вже

найближчим часом можуть відбутися істотні екологічні зміни. Крім того, зростає споживання енергії, води, повітря та інших відновлюваних ресурсів і у загальному обсязі, і на душу населення.

Та навіть якщо екологічні умови залишаться незмінними, нестача ресурсів може спричини кризові ситуації у багатьох частинах світу. До цього додається нерівномірність і варіативність (часто небезпечна) протікання соціальних процесів у різних культурах і регіонах. Вони впливають на екологічне становище, та, з іншого боку, зазнають на собі зворотного впливу. У цих складних взаємовідносинах антропогенні чинники відіграють ключову роль і чинять безпосередній вплив на процес глобальних змін.

За таких умов надзвичайно велике значення має наукове дослідження людського чинника у зв'язку з причинами екологічних змін та їхніми наслідками. Отже, більш адекватне базове розуміння взаємозв'язків між природними і антропогенними екологічними системами, удосконалення засобів і механізмів аналізу, оцінок, прогнозування у цій галузі виступає однією з ключових цілей. Вона досягається за такими головними напрямами:

- ◆ *по-перше*, впровадження відповідних програм досліджень, які спрямовані на краще розуміння потенційної ємності екосистеми Землі;
- ◆ *по-друге*, розробка і застосування новітніх засобів аналізу та прогнозування для більш точної оцінки причин зростаючого впливу на природні системи через цілеспрямовану або випадкову діяльність людей, демографічних тенденцій тощо;
- ◆ *по-третє*, більш повне і ефективне використання результатів досліджень в галузі природничих, економічних, соціальних наук для кращого розуміння впливу економічного та соціального розвитку на екологію, і навпаки – погіршення стану довкілля на соціально-економічні процеси місцевого та глобального рівня.

- поліпшення доступу до необхідної інформації для вчених і керівників, які приймають рішення, підвищення поінформованості громадськості та її участі у процесі прийняття рішень;
- участь учених як у національних, так і в регіональних та глобальних науково-дослідницьких програмах з питань сталого розвитку, включаючи і багатодисциплінарні дослідження;
- проведення відповідних наукових зустрічей з метою всеобщого обговорення найбільш актуальних проблем, удосконалення знань для вчених з країн, що розвиваються, у рамках відповідних тем.

Визначені напрями діяльності включають конкретні різноманітні заходи, що здійснюються міжнародними організаціями та установами, урядами, місцевими органами влади. Вони включають таку підготовку фахівців через систему освіти, яка б давала їм не лише суто фахові знання, а й здатність виявляти екологічні аспекти, їхній зв'язок з технічними, економічними, соціальними проблемами. Сюди входить також відповідне зміцнення наукової інфраструктури у закладах освіти і науково-дослідних установах – забезпечення адекватної матеріальної бази, сучасного обладнання, доступ до новітньої літератури.

З цією метою у багатьох країнах створюються і удосконалюються національні бази науково-технічних даних з обробкою останніх у єдиних форматах та системах, забезпечення повного і відкритого доступу до фондів бібліотек, регіональних мереж науково-технічної інформації. На основі національних баз даних, а також наукових знань, отриманих в рамках регіональних та глобальних програм, створюються регіональні та глобальні мережі науково-технічної інформації, розширяються можливості доступу до них, в тому числі і через долання інформаційних бар'єрів, зокрема, викликаних мовними відмінностями. Розширяються можливості використання комп'ютерних систем пошуку та використання інформації за умов зростаючого обсягу наукової літератури. Це особливо важливо для країн, що розвиваються.

Вдосконалення довгострокових наукових оцінок і прогнозів

Проведення наукових досліджень – лише перший крок, що може зробити наука на підтримку сталого розвитку. Дослідження створюють можливість для використання їхніх результатів у формуванні наукових оцінок (перевірок) нинішнього стану справ і варіантів майбутнього розвитку. Йдеться про підтримання біосфери у відповідному здоровому стані та уповільнення темпів зменшення біологічної різноманітності.

Наукові оцінки і прогнози мають здійснюватися і враховуватися у практичній діяльності на усіх рівнях – глобальному, регіональному, місцевому. Адже, хоча багато довгострокових екологічних змін мають глобальні масштаби, не менше значення мають зміни на національному і місцевому рівнях. Саме на місцевому та національному рівні дуже часто діяльність людини спричиняє виникнення і посилення глобальних загроз, як спустелювання земель чи руйнування озонового шару в стратосфері.

Чимало країн ввели у практику регулярну підготовку доповідей з питань навколошнього середовища і розвитку, в яких дають огляд нинішнього стану і визначають тенденції на майбутнє. Для того, щоб ці доповіді ефективно використовувалися при здійсненні глобальних та регіональних оцінок, вони мають бути більш повними, широкими за обсягом і включати результати ретельних досліджень нинішніх і майбутніх умов. Тоді вони можуть стати основою для обґрунтованих припущень стосовно відповідних можливих заходів людства з використанням найбільш досконалих моделей.

Ці оцінки мають розроблятися таким чином, щоб вони охоплювали регульовані напрямки розвитку у межах існуючого екологічного і соціально-економічного потенціалу кожного регіону. Крім цього, в них потрібно повною мірою використовувати наявні на місцях традиційні знання.

Таким чином, основною метою у цій сфері є забезпечення проведення оцінок нинішнього становища та тенденцій щодо важливих екологічних проблем і проблем розвитку на

національному, субрегіональному, регіональному і глобальному рівнях на основі найбільш надійних знань з метою розробки альтернативних стратегій, включаючи місцеві підходи. Для досягнення цієї мети мають бути внесені відповідні корективи в організацію та методику наукових досліджень.

Перш за все, потрібно скоординувати існуючі системи збору інформації і статистичних даних, що мають причетність до питань сталого розвитку з метою надання допомоги в підготовці довгострокових наукових оцінок. Це можуть бути, наприклад, дані про виснаження ресурсів, імпортно-експортні потоки, використання енергії, наслідки для здоров'я, демографічні тенденції тощо. Потім потрібно ефективно застосовувати ці дані для проведення оцінок стану навколошнього середовища і розвитку на різних рівнях, сприяти їх широкому розповсюдженю у таких формах, які б відповідали суспільним потребам і знаходили широке розуміння.

Разом із тим конче потрібно, щоб ефективно працювала система проведення національних, регіональних та глобальних перевірок на комплексній основі. Ці перевірки, здійснювані за встановленою процедурою, мають сприяти з'ясуванню особливостей і характеру розвитку шляхом вивчення можливостей регіональних та глобальних систем підтримки життя, задоволення потреб людей, тваринного і рослинного світу, а також шляхом визначення вразливих галузей і ресурсів, які можуть постраждати у першу чергу від подальшої деградації довкілля.

До цієї справи мають залучатися фахівці відповідних наук на всіх рівнях, а опікуватися нею і відповідати за її реалізацію мають урядові установи, неурядові організації, університети і науково-дослідницькі інститути. Їм повинні надавати допомогу міжнародні всесвітні та регіональні міжурядові і неурядові організації та органи і організації системи ООН. Після цього результати перевірок мають стати надбанням широкої громадськості як окремих країн, та к і всього світу.

Створення наукового потенціалу

Науковий потенціал для цілей сталого розвитку має бути суттєво посиленний в усіх

країнах, особливо в країнах, що розвиваються, аби дати їм можливість повною мірою брати участь у процесі отримання та застосування результатів наукових досліджень, конструкторських розробок та технологічних нововведень, пов'язаних зі сталим розвитком.

Науково-технічний потенціал створюється різноманітними шляхами: ✓ навчання і підготовка кадрів у сфері науки і техніки; ✓ надання допомоги країнам, що розвиваються, в уdosконаленні інфраструктури для наукових досліджень, конструкторських і технологічних розробок; ✓ впровадження систем стимулювання з метою якнайшвидшого впровадження наукових розробок та ноу-хау, а також більш ✓ повне використання їхніх результатів у виробничих секторах економіки.

Нарощування потенціалу на такій основі дало б змогу підвищити поінформованість громадськості і сприяти популяризації наукових знань. Особливої уваги потребує надання різноманітної допомоги країнам, що розвиваються. Йдеться про зміцнення їхнього потенціалу у сфері вивчення національної бази ресурсів і екологічних систем, а також організацію більш раціонального управління ними. Крім того, враховуючи масштабність і складність глобальних екологічних проблем, очевидною стає потреба у значному збільшенні кількості фахівців для різноманітних науково-технічних галузей.

Отже, виходячи із зазначеного, зміцнення наукового потенціалу, як важлива мета, потребує зосередження значних зусиль на таких напрямах:

- освіта, професійна підготовка, створення можливостей для проведення наукових досліджень різного рівня, у тому числі місцевих, розвитку людських ресурсів в основних напрямах науки, пов'язаних зі сталим розвитком, з використанням відповідних традиційних і місцевих знань;
- суттєве збільшення кількості наукових працівників, у тому числі учених-жінок, особливо у країнах, що розвиваються;
- значне скорочення відтоку науково-технічних кадрів з країн що розвиваються;

училища. Вони включають відповідні теми, пов'язані зі сталим розвитком, у свої навчальні плани. Промислові корпорації включають питання сталого розвитку у свої програми професійного навчання та підвищення кваліфікації працівників. Програми післядипломної підготовки фахівців включають конкретні курси, спрямовані на подальшу підготовку з питань сталого розвитку осіб, які ведуть управлінську діяльність.

Особлива увага має приділятися наданню більш широких можливостей для професійної підготовки та перепідготовки жінок, у тому числі і через включення їх у програми високого рівня університетської та післядипломної освіти, зміни політики комплектування викладацьких кадрів на всіх ступенях освітньої системи. Першочергове завдання – освіта молодих жінок та підвищення загального рівня грамотності жінок.

Має бути також підтверджене і реалізоване (якщо потрібно – і на законодавчому рівні) право корінних народів у тому, щоб їхній досвід і розуміння сталого розвитку використовувалися як складова частина заходів з організації освіти та професійної підготовки.

Розширення поінформованості населення

У масовій свідомості дотепер досить поширеним є нерозуміння взаємозв'язку між всіма видами діяльності людини і навколоишнім середовищем. Головна причина такого становища – недостатня і неточна інформація, особливо в країнах, що розвиваються. Тому важливим завданням залишається підвищення рівня розуміння широким загалом проблем сталого розвитку, шляхів та засобів його реалізації. На такій основі може бути розвинене почуття причетності до цієї надзвичайно важливої справи, зацікавленості і відданості в її здійсненні.

Широка поінформованість населення має стати невід'ємною частиною глобальних зусиль у сфері освіти, спрямованих на з'ясування і прийняття цінностей, підходів, заходів, сумісних зі сталим розвитком. Основну роль тут мають відіграти органи місцевого управління, але уряди мають допомогти їм, створити

До цього слід додати ✓створення механізмів для обміну результатами досліджень, даними та інформацією; ✓вдосконалення і розвиток міжнародних мереж наукових та навчальних центрів; ✓розвиток нових зв'язків між існуючими асоціаціями вчених, які працюють у галузі природничих та соціальних наук, та університетами на міжнародному рівні з метою зміцнення національного потенціалу з розробки політики сталого розвитку; а також ✓збір, аналіз та публікацію інформації про місцеві знання в галузі навколоишнього середовища і розвитку і ✓надання допомоги громадам, що мають такі знання, у їхньому використанні.

Переорієнтація освіти на стабільний розвиток

Освіта має вирішальне значення для сталого розвитку. За допомогою усіх компонентів освіти (формальної, підвищення поінформованості населення, професійної підготовки) люди і суспільство можуть повною мірою реалізувати свій потенціал.

Базова освіта забезпечує основу для будь-якої пізнавальної діяльності з питань навколоишнього середовища і сталого розвитку. Але треба саму освітню діяльність щодо сталого розвитку зробити важливою складовою будь-якої і, перш за все, базової освіти.

Як формальна, так і неформальна освіта має стати важливим чинником, який дасть змогу людям змінити підходи з тим, щоб вони навчилися оцінювати і вирішувати проблеми через призму зasad сталого розвитку. Освіта також має вирішальне значення для забезпечення поінформованості з питань екології і етики, формування цінностей, вироблення навичок і заохочення поведінки, сумісної із сталим розвитком, і з метою забезпечення участі населення у процесі прийняття рішень. Освіта зі сталого розвитку повинна включати питання динаміки фізичного, біологічного, соціально-економічного середовища і розвитку людини. Таким чином, вона як підхід, методологія торкається усіх дисциплін і навчальних програм.

Організація Об'єднаних Націй наполегливо висуває на перший план розвитку проблему базової освіти. У документі, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 2000 року під

назвою “Цілі розвитку тисячоліття”, були визначені вісім пріоритетних груп цілей, покликаних привернути увагу всього людства до розв’язання найбільш злободенних проблем початку ХХІ століття. На другому місці (після першої цілі – ліквідації крайньої злиденності і голоду) біла поставлена така ціль: досягти загального охоплення початковою освітою. Визначене завдання: забезпечити, щоб повсюди до 2015 року діти, як хлопчики, так і дівчатка, могли закінчити повний курс початкової школи. Також стоїть завдання подолання неписьменності серед дорослих, заповнити прогалини у базовій освіті, особливо серед жінок, привести рівень освіченості жінок до рівня чоловіків.

Це дістя змогу якомога скоріше підвищити поінформованість мільйонів людей з питань навколошнього середовища і сталого розвитку, забезпечити доступність освіти з питань навколошнього середовища і сталого розвитку, пов’язаної з соціальною освітою та вихованням, від молодшого шкільного віку до зрілого віку усіх верств населення. Для цього потрібно сприяти включенням в усі навчальні програми концепцій сталого розвитку, включаючи демографію, аналіз причин виникнення серйозних проблем у галузі сталого розвитку в місцевому контексті та ін.

Уряди країн у співробітництві з різними секторами суспільства здійснюють заходи щодо включення сталого розвитку як центрального питання під час вивчення різних дисциплін. Створюються консультативні національні координаційні органи з питань екологічної освіти і сталого розвитку, проводяться “круглі столи” за участі представників державних органів та неурядових природоохоронних, освітніх, жіночих, молодіжних та інших організацій.

Органи управління освітою разом з громадськими організаціями могли б суттєво сприяти здійсненню програми попередньої професійної підготовки і підвищення кваліфікації за місцем роботи для викладачів та представників адміністрації у галузі освіти. Слід забезпечити надання допомоги кожній школі щодо підготовки робочих планів навчальної діяльності зі сталого розвитку та залучення школярів до участі у нагляді за санітарним станом довкілля, наприклад, з питань постачання якісної питної води, санітарії, продовольства, екосистем, а також у заходах з

підтримки заповідників, національних парків, екологічних пам’ятників, проведення в них наукових досліджень.

Вищі навчальні заклади потребують підтримки з питань викладання проблем сталого розвитку. Їм треба визначитися з міждисциплінарними навчальними курсами для всіх студентів, з підготовкою викладачів, розробкою необхідних навчально-методичних матеріалів. Освітня діяльність завжди ґрунтується на фундаменті теоретичних доробок як результаті проведених досліджень. Тому потрібно розвивати в університетах дослідження з питань сталого розвитку, випрацьовувати єдину методику підходу до них, встановлювати нові ділові, партнерські відносини з діловими колами та іншими незалежними секторами, а також з зарубіжними партнерами з питань обміну знаннями, ноу-хау, сучасними освітніми технологіями.

На базі університетів за підтримки міжнародних організацій, незалежних урядових асоціацій варто створювати національні та регіональні центри знань з питань сталого розвитку в межах міждисциплінарних наукових досліджень і освіти в сфері екологічних наук, права і сталого розвитку.

Організації системи ООН у співробітництві з неурядовими організаціями заохочують розвиток міжнародної мережі для досягнення глобальних цілей у галузі освіти. На національному і місцевому рівнях проводяться громадські, наукові та освітні форуми для обговорення питань сталого розвитку і вироблення альтернативних пропозицій для тих управлінських структур, які приймають рішення.

Важливе завдання, яке вирішують органи управління освітою у співпраці з неурядовими організаціями багатьох країн, полягає у сприянні проведенню усіх видів програм освіти дорослих з проблем сталого розвитку. Тим самим забезпечується безперервність такої освіти, регулярне підвищення кваліфікації працівників різних галузей з питань сприятливого довкілля, у тому числі безпосередньо на робочих місцях.

Разом з промисловими та бізнесовими колами до цієї справи заохочуються школи бізнесу, навчальні заклади промислового та сільськогосподарського спрямування, професійно-технічні

ПІСЛЯМОВА

Глобальні проблеми поставили людство перед необхідністю шукати й знаходити адекватні відповіді на питання, яких не було раніше, і які свідчать про реальність загрози існуванню людини і людської цивілізації. Відповідь на ці питання можлива лише у формі жорсткої альтернативи – відмова від попередніх моделей розвитку, що поставили людство на край прірви, і перехід до сталого розвитку суспільства.

Ідея і практика сталого розвитку за останні три десятиліття поступово розвивалися, взаємно впливаючи одна на одну. Про сталий розвиток багато говориться. Можна з цього приводу висловити жаль – краще б більше робилося. Але згадаймо: спочатку було слово. Поки лідери глобалізованої людської спільноти не сформулюють проблему, не запропонують переконливі шляхи та засоби її вирішення, поки суспільна свідомість не “переварить” і не оцінить передові ідеї, не зробить їх спільним надбанням людства, – серйозних зрушень годі й чекати. За всіма ознаками людство доляє саме цей етап – усвідомлення проблеми і хаотичного пошуку виходу. Про серйозну координацію зусиль, яка б дала вже певні значимі досягнення, говорити передчасно.

І все ж слід зазначити, що з великого обсягу сказаного і написаного (включаючи і важливі міжнародно-правові документи) світова громадськість вже вилушила серцевину, найбільш важливе – розуміння суті сталого розвитку, який поступово стає ідеологічною основою об'єктивних процесів глобалізації.

Неухильність глобалізації очевидна. В її основі – якісно новий характер і небачене раніше прискорення глобального технологічного і суспільного розвитку. Сталий розвиток за визначенням є стабільним соціально-економічним розвитком, що не руйнує довкілля і забезпечує безперервний поступ суспільства. В його основі – досягнення збалансованого співіснування і розвитку природних систем, людини, суспільства (з його

відповідні умови. Йдеться про змінення існуючих консультивативних органів або створення нових з метою розповсюдження інформації з питань сталого розвитку, координації цієї діяльності з ООН, іншими міжнародними організаціями, засобами масової інформації, громадськими організаціями. Таким чином треба заохочувати населення до участі в обговоренні політики в галузі довкілля і сталого розвитку.

В останні роки система ООН намагається суттєво удосконалити свої зв'язки з широкими верствами населення в сфері освіти і підвищення поінформованості населення. Розвиваючи партнерські зв'язки з асоціаціями місцевого самоврядування, місцевими громадами, міжнародними та національними неурядовими організаціями, органи і організації системи ООН використовують різноманітні засоби підвищення поінформованості населення – безпосередні контакти з представниками організацій і установ та лідерами громадських об'єднань, використання друкованих та електронних засобів інформації.

Особливо важлива роль у підвищенні поінформованості населення належить навчальним закладам усіх рівнів, і, перш за все – вищим закладам освіти. Тут є усі можливості – наукові, організаційні, кадрові – для забезпечення високого наукового і методичного рівня як освіти безпосередньо у навчальному закладі, так і стосовно роз'яснювальної роботи за межами навчальних аудиторій. Матеріали усіх видів, які при цьому використовуються, повинні ґрунтуватися на найбільш точній і об'єктивній науковій інформації, виключно з природничих, економічних, соціальних, психологічних наук, з урахуванням етичних та естетичних чинників.

Значний ефект дає заличення до цієї роботи працівників засобів масової інформації, рекламних агентств, індустрії розваг, творчих колективів, митців, літераторів. Через дискусії і зацікавлену співпрацю їхній досвід може бути мобілізований для формування у людей моделей поведінки і споживання, поглядів, переконань, звичок. Необхідно також розробляти розраховані на дітей матеріали для розміщення у засобах масової інформації, навчальних посібниках, популярних виданнях. Можна налагодити

співпрацю між навчальними закладами та позашкільним сектором з роз'ясненням питань, пов'язаних з довкіллям і сталим розвитком.

Сучасні освітні та комунікативні технології надають широкі можливості ефективного інформування усіх верств населення щодо сталого розвитку через широке застосування аудіовізуальних методів, особливо у сільській місцевості, створення мобільних груп, підготовки за участю місцевих кадрів телевізійних та радіопрограм для країн, що розвиваються, поєднання передової методики з народними засобами інформації.

ООН намагається поширити взаємодію з корінними народами і, по можливості, залучати їх до діяльності з раціонального використання природних ресурсів, планування і розвитку в сфері довкілля у районах їхнього проживання та сприяти розповсюдженню традиційних і сучасних знань, що базуються на місцевих звичаях.

Широке розмаїття наведених вище завдань навчальної і просвітницької діяльності спрямовані на загальний стан усвідомлення мільйонами людей проблем сталого розвитку та засобів їхнього вирішення. І все ж на сьогодні цього недостатньо. Тканина суспільної свідомості, обізнаності з проблемам сталого розвитку має бути зіткана міцно і рівномірно. Якщо ж в ній існують прогалини, слабкі місця і, тим більше, пустоти – це може спричинити розриви і провалля у процесі історичного розвитку з непередбачуваними наслідками. Тому роз'яснювальною і просвітницькою роботою мають бути охоплені усі без винятку регіони й країни, верстви населення й соціально – демографічні групи.

Лише за таких умов сталий розвиток може стати впливовою всесвітньою ідеологією і важливою складовою життя усіх мешканців Землі.

Питання для самоконтролю

1. Чому підвищується роль наукового обґрутування рішень у

галузі довкілля і сталого розвитку?

2. Яка роль належить працівникам науки у реалізації сталого розвитку?
3. Які галузі суспільного життя сьогодні потребують вироблення нових наукових знань?
4. У чому полягає небезпека відставання науки від потреб переходу суспільства на засади сталого розвитку?
5. Які завдання постають перед вітчизняною наукою у зв'язку з розробкою концепції сталого розвитку в Україні?
6. Яким чином має бути змінена наукова база сталого розвитку і нового управління?
7. З чим пов'язана необхідність розширення наукового знання про систему Землі?
8. У чому полягає значення для сталого розвитку довгострокових наукових оцінок і прогнозів?
9. Яким чином може бути створений науковий потенціал, необхідний для забезпечення сталого розвитку?
10. У чому полягає специфічна роль освіти у реалізації сталого розвитку?
11. Які основні напрями переорієнтації освіти на сталий розвиток?
12. Яку роль відіграє поінформованість населення з питань сталого розвитку?
13. Якими є основні шляхи і засоби ефективного інформування населення з питань сталого розвитку?

Екологічна безпека – складова частина національної та транснаціональної безпеки, що визначає захищеність права людини на безпечне для життя і здоров'я навколошнє середовище та забезпечує необхідні умови для відтворення природних ресурсів шляхом регулювання техногенної діяльності.

Екологічна ємність території – узагальнений показник припустимого природнотехногенного навантаження, за якого не виникає загрози розвитку екологічної кризи в межах конкретної території.

Екологічна криза – невідповідність соціально-економічного розвитку суспільства еколого-ресурсним можливостям навколошнього середовища, що руйнує традиційну систему життєзабезпечення.

Екологічний відбиток – це критичний показник оцінки споживання ресурсів людиною, який визначається як частина суші й води, необхідна для підтримки відповідного рівня життя певної кількості людей (використання землі під житло, під шляхи сполучення - залізниця, авто, водні шляхи; сільськогосподарське, промислове виробництво, утилізацію відходів тощо). В основі визначення цього поняття лежить принцип сталості (стійкості) використання ресурсів – без нанесення екологічної шкоди.

Екологічний ризик – ймовірність несприятливих екологічних наслідків під час будь яких (навмисних чи випадкових, поступових чи катастрофічних) антропогенних змін природних об'єктів і факторів.

Економічне зростання (як органічна складова економічного розвитку) – це збільшення обсягів реального ВВП країни в одному періоді порівняно з іншим.

Екосистема – природна чи створена людиною функціональна система всієї сукупності живих істот, пов'язаних між собою трофічними та іншими зв'язками, яка взаємодіє з відносно однорідним абіотичним (наземним, ґрутовим чи водним) середовищем.

економічною, політичною, соціальною складовими, духовністю, мораллю).

Сформована на цих засадах нова парадигма суспільного розвитку повинна мати як критерії реалізації економічну ефективність, екологічну безпеку і соціальну справедливість. Фахівці наголошують, що людству відводиться зовсім небагато часу, аби перейти на нові засади суспільного розвитку, який забезпечить виживання цивілізації, її пристосування до нової ситуації.

Традиційним еволюційним шляхом, розтягнутим на багато років чи навіть століть, цього не досягти, потрібні революційні, тобто дуже глибокі і швидкі перетворення. Найважливішою умовою сталого розвитку є перехід від ресурсо- і енергозатратних технологій до інтелектуально-інформаційних.

Найбільш розвинені країни зробили якісний ривок саме у цій галузі і залишили далеко позаду країни, що розвиваються, та нові незалежні країни з переходною економікою. Вони намагаються розміщувати традиційне виробництво у відсталих країнах, а в себе залишають високоінтелектуальні технологічні процеси. Тому для таких країн з переходною економікою, як Україна, єдиним засобом уникнути маргіналізації залишається інноваційний розвиток, що має випереджальний характер.

Йдеться про глибоку структурну перебудову усього економічного потенціалу, що потребує значних інвестицій, реструктуризації і змін у характері підготовки і перепідготовки кадрів, що, виходячи з досвіду інших країн, не обійтися без певних соціальних жертв. Для цього конче потрібна внутрішня інтеграція суспільства та його солідаризація на державному рівні. Розколоте суспільство не зможе реалізувати сталий розвиток. І навпаки, лише внутрішньо консолідоване суспільство здатне до соціальної мобілізації, без якої неможливо витримати бурений тиск хвиль глобалізації, що накривають і нівечать традиційні суспільні відносини.

Для України є абсолютно необхідним розробка і реалізація нової стратегії безпечного сталого розвитку на основі соціально-

економічного консенсусу через усвідомлення національних інтересів усіма соціальними верствами та групами населення.

Владно-олігархічне управління державними справами несумісне зі сталим розвитком, який вимагає демократизації управління, його прозорості, доступу до важелів управління представників усіх груп населення.

Досвід соціальної мобілізації, накопичений в Україні, особливо на місцевому рівні, свідчить, що це є реальним.

У разі, якщо така перспектива стане реальністю, буде віднайдена демократична відповідь на виклики глобалізації, яка відкриє нову еру в історії людства – еру сталого розвитку і збалансованих, гармонійних відносин на всіх рівнях стосунків людини, природи і суспільства.

Основні терміни

Геосоціосистема – просторово від межована система, в якій функціонально поєднані екологічний, соціальний, економічний, демографічний, гуманітарний, технічний та інші блоки, де відбуваються усі організовані й реалізовані людьми екологічні, соціально-економічні, демографічні, інформаційні та інші процеси.

Глобальна економічна рівновага – такий стан економіки, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс.

Гомеостаз – це динамічна рівновага, що являє собою динамічну відносну постійність складу та якостей. Він потрібен для підтримання різниці між системою та зовнішнім середовищем і між окремими частинами системи. Відхилення параметрів системи, що визначають рівень гомеостазу, від оптимальних значень загрожує порушенням її функцій або повним припиненням існування.

Граничне споживання ресурсів (екологічний простір) – інтенсивність споживання природних ресурсів, яка не перевищує інтенсивності їх відновлення.

Громада – група людей, які проживають на спільній території (село/поселення в сільській місцевості, багатоповерховий будинок або вулиця/квартал) і використовують спільні природні ресурси, комунальні послуги та займаються проблемами розвитку.

Громадянське суспільство – та частина суспільного життя, яка знаходиться за межами державної влади, не підлягає довільному втручанню і регулюванню з боку держави, або сукупність недержавних, невладних організацій, асоціацій, союзів, створених громадянами відповідно до їх невід'ємних прав з метою реалізації різноманітних інтересів.

Список літератури.

1. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку 26 серпня – 4 вересня 2002 р. в Йоганнесбурзі. –К.: ПРООН в Україні. Муніципальна програма сталого розвитку України. –2004. –73 с.
 2. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку. 26 серпня – 4 вересня 2002 року. Йоганнесбург, Південна Африка / Видання друге. – К.: ПРООН/МПВСР, 2007. -81 с.
 3. Йоханнесбургская встреча на высшем уровне 2002 года [Электронный ресурс]. Электронные текстовые данные // www.un.org/russian/conferen/.
 4. Конституція України. –К.: Вікар, 1996. – 74 с.
 5. Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття” / Переклад з англійської: ВГО “Україна. Порядок денний на ХХІ століття”. – К.: Інтелсфера, 2000. –360 с.
- ***
6. Баландин Р.К. Область деятельности человека: Техносфера. – Минск, 1982. -594 с.
 7. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. - М.: Мысль, 1988. -602 с.
 8. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Разд.1. Научная мысль как планетное явление. –М: Наука, 1988. –С. 20-208.
 9. Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко і ін. – К.: КНЕУ, 2001. -733 с.
 10. Гор А. Земля на чаше весов. Экономия и духовность. – М.: Прогресс, 1993. –112 с.
 11. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух. –К.: Інтелсфера, 2001. -394 с.
 12. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. –К.: Інтелсфера, 2002. -312 с.

Екосфера – це єдина система взаємодії з природою: біосфера, соціосфера і техносфера.

Емерджентність – наявність у системи як цілісності якісно нової якості, яка відсутня у підсистемах і блоків, з яких вона складається.

Життєвий цикл технологічної системи – послідовна зміна стадій розвитку системи від досліджень і розробок до впровадження у виробництво й далі, до заміни наступною, ефективнішою та продуктивнішою системою.

Індикатори сталого розвитку – показники основних тенденцій розвитку по відношенню до нормативних показників сталого розвитку.

Інформаційна упорядкованість – це стійка, організована у просторі і часі спрямованість предметно-енергетичних потоків, що забезпечують життєдіяльність системи.

Концепція – певний спосіб розуміння і трактування, основна точка зору або система поглядів на той чи інший предмет, явище, процес тощо.

Маргіналії – ті (те), які знаходяться на узбіччі; групи,

Маргінальні групи – соціальні групи/категорії людей, які внаслідок різних змін у суспільстві, нестабільноті соціально-економічних відносин або нещасливих обставин в особистому житті виходять за межі певної соціальної спільноти й опиняються або на периферії суспільних зв’язків, або на межі однієї чи іншої сталої соціальної групи, відчувають себе виключеними з суспільства.

Моніторинг сталого розвитку – система спостережень, аналізу та прогнозування змін показників сталого розвитку внаслідок впливу антропогенної діяльності на навколошнє природне середовище та соціальну сферу з метою запобігання виникненню негативних наслідків для життедіяльності населення, обґрунтування та прийняття управлінських рішень.

Нормативні параметри сталого розвитку – значення показників розвитку, за яких досягається мета сталого розвитку.

Показники (параметри) розвитку – величини, що кількісно чи якісно характеризують стан складових і процес розвитку.

Природно-ресурсна рента – різниця між ціною, за якою природний ресурс продається, і витратами на його вилучення з природного середовища та спричиненими при цьому втратами в екологічній сфері.

Природно-ресурсний потенціал території – сукупність природних ресурсів, які можуть бути реально використані у господарській діяльності за наявних технологій та соціально-економічних відносин.

Розвиток системи – необоротна, спрямована, закономірна зміна системи на основі реалізації внутрішньо притаманних їй механізмів саморозвитку.

Самоорганізація – це процес упорядкування внутрішньої структури і потоків речовини, енергії та інформації, що проходять через систему, який забезпечується механізмами регуляції самої системи.

Саморозвиток – внутрішньо необхідна спонтанна (самовільна) зміна (трансформація) системи, що визначається її протиріччями.

Синергія (співробітництво) – реакція на вплив двох або декількох факторів, для якої характерно, що ця дія перевищує вплив, який справляє кожний компонент окремо.

Система (у перекладі з грецької – *systema*) – ціле, те, що складається зі складових частин. Це сукупність елементів, що знаходяться у відносинах та зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність.

Сталий розвиток – такий розвиток суспільства, за якого задоволення потреб у природних ресурсах теперішніх поколінь не повинно савити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти в них свої потреби, коли будуть узгоджені екологічні, економічні та соціальні складові розвитку, коли техногенне навантаження не буде перевищувати можливостей навколошнього природного

середовища до самовідновлення, а суспільство усвідомить перевагу екологічних пріоритетів над іншими.

Стратегія – послідовність дій, необхідних для досягнення головної кінцевої мети.

Структура (литинською *structura* – побудова, розташування, порядок) – це розташування у просторі окремих частин системи та сукупність стійких зв'язків між ними.

Техносфера – це планетарний простір, що знаходитьться під впливом інструментальної та технічної виробничої діяльності людей і зайнятий продуктами цієї діяльності.

49. Coase R. The Problem of Social Chois, Jovrnal of Law and Economics, vol. 3, 1960. –297 p.
50. Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: the second report of the Club of Rome. N.Y., 1974. – 31 p.
51. Pigov A. The Stationary State. London, “Macmillan”, 1935. –348 p.
52. Tietenberg T. Transferable Discharge Permits and the Control of Stationary Source Air Pollution: A Survey and Synthesis // Land Economacs, 1980. – №4. – P. 12-48.

53. Україна в цифрах. 2006. Статистичний довідник. –К. Консультант, 2007. –240 с.

13. Держава та громадянин: виконуючи обов'язки. Комісія «Блакитної стрічки» – Україна. –К.: ПРООН, 2006. -80 с.
14. Екологічний менеджмент: Навч. посібник / За ред.. В.Ф. Семенова, О.Л. Михалюк. –К.: Центр навч. л-ри, 2004. –516 с.
15. Згурівський М.З. Сталий розвиток у глобальному і регіональному вимірах: аналіз за даними 2005 р. –К.:НТУУ «КПІ», 2006. -84 с.
16. Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. Материалы международной научно-практической конференции. Под общей ред. д.соц.н., д.мед.н., проф. В.Л.Романова. – М.: Изд-во “Проспект”, 2006. –467 с.
17. Кен Й. Устойчивое развитие: перспективы и проблемы / экономика природопользования. –К.: Наукова думка, 1998. -147- 174.
18. Кинг А., Снайдер Б. Первая глобальная революция. – М.: Прогресс, 1991. – 293 с.
19. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. Избранные сочинения. –М.: Экономика. 1993. –Т. 1, вып. 1. – С. 28-79.
20. Лук'яніхін В.О. Екологічний менеджмент в системі управління збалансованим розвитком: Монографія. –Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. -314 с.
21. Масловська Л.Ц. Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2003, - 366 с.
22. Медуз Д.Х., Медуз Д.Л., Рандерс Й. За пределами роста. – М.: Прогресс, 1994. –304 с.
23. Мельник Л.Г. Методология развития: Монография. –Сумы: ИТД “Университетская книга”, 2005. -602 с.
24. Мельник Л.Г. Тайны развития (не очень серьезная книга об очень серьезном). –Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. -378 с.
25. Мельник Л.Г. Фундаментальные основы развития: Монография. –Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. -288 с.

Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042 м. Київ вул. Саперне поле, 26 кв.27
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи серія ДК
№2570 від 27.07.2006 року

Надруковано: ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042, Київ, вул. П.Лумумби,7, тел.: 531-1432.
Зам. № 7341 Друк - ризографія, папір офс. Формат А-3/4
Об’єм – 60. Ум. др. арк. – 14,22. Наклад 385.

26. Мельник Л.Г. экономика развития: Монография. –Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. -662 с.
27. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. Квартальний звіт про заходи проекту. Липень-вересень 2007. ПРООН. -85 с.
28. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. Річний звіт про заходи проекту. 2006. ПРООН. -156 с.
29. Напрями національної політики участі громад у місцевому сталому розвитку. Аналітичний документ. муніципальна програма врядування та сталого розвитку. –К.:ПРООН, 2007. - 64 с.
30. Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. –ПРООН, 2007. -52 с.
31. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь–справочник. – М.: Мысль, 1990. -637 с.
32. Rio-de-Жанейро – Йоганнесбург: паростки ноосферогенезу і відповіальність за майбутнє / В.Я.Шевчук, Г.О.Білявський, Ю.М.Саталкін та ін. –К.: Геопrint, 2002. -118 с.
33. Руководство для практикующих: укрепление местного самоуправления посредством союзов общин. –GTZ. Deutsch Gesellschaft fur Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. FRCS. Food Security, Regional Cooperation & Security (Georgia, Armenia, Azerbaijan). -C.20.
34. Руководство для практикующих: анализ конфликтов. –GTZ. Deutsch Gesellschaft fur Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. FRCS. Food Security, Regional Cooperation & Security (Georgia, Armenia, Azerbaijan). -C.14.
35. Руководство для практикующих: оценка воздействие мира и конфликтов. –GTZ. Deutsch Gesellschaft fur Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. FRCS. Food Security, Regional Cooperation & Security (Georgia, Armenia, Azerbaijan). -C.11.
36. Світова економіка: Підручник/А.С. Філіпенко, О.І. Рогач, О.І. Шнирков та ін. –К.: Либідь, 2000. –582 с.
37. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред.проф.Л.Г.Мельника и проф .Н.Ханса. –Сумы: ИТД “Университетская книга”, 2007. -1207 с.
38. Сталий розвиток суспільства: Тлумачний посібник. –К.: ПРООН, 2001. -27 с.
39. Шмидхейни С. и др. Смена курса. –М.: Прогресс, 1994. –311 с.
40. Шумпетер И. Теория экономического развития. –М.: Прогресс, 1982. –436 с.
41. Эндрес А. Экономика окружающей среды: Введение / Перевод с нем. С.И. Дорогунцова, Б.И. Данилишина. –К.: Либідь, 1995. –168 с.
- ***
42. Бондарев Л.Г. Техносфера // ЭЭС. –М.: Ноосфера, 1999. – С.672-674.
43. Згуровський М.З. Україна в глобальних вимірах сталого розвитку // Дзеркало тижня. -2006. -№19 (598).
44. Карамушка В. Упровадження Україною Загальноєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття: інформаційна підтримка та екологічна освіта // Освіта і управління. -2004. –Т.7, число 3-4. – С.37-47.
45. На меті – сталий розвиток України // Вісник НАН України. - 2007. -№2. –С.14-44.
46. Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. –2000. –№4. –С. 137-156.
47. Платонов Г.В., Гиусов Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. -Сер. философия. –1997. -№1. –С. 49-67.
48. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України // Вісник НАН України. -2002. -№2. –С.16-26.